

A MAGYAR FÖLDRAJZI
TARSASÁG KÖNYVTÁRA

BAKTAY ERVIN
A BOLDOG VÖLGY
ORSZÁGA

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

BAKTAY ERVIN

A BOLDOG VÖLGY ORSZÁGA

BARANGOLÁSOK KASMIRBAN

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1. Jellegzetes szrinagari ház a vízparton.

42.1

Kötetes példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

BAKTAY ERVIN

A BOLDOG VÖLGY ORSZÁGA

BARANGOLÁSOK KASMIRBAN

436886

83 KÉPPEL ÉS 2 TÉRKÉPPEL

MTAK

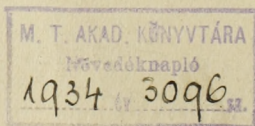
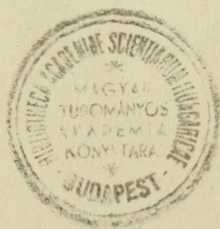
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

102226

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

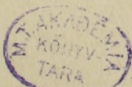

I.

Kasmir és India. Évszakok. Az utazás módjai. Dzsammu.

Áprilisban Északindia forró katlanná válik. A hőség már hetekkel előbb perzseli Középindiát, azután folytatja hódító előnyomulását észak felé, majd eléri a Pandzsábot (Punjab) is, hogy végül, május elején, egész Északindia síksága vagy alacsonyabb dombvidéke száraz pusztasággá váljék. Az úgynevezett *félszigeti* (Peninsular) Indiát, ami alatt kb. a 20. szélességi foktól délre fekvő területet szokás érteni, a forró évszak pokoli hősége kevésbé érinti. A félsziget délnek lefelé keskenyedik, a keleti és nyugati tengerpartok felől az üdítő, párával telt szelek átlengenek egész Délindián. Ennek köszönhető, hogy a Dekkan éghajlata kevésbé végletes, mint az északi tájaké. A vízhálózat sűrűbb, a növényzet ott délen egész éven át dúsabb, mint Északindiában. India északi felében, a tulajdonképpeni *Hindusztán* földjén, a nagy folyók völgyvidékeitől eltekintve, ritkább a vízhálózat, szárazabb a talaj, kevesebb az erdőség. Még hatalmas sivatagok is ékelődnek a termékeny területek közé. Az év kilenc hónapjában nagyon kevés a csapadék, s az egész nagy földdarab már rég teljesen sivataggá vált volna, ha a természet háztartása nem gondoskodik a szükséges esőmennyiségről. Ezt nyaranta a délnyugati *monszún*-szél hozza az Arab-tenger felől.

De az esőzést megelőző forró évszak előrehaladtával kiszárad a föld, tekintélyes folyók medrei homokágyakká szikkadnak, a kutakból eltűnik az utolsó csöpp víz, a rétségek füve vörösre ég, majd szürkévé aszalódik. Girhes, nyomorúságos barmok vánszorognak táplálékot keresve a kiégett pusztaságban. A vibráló, táncoló levegőben dög-

keselyűk, réti sasok, hollók és varjak seregei kóvályognak, lesve-várva, hogy az éhségtől, szomjúságtól elgyötört jószág gyengébbjei összeroskadjanak a tar földön. Akkor lecsapnak a boldogtalanra s jóformán be sem várva, amíg utolsót rúg, víjjogva, károgva veszezszenek a zsákmányon és nagy lakomát csapnak az elhullott tehén vagy ló tetemén. Olykor teve vagy szamár is kerül terítékre, de ez ritkább falat, mert ez a két állat bámulatosan bírja a nélkülözést és jó-ideig eltengődik ott is, ahol a szarvasmarha éhenpusztul.

Amilyen sivár az északindiai tájkép arculata a forráság idején, éppoly szomorú és elcsigázott az istenadta nép is. A szegényes sárviskók előtt, a fal vagy egy-két elsárgult fa gyér árnyékában félmeztelen emberek üdögélnek. Az amúgyis vékonycsontú, nyúlánk alkatú indus parasztok némelyike szinte csontvázzá szárad. Az idegen bámul és alig érti, hogyan bír járni a sok eleven múmia azon a két pálcavékonyaságú lábszáron. Minden domború forma eltűnt ezekről és csak a térd meg a boka csontbütkei feszítik szét a kerges, sötétbarna bőrt. Apatikus tétlenségben lebzselnek a szerencsétlen életreítéltek: mint a bozótok szélén üdögélő hosszúfarkú *langur*-majmok, ők is a bokájukra guggolnak, térdükre támasztják a könyöküket és kezük vékony, csontos ujjakkal, bárgyú-tehetetlenül fityeg alá előrenyújtott csuklójukról. Az átabotában fejükre csapott színes turbánok, bár por és izzadt szenny lepi be kelméjüket, egyedül derítenek valami vidámabb színfoltot a szürke, vigasztalan képbe, hogy annál jobban kiemeljék az összehatás leverő, fakó szomorúságát.

Minden: ember, állat, fű, fa, föld, csak vár, vár... Várja az esőt, az üdvözítő *monszún* érkezését. Június közepe-táján kell megjönniük az első fellegeknek a délnyugati szél hátán. Ha két hetet késik a *barszát*, — az esős évszak — akkor a forráságban csonttá aszalódott nyomorult élőlényekre még keservesebb sors vár: az éhínség...

Ilyenkor, a hőség idején, minden vágyakozás észak felé fordul Hindusztán földjén. Aki teheti, menekül és magára hagyja a röghözkötött népet. Maga a brit-indiai kormány is vándoréletet él. Október közepétől április

közepéig *New Delhi* a székhelye, de mikor aztán a hőség már finom fehér porfelhőt borít Delhi síkságára, csomagolni kezd minden kormányhivatal és hosszú különvonatok, hatalmas automobilmek — személy- és teherkocsik — indulnak északra, a Himálaja felé.

Szimla! Valóságos Mekkája a hindusztáni vagy a pandzsábi síkságok röghöz nem kötött szerencséseinek. Kétezer méter magasan, a Himálaja pompás deodár- és fenyőerdőinek ölén, emelkedik India nyári fővárosa. Oda menekülnek azok, akiknek valami közük van akár a brit-indiai kormányhoz, akár a pandzsábi kormányzósághoz. Mert Lahor, a Pandzsáb fővárosa is Szimlába ontja a forróság és az esős évszak idejére hivatalainak személyzetét, a provinciális gyűlés tagjait és a tehetősebb polgárokat.

De ha Szimla és a Himálaja déli lejtőin zöldelő úgynevezett hegyiállomások (Hill Stations), mint pl. *Masszuri* (Mussoree), *Naini Tal*, vagy a bengáli kormányzóság nyári menedékhelye, *Dardzsiling* (Darjeeling), megkímélik is a síkság szörnyű forróságától az odamenekülőket, az esős évszak kétes örömei ott is utólérik őket. Június végefelé az összetömörült fellegek elérik a Himálaja magas hegyfalát (2. kép), a torlasz előtt a magasabb régiókba emelkednek, lehűlnek és feltorlódva zudítják alá víztartalékukat, amit útközben még nem hullattak el a síkságon. A Himálaja égbenyúló hegysora feltartóztatja a monszún esőfelhőit; a nagy hegység déli, első láncolatán túl már nem váltakoznak az évszakok úgy, mint Indiában. A Himálaja déli lejtői kapják tehát a legtöbb esőt a *barszát* (esős évszak) hónapjaiban. Június végén megnyílnak az ég csatornái és szakad, zuhog az eső, olykor heteken át megállás nélkül. Aztán egyszerre szétszakad a felhőkárpit és kisüt a Nap. Olyan ragyogás árad ilyenkor a fenséges hegyvidékre, amelyhez hasonlót mi, Európa lakói, még elképzelni is alig tudunk. Leírhatatlanul csodálatos, magasztosan pompás naplementék isteni színjátékai zárják be az esőzés rövid szünnapjait. Azután megint elsötétedik az ég és megered az égi vízőzön. Az utak sártengerré válnak, úgyhogy akinek módjában áll, Szimlában a legrövidebb utat is csak

riksában, vagy lóháton teszi meg, hatalmas esőköpenyeg csuklyájába húzva fejét, vagy behúzódva a riksa zárt, füledt bőrfedele alá. A lakásokban sem lehet védekezni az állandó esőzés hatásai ellen: bőrrönd, könyv, cipő, minden zöldes színt ölt a ráarakodott penésztől s a dohos szag kiirthatatlanul megüli a szobákat. Az európaiak idegeire ránehezedik az ólmos, alacsony égbolt, az eső szakadatlan paskolása, s a nyírkos levegő búskomorrá teszi az idegent; csak este vidul fel néhány órára a hotelek jazz-bandje és az áhított whisky mellett.

Mi sem érthetőbb, hogy a síkság forrósága és füledt-meleg esős évszaka is, meg a Himálaja déli lejtőinek idegkínzó esőzése, vágyat ébreszt mindenkiben, aki legalább néhány hétre szabadabbá teheti magát, oly táj után, ahol sem az elviselhetetlen hőség, sem a hónapokig tartó esőzés nyírkos légköre nem viseli meg a testet és lelket. És megérthetjük, miért zengték Kasmir dicsőségét már a régi hindusztáni költők, miért igyekeztek az indiai muzulmán hódítók birtokukhoz csatolni Kasmirt és miért sóvárog Északindióban minden kulturáltabb indus és minden ottlakó európai Kasmir után, mihelyt az enyhe téli hónapok végén beköszönt a hőség.

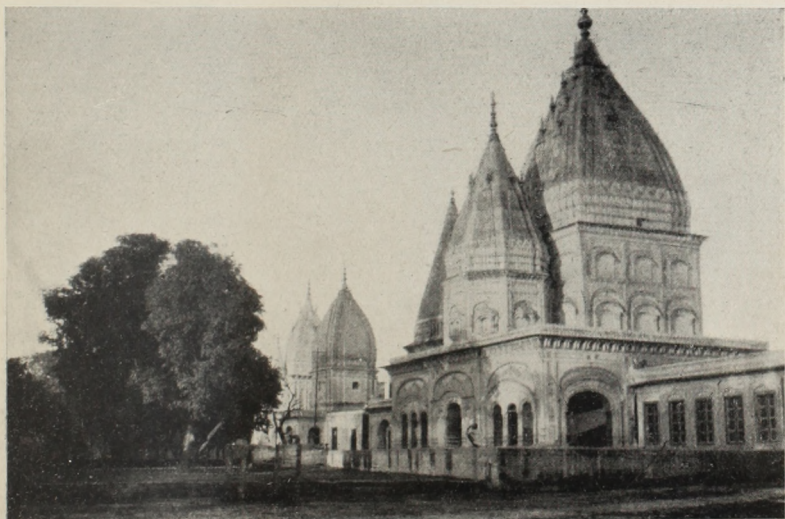
Kasmir csaknem minden tekintetben elüt India többi részétől. Voltaképpen, ha figyelembe vesszük földrajzi alkát, nem is tartozik Indiához. (L. a térképet a könyv végén.) Valóban, éppoly kevésbé számíthatjuk Kasmirt földrajzilag Indiához, mint akár Afgánisztánt vagy Tibetet. A nyugati Himálaja első hegylánca teljesen elválasztja a Pandzsábtól vagy Indiától. A hosszú déli hegysor északnak fordulva csatlakozik a távolabbi, magasabb hegylánchoz és nagy félkörben falat emel Kasmir és a Pandzsáb közé. Csupán két-három útvonal vezet át ezen a hegyfalon a Pandzsábból Kasmirba, s ezek az utak 3000 méter magas hágókon kapaszkodnak át a Himálaja hegyláncán.

Ez a hatalmas hegykoszorú felfogja a délnyugat és dél felől előrenyomuló esőt is. A Pandzsáb felé forduló lejtőkön és völgyekben a talajt a szimlaihoz hasonló víz-özön áztatja és lazítja fel, vágtható, vad folyókká dagasztva

2. Esőfelhők a Himálaja déli falán.

3. Hindu templom Dzsammuban.

4. Mély patak völgy a Dzsammu—Szrinagar útvonalon.

5. Az autóbusz és utasai.

6. A Banihál-hágó tetején.

7. Nyárfasorok a Dzsélam völgyében, a kasmíri fennsíkon.

8. A Dzsélam völgye a Rávalpin—Szrinagar útvonal mentén.

a hegyipatakokat, de a hegység gerincevonalán túl, Kasmirban, ragyogóan tűz le a Nap a magas belső platóra.

S ez a Nap már ismerős nekünk, európaiaknak is. Nem az indiai nyári síkság kegyetlen, velőt sorvasztó, szörnyű tűzgolyója, hanem a mérsékelt égöv éltető, melegítő, sarsztó, áldást osztó sugárforrása. Bár július és augusztusban a féltropikus zóna szokott hőségét árasztja a kasmiri platóra, azért ez a meleg inkább emlékeztet a középeurópai kánikulára, semmint az indiai nyár tikkasztó, perzselő, lélekzetfojtó forróságára, mert a reggelek és az esti órák kellemesen enyhék, az éjszakák üdítő lehelettel szállnak le, sőt délidőben is kellemes pihenőt nyújt az óriási *csenár*-fák sűrű lombsátrainak árnyéka. Nem úgy odalenn Indiában! Ott a forró évszak nappalainak ernyesztő hősege még napszállta után is alig csökken, az éjszaka sem hoz észrevehető enyhülést. Az esős évszak pedig, ha némileg lehűti is a levegőt, ezzel az előnnyel szemben szinte állandó szobafogságra ítéli az embert és a még mindig nyomasztó meleget nyirkosan tapadóvá teszi.

Kasmirban az indiai síkság forró évszakának idején pompás, színekben tobzódó középeurópai tavaszra s nyárelőre emlékeztet az idő. Odalenn Hindusztánban tengerre áradnak a folyók az esős évadban és fedél alá húzódik mindenki a szakadatlan égi zuhany elől, a kasmiri magas medencére meg ráborul a középeurópaihoz hasonló nyár s ennek kánikuláját helyi jellegű esők, hirtelen záporok szakítják meg. Ősszel pedig csodaszép, enyhén meleg napokra hűs éjszakák következnek, majd eljön a tél, ám nem oly zord kedvvel, mint nálunk. Ilyenkor a hegykoszorút hó takarja, de a belső fennsíkra csak néhány rövid héten át hull alá a fehér pehely, ez is ritkán marad meg néhány hétnél hosszabb időre. Mégis, az évszakok váltakozása inkább a mérsékelt zónára vall, mint a féltropikus vagy tropikus égövre: a megszokott négy évszak követi egymást, Indiának számunkra oly szokatlan hat évszaka helyett.

Mindez India ígéretföldjévé teszi Kasmirt. A leírt előnyök magukbanvéve már kívánatosná tehetnék a Himálaja ölen rejtező országot, még akkor is, ha máskülönben nem

kecsegtetne különösebb szépségekkel. De Kasmir egyébként is a Föld egyik legszebb része. Méltán vetekedhet Déltirollal vagy az északolaszországi tavak alpi vidékével. Ha valami elképzelhetetlen csoda ezeregyéjszakás dzsinnje Kasmirt átplántálná Európa szívébe, ott is méltó helyet foglalna el természetadta előnyeivel és szépségeivel. Ám ezek hatványozottan, tízszeresen juttatják érvényre áldott mivoltukat ott, ahova a Nagy Rend helyezte Kasmirt, hiszen a kirívó, szembeszökő ellentétek csak annál inkább felfokozzák mindazt a vonzó értéket, amit Kasmir Indiának jelent.

Láttuk, mennyiben tér el Kasmir Indiától, térjünk ki hát arra is, miben üt el Ázsiának azoktól a tájaitól, amelyek észak és kelet felől határolják. Mindkét oldalon a Nagy Himálaja lenyűgözően hatalmas láncolata választja el Középázsia-tól, illetve Tibettől. Alig hagyjuk el a tulajdonképpeni Kasmirt, vagyis a belső platót, a *Dzsélam* (Jehlum) folyó mellékvölgyeit s az ezeket körülölelő hegyvidéket, egyre zordonabb, egyre ridegebb, otthontalanabb világba jutunk. A magas hegyvidék kopárrá, terméketlenné válik, a sivár völgyeket és magányos hágókat csak nyomorúságos ösvények szelik át, a völgyekben gyéren elszórt termőföldszigeteken satnya, koldusszegény embercsoportok tanýáznak, örökös kézitusában harcolva a kegyetlen és fukar természettel a pusztta megélhetésért. Észak felé mind magasabbra emelkednek a hegyfalak, és a Hindukus kietlen torlaszán, a Karakóram gyilkos hágóján csak a mindennel dacoló vándor turkisztáni kalmárok, vagy a tudományos expedíciók még elszántabb karavánjai törtetnek át. Hosszú hetek gyötrelmes erőfeszítései, az embertelen kötenger, a barátságtalan magasságok jege és hava után végre kitárul az észak vagy kelet felől érkező vándor előtt Kasmir smaragd zöld kertje! Azokra, akik Turkisztánból vagy Tibetből igyekeznek Kasmir felé, a hegyek koszorújából elébük zöldelő pompás fennsík még üdítőbb, még boldogítóbb hivatással és ígéretekkel mosolyog, mint az India hősége és esős évszaka elől enyhülést keresőkre.

Kasmir valósággal arra volna hivatott, hogy ezt a páratlanul előnyös helyzetet hasznára fordítva, Ázsia egyik

legvirulóbb, legdúsabb, legboldogabb országává fejlődjék. És mégsem az. Távolról sem. Ennek is megvan a maga oka. Az Ember teremtmény, s az Ember ront mindent a Földön: Kasmirban is az ember a hibás, ha ezt az Istenáldotta országot nem tette azzá, amivé a természet kegye folytán tehetné! Venné csak bérbe Kasmirt mindenestől egy svejci érdekelttség! Igaz, hogy akkor jóegynéhányan, — köztük magam is — akiknek több az érzékük a természet érintetlen csodái, mint a civilizációs hasznosítás megszelídített látnivalói iránt, sokat vesztenének. Mert Kasmir, úgy, ahogyan van, ma még aránylag könnyen hozzáférhető módon azt a hasonlíthatatlan, vad, nyers ázsiai szépséget testesíti meg, amelynek el kell tűnedeznie, mihelyt a civilizáció mohó gépezete bekapcsolja üzemébe a Himálaja ölében nyugvó tündérországot. Lehet, — bár nem bizonyos — hogy Kasmir népe nyerne a változáson, mindamellett kíváncsabb lenne, ha a jövő Kasmirja megtalálná majd azt a bizonyos arany középutat, amely nem tévesztendő össze a köznapiság formátlanná nivellált egyhangúságával.

De hát korai volna még Kasmirt a modern fejlődés veszedelmeitől féltetni! Szerencsére — vagy sajnos?, magam sem tudom — Kasmirban még él Ázsia, a szó minden jó és rossz értelmében. Ami modern dolog Kasmirban a szemünkbe tűnik, csak a felszínre mázolt vékonyka civilizációs réteg. Ez is csak foltokban mutatkozik, még kapargatni sem kell, hogy mellette és mögötte meglássuk a hamisítatlan Ázsiát. Sőt, a kevés ellentét annál jobban hangsúlyozza az alapszínt, a valódi ázsiai jelleget.

*

Említettem, hogy minden tehetősebb indus vagy ráérő angol és más, Északindióban lakó európai Kasmir felé igyekszik a hőség és az esőzés idején. Kasmir egész Észak-indiónak nagy üdülőhelye.

De éppen mert igazi szépsége a tavaszi és nyári hónapokban bontakozik ki, a legtöbb Indiát járó szezonutazó vagy túrista előtt rejtve marad. Manapság, különösen a világháború óta, egyre többen keresik fel Indiát, hogy

meseszerű látnivalóinak élvezetét *Messrs Thos. Cook & Son* jóvoltából megvásárolják. Főleg amerikaiak. Valamikor a mult században az angol volt az utazó turista mindenütt jelenvaló típusa, a háború óta az amerikai foglalta el a helyét. Hja, a pénz! De általában Európa is fokozottabb érdeklődéssel néz Kelet felé, és az Indiát járó turisták közt szép számmal akadnak németek, olaszok, olykor — ritkán — franciák, sőt magyarok is. Csakhogy Kasmirba alig jut el a látogatók sokaságából egy-kettő.

India beutazására a téli hónapok alkalmasak; novembertől márciusig az idegen egyáltalán nem, vagy csak kevésbé szenved a szokatlan hőségtől; szép, enyhe meleg napok következnek egymásra, hűvös éjszakákkal, legalább India északi felében, míg lenn délen a téli évad megfelel, mondjuk, Délolaszország májusának. Ellenben ugyanekkor Kasmir túlhűvös, sőt hideg, olykor zord is, úgyhogy az idenylátogatóknak aligha érne meg a költséget és az elvesztegetett időt a téli Kasmir felkeresése. Az odavezető utakat a magasabb régiókban hó temeti be és az idegen jóformán mitsem láthatna télen abból, ami Kasmir jellegzetes sajátossága. Az ideny-utazóknak különben is jól be kell osztaniuk idejüket, hiszen még a legtehetősebbek közt is kevés olyan India-látogató akad, aki korlátlanul rendelkezhetnék idejével. Elvégre *time is money!*

Egy indiai kirándulás az európai turistának legalább 3—4 hónapot jelent, az amerikainak még többet. Ennél rövidebb időre nem is érdemes Indiába utazni, hiszen a tengeri utazás is legalább egy hónapot vesz igénybe odavissza, s a megmaradó időben a szezonutista a legtakarékosabb időbeosztással sem nézhet meg többet Indiából, mint éppen csak a legfontosabb és leghíresebb helyek kisebb-nagyobb hányadát.

Ahhoz pedig, hogy a turista Indiát is, meg Kasmirt is meglátogathassa, legalább egy esztendőre volna szüksége. Ezt ugyancsak kevesen bírják. Így hát Kasmirba csak igen kevés alkalmi látogató jut el. Az európaiak vagy más idegenek, akik nyaranta Kasmirt felkeresik, túlnyomórésztben azok közül kerülnek ki, akik állandóan vagy huza-

mosabban Indiában élnek. Ezeknek aztán annál többet jelent a «Boldog Völgy» — ahogyan a Nagymogulok régi perzsa költői nevezték Kasmirt.

Áprilisban megindul a vándorlás Kasmir felé. A látogatók zöme ugyan inkább csak az indiai esőzés hónapjaira megy fel Kasmirba, de aki teheti, úgy intézi, hogy félévet tölthessen ott, áprilistól októberig. Az egész idenyt főként a jómódú indusok szokták Kasmirban tölteni, ezek a derék urak ugyanis a szó szoros értelmében időmilliomosok, mert igazán mindegy nekik, Indiában vagy Kasmirban csinálják-e azt a rengeteg semmit, amivel az idejüket ölni szokták. Azok az indus urak viszont, akik mégis komolyan foglalkoznak valamivel, — ha mással nem, hát a *dzsagír* (földbirtok) ügyeivel — áprilisban felviszik családjukat Kasmirba, maguk aztán csak az esőzés idejét töltik ott.

Tíz-tizenöt évvel ezelőtt még csak az egyik Kasmirba vezető útvonalon lehetett automobillal közlekedni, akkor se mindig símán. Ez az útvonal *Rávalpindiből* (Rawalpindi) indul ki — északi Pandzsábben — és nyugatról keletnek vágja át a Himálaja első hegyláncát. Vasút nem visz Kasmirba, bár a Vezirábádból (Wazirabad) kiágazó rövid szárnyvonal végállomása, *Dzsammu* (Jammu), már a kasmiri mahárádza területéhez tartozik. Csakhogy Dzsammu még a Kasmirt körülvevő hegylánc déli tövében, tehát földrajzilag a Pandzsábben fekszik. Innen, Dzsammuból indul ki a másik fontos útvonal Kasmir felé, ezt az utat azonban egészen a legutóbbi évekig legfeljebb csak *ekkával* (ökrös-szeker) vagy *tongával* (lófogatú taliga) lehetett járni. Az automobil térfoglalása vezetett arra, hogy Kasmir ura — akinek teljes címe «Dzsammu és Kasmir mahárádzsája» — ezt az útvonalat is kiépíttesse, illetve gépkocsik számára is használhatóvá tegye. Odáig mindegy volt neki, hiszen ő is csak hintón, lovakkal mehetett föl országának szívébe és nyári fővárosába, *Szrinagarba*. Hanem amikor az autó diadalmasan bevonult Indiába is, akkor már kényelmetlen kerülőnek találta, hogy Rávalpindin át az északi, jobban kiépített úton jusson Kasmirba gépkocsin. Ez különben méltóságában is sérthette: hogy téli fővárosából a nyáriba

csak úgy juthasson el, ha előbb elhagyja a maga országa területét! Hála ennek a körülménynek, ma már Dzszammuból is el lehet jutni Szrinagarba, akár bérelt automobillal, akár autóbusszal.

Az autóbusz külön fejezet a mai India életében. Alig van oly tája Indiának, ahol a személyszállításra átalakított, kisebb-nagyobb gépkocsik ne rónák végig az utakat. Különösen azokon a vidékeken fontos az autóbusz, — a «motor bus» vagy «lorry», ahogyan Indiában angolosan nevezik — ahol nincs vasút. Az indusokat általában azzal szokták vádolni, hogy nincs bennük elég gyakorlati érzék; de a motoros személyszállítás nagy elterjedettsége az ellenkezőt bizonyítja. Csaknem minden kisebb városban, — a nagyobbakról nem is beszélve — sőt még nagyobb községekben is akad egy-két vállalkozó, akinek egy vagy több motoros teherkocsija van. Persze ezek a vidéki autóbuszok meglehetősen kezdetleges alkalmatosságok. A «vállalkozó» rendszeren csak holmi használt teherautó-alvázat szerez be kéz alatt, erre aztán a helybeli *misztrivel*, vagyis asztalossal, autóbusz-karosszériát építtet, — ha ugyan megérdemli ezt az előkelően hangzó elnevezést az a kezdetleges faalkotmány, amely az autóbusz közönségét és teherszállítmányát magába fogadni hivatott. Akárhány esetben az élelmes «contractor» még az olajfesték költségét is megtakarítja és egyszerű gyalult fából eszkábáltatja össze az autóbusz felépítményét. Ablakokra amúgy sincs szükség, a deszkaülések egyben ládák is, amelyekben tartaléktömlőket, javítószer-számot és szállítandó csomagokat lehet elraktározni. Erős faoszlopok tartják a födelet, erre pedig a nagyobb csomagok vagy az utasok poggyászkötegei kerülnek. Ezeken a népies járműveken, noha ritkán van bennük tizenhat-húsznál több ülőhely, többnyire jóval többen utaznak: annyian, ahányan ráférnek. Európai utas — ha a «fehér faj tekintélyét» fenn akarja tartani — csakis a soffőr mellett ülhet, elől. Itt egy, legfeljebb két utas számára van hely és ez szerepel «első osztály» gyanánt. Hátralatt egymás nyakán-hátán szorong a többi utas; olykor még a tetőre is jut belőlük.

Dzszammuban éppúgy, mint Rávalpindiben, egész sereg

egymással vetélkedő «szállító vállalat» igyekszik megkaparintani magának a reménybeli utast. Az indiai bazárok ősi szokását átvitték erre a modern üzletágra is: mint ahogy a bazároknak az egyazon szakmához tartozó boltok egymás mellett, ugyanabban az utcában sorakoznak, a szállítmányos vállalkozók is rendszerint egymás mellett rendezik be irodáikat. Ezek az irodák ugyan ritkán állnak másból, mint valami apró bódéból, kezdetleges kocsiszínból, s a nagy mérlegből, amelyen a szállítandó áru vagy poggyász súlyát állapítják meg. Az indiai súlymérték használatos: egy *szehr* kb. egy kilónak, egy *maund* kb. húsz kilónak felel meg.

Első kasmiri utamat, 1927 nyarán, Dzsammuból indulva autóbuszon tettem meg. Tapasztalásnak elég érdekes volt a kétnapos túra, de megelégedtem az egyszerű élménnyel. Ősszel már személyautón tértem vissza, mégpedig Rávalpindi felé, s 1928-ban is, amikor Kasmirből indultam el kis karavánommal nyugati Tibetbe,* szintén a Rávalpindi—Szrinagar útvonalon mentem és tértem vissza később, ugyancsak személyautón.

Hanem azért nem bántam meg, hogy bejártam a dzsammui útvonalat, sőt azt sem, hogy ezt e túrát autóbuszon tettem meg. A tapasztalatokon és a népeletre vonatkozó megfigyeléseken kívül igen nagy előnyt jelentett az is, hogy az autóbusz «first class» ülése csak 10 rupiába (20 pengő) került, míg a személyautóért Dzsammuból, vagy Rávalpindiből, Szrinagarig 100 rupiát (200 pengő) kell fizetni. Ha az ember társasággal utazik, vagy szerencséje van s éppen összetalálkozik valamelyik vállalkozó irodájában más, szintén Kasmirba igyekvő gentleman-ekkel, akkor az autózás olcsóbb, mert a díjazás megoszlik az utasok között. A személyautó rendszeren megteszi a kb. 300 km-es utat egy nap alatt. Az autóbusz azonban félúton megáll éjszakára s az utasnak meg kell szállania a *dák banglóban* (dak bungalow), az Indiaszerte rendszeresített «postaházak» egyikében.

* L.: A Világ Tetején. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain Nyugati Tibetbe. M. Földrajzi Társaság Könyvtára. Franklin-kiadás.

Ilyen dák banglók, azaz egyszerűen felszerelt és berendezett utas-menedékházak átlag minden 15—20 kilométerre akadnak az útvonalon. Régebben, amikor még lovaskocsin vagy ökrösszekéren lehetett csak feljutni Kasmirba, a dák banglók a szokásos napi menetszakaszok határpontjait jelezték. Ráérő emberek manapság is kényelmes landauerekben utaznak Kasmirba, s ennek megvan a maga kellemetessége. A szép táj nem suhan el oly sebesen az utas mellett, mint amikor gépkocsiban ül, az aránylag rövid napi menet nem fárasztja el, megállhat ott, ahol kedve tartja, s alaposan, minden részletében megfigyelheti az egész útvonalat.

Az autóbusz amolyan átmeneti forma a lovaskocsi és a személyautó közt. Gyorsabban halad, mint a *tonga*, vagy a nehézkes hintó, de mégsem száguld el olyan iramban az út szebbnél-szebb pontjai mellett, mint a személyautó. S az utasnak alkalma nyílik arra, hogy a kasmiri dák-banglóval is megismerkedjék. Persze, legkellemesebb saját gépkocsival utazni! No, de ezt a passziót kevés író teheti meg, és félek, hogy nagyon sok víznek kell még lefolynia a Dzsélamon és a Dunán, amíg egy *magyar* író a maga privát-autójával fog végigpöfögni a kasmiri úton...

Elég az hozzá, hogy miután megérkeztem Dzsammuba s elhelyezkedtem a dák bangló hűvös, tágas szobájában, első dolgom volt jármű után nézni. A forróság estefelé kissé alábbhagyott, s én, az Indiában lakó európaiak szokásos nyári felszerelésében, vagyis könnyű *kháki* (porszínű) vázszonkabátban és *shorts*ban, a térdigérő bő trópusi nadrágban, födetlen térdel és könnyű sportharisnyában, elsetálhattam a «Motor Agency»-k utcájába. Alighogy megjelentem a láthatáron, nyomban lecsapott rám egy turbános fickó és ékesenszóló szavakkal ecsetelte az egyik ügynökség kitűnő járműveit és méltányos árait. Pár lépéssel odébb egy másik fickó csatlakozott hozzánk. Ennek kerek dobozra emlékeztető nemezsapka ült a fején, tehát kétségtelenül hindu volt, míg az első «csalogató» csikos *lungi*-turbánt viselt, s ez kétségtelen jele annak, hogy muzulmán koponya rejlik a fejdísz alatt. Az üzleti érdekellentétet ebben az

esetben talán a vallási ellentét is kiélezte. Annyi bizonyos, hogy a két legény rövidesen szidalmakkal kezdte illetni egymást és a hindusztáni szóáradat néhány zamatos kitétele élénken emlékeztetett némely művészi tökélytel kicifrázott magyar véleménynyilvánításra. Közben mind a ketten időt szakítottak arra is, hogy a tanulatlan indusok jellegzetes angolságával meggyőzzenek engem a maguk vállalatának megbízhatóságáról s a konkurrens cég hitvány voltáról. «Máster»-nek tituláltak, az angol *master* (gazda, mester) szó «sz» betűjét «s»-nek ejtve. Ez a szó a hindusztáni «malik» értelmének felel meg és az indus köznép magasabb címzésnek tartja a «szaháb» (úr) megszólításnál. Hagytam, hadd kerepeljenek, szórakoztatónak találtam őket. Végül, amint az automobil-ügynökségek sora elé érkeztünk, újabb szereplő jelent meg a színen. Az egyik «Agency» tornáca alól kilépett egy zömök, testes hindu, messzire virított róla, hogy a «banijá»-k tisztes osztályába, vagyis a pandzsábi kereskedők kasztjába tartozik. A tekintély súlyos szavával intette le a versengő fickókat és máris a bódéja felé invitált engem, az áldozatot. Azért a két konkurrens is nyomunkban volt és nem tágitott addig, míg végleg meg nem egyeztem az Agency tulajdonosával. Akkor aztán, feledve minden nézeteltérést, együtt indultak el újabb áldozatot keresni, de előbb egészen magától értetődő módon *baksist kértek tőlem*. Mosolyogva kérdeztem, vajjon miféle szolgálat fejében kéri a borraalót, mire vállvetve dicsérni kezdték a harmadik konkurrenst, akivel megegyeztem, s lelkesen ecsetelték, hogy annak milyen jó kocsijai vannak, röviden: úgy állították be a dolgot, mintha hálával tartoznék nekik, amiért olyan kitűnő céghez vezettek!

A pohos ügynök lelkesedése ugyan lelohadt, amikor kiderült, hogy nem szándékozom egy egész gépkocsit bérelni, hanem megelégszem az autóbusz «elsőosztályú» ülésével is, amennyiben nem akad egy-két angol útítár, akikkel közösen autót bérelhetnék. Egy kis alkudozás után megegyeztünk. Az indus üzletember elvből többet kér a szokásos összegnél, hátha az idegen nem ismeri az árakat. Az ügynök megígérte, hogy az autóbusz másnap reggel hat órakor

pontosan a dák bangló előtt lesz, s én elindulhattam, hogy megnézzem Dzsammu városát.

Dzsammu a *Tavi* folyó partján, a Himálaja első domborának tövében fekszik. Jelentéktelen fészek és nem sok látnivalóval szolgál. A városon kívül áll «Dzsammu és Kaszmir állam» maharádzsájának a palotája, de nem érdemli meg a fáradságot, hogy az ember a nyári melegben odáig sétáljon. A város legmegkapóbb látnivalója az a kapu, amely a folyópart felől vezet a városba és az aránylag modern hindu templom (3. kép). A templom tipikus «sikhara»-tornyait rézlapok borítják, a búcsuzó nap izzó ragyogásra gyújtja a tornyok formáit és aranyfátylat von a templomudvar terebélyes fáinak lombosátrára. Bejárom a templom területét és néhány felvételt csinálok. Egy pár ödöngő fickó állandóan a nyomomban van és mihelyt előveszem a fényképező készüléket, előttem teremnek és oda-plántálják magukat az orrom elé, hogy rajta legyenek a képen. Csudálatos dolog, és úgy látszik, közös jellemvonása ez minden népnek, az orthodox muzulmánnt kivéve. A maradandóság öntudatlan vágya készíti talán a primitív embereket arra, hogy megörököttessék magukat olyan képen is, amit pedig készen sohasem fognak látni? Ravasz fogásokkal kell kijátszanom őket, hogy szabályosan felsorozott csoportjukkal ne rontsák el a templom látképét.

Érdekes megfigyelni földrajzi szempontból Dzsammu környékét és a Tavi folyót is. A sebes hegyifolyó, amely a hegyek közt úgynevezett «felsőszakasz-jellegű», vagyis mélyen bevájt, meredek partokkal szegélyezett mederben vágat a hegység lába felé, rengeteg törmelékelt ragad magával. Jórészen könnyen málló, könnyen aprózódó vagy oldódó kőzeteken tör keresztül, főleg grániton, homokkő- és konglomerátum-szakaszokon, úgyhogy amikor eléri a pandzsábi síkságot, hirtelen meglassul a folyása, a víz sodra nem bírja többé magával hurcolni a sok törmelékelt, lerakja hát ennek nagy részét a hegység tövében. A nyugati Himálaja legalsó szakasza a folyóvölgyek környékén konglomerátum-rétegekből áll, vagyis oly anyagokból, amelyek valamikor réges-régen, évezredekkel ezelőtt a hegyifolyók lerakott törme-

lékeiből keletkeztek. A Tavi folyó is egyre építi törmelék-kúpját a hegység lábánál, szétteríti a kavicsos, hordalékos réteget a síkság elején. Széles, köves, kavicsos völgy közepén kanyarog itt tova a síkon «középszakas-zellegűvé» vált folyó. Ezeket a formákat és átalakulásokat a földrajztudomány *morfológiának* nevezett, vagyis a térszínnek a természeti behatások folytán ki- és átalakult formáival foglalkozó ága magyarázza. India, de különösen a Himálaja, hihetetlenül gazdag anyagot szolgáltat a morfológiai megfigyelés számára. A Himálajának a síksággal érintkező vonala, majd az első hegylánc, utána a belső, magas platók, végül a következő hegysorok és völgyek a térszín természetes lepusztulásának szinte minden ismert módjára számtalan pompás példát nyújtanak.

Dzsammu látnivalói hamar kimerültek és visszatérhettem a dák banglóbá. A *khánszáma* — «házvezető», így hívják az állami utasszállók felügyelőit, akik egyben a szakács tisztjét is ellátják — már terített asztallal várt a tágas, magas étkezőteremben. Mohamedán volt, mint a legtöbb khánszáma. Ugyanis a mohamedánt nem korlátozzák olyan szabályok, mint a kaszt-törvényeknek alávetett hindut; ezért könnyebben érintkezhet mindenféle idegennel, húst is hajlandó főzni és nem tartja «tisztátalannak» a más felekezethez tartozó vendéget. A modern hinduk már nem ragaszkodnak a kasztszabályokhoz és hajlandók elfogyasztani a muzulmán szakács főztjét, de az orthodox hindu, ha jómódú, szolgát vagy szakácsot is visz magával utazás közben, aki ellátja a koszt dolgát; ha pedig egyszerűbb ember, maga készíti el a táplálékát valahol az udvaron vagy egy félszer alatt. Ezért az orthodox hindu úti felszerelése meglehetősen komplikált is: egész sereg tálat, főzőedényt, evő- és ivócsészét, vizeskorsót, miegyebet cipel magával. Mindez a rituális szempontból «tisztá» sárgarézből készült.

A turbános, szakálas khánszáma mindjárt megérkezésemkor alázatosan tudakolta, mit óhajtok vacsorázni. Nagy meglepéssel, sőt meglepetéssel vette tudomásul válaszomat, hogy nem kell «angrézi» (angol, európai) koszt, hanem «dészi kháná», vagyis «hazai», indiai eledel. Ígyeke-

zett is kitenni magáért és amikor a szokásos esti fürdő után letelepedtem a terített asztalhoz, a jeles férfiú személyesen dirigálta a fogásokat felhordó legényt és alázatosan, de látható büszkeséggel köszönte meg elismerésemet. A *karri*, *khicsri*, *szabzi*, *pulao*, *csapáti*, *mitá* s a többi exotikus nevű indiai eledel igen ízletes volt. Általában legokosabb, ha az idegen a dák banglókban indus kosztot fogyaszt. A khánszáma ezt jobban készíti, mint az amúgysem nagyon változatos angol fogásokat, s ha egy európai «dészi kháná»-t kér tőle, ezt külön kitüntetésnek veszi és minden tudását latbaveti, hogy kivívja a szaháb elismerését. Természetesen nem minden angol vagy európai találja ízletesnek az indus kosztot. De a magyar íny sok ismerős zamatot fedezhet fel a többnyire hosszú lére eresztett, paprikás, hagymás, fűszeres elegekben.

A khánszáma, mint hithű muzulmán, még nagyobb tisztelettel tekintett reám, amikor a felkínált *whisky*t, az angolok elengedhetetlen italát, visszautasítottam. Azt persze nem árultam el, hogy másféle, nekem rokonszenvesebb italt nem mindig vetek meg. A whisky fanyar, bútorlakkra emlékeztető ízét csak az kedvelheti, aki angolnak, skótnak vagy írnek született, vagy pedig már hozzászokott. A jeges whisky-soda tagadhatatlanul üdítő ital az indiai hőségben, de ha nem volt muszáj, nem nagyon fogyasztottam. Angol uraknál vagy modern indusoknál úgyszintén elég gyakran kellett ürítgetnem a whiskys poharat.

Amilyen jónak találtam a vacsorát, annyira ellenszenves volt a sok moszkító. Már étkezés közben is folyton le-le kellett csapnom az átkozott vérszívókra, pedig a khánszáma előzékenyen hessegette rólam kendőjével a szúnyogok raját. Hanem a szobámban már ijesztővé vált a helyzet. Kicsomagoltattam és az ágyra szereltettem a szúnyoghálót, de alighogy lefeküdtem, kiderült, hogy ügyetlenül rakták fel a védő burkot, mert egypár moszkító alája jutott és jót lakmározott a véremből. Csak hosszas közelharc után sikerült fekhelyemet moszkítómentessé tenni.

Reggel, lelkiismeretesen, hat órakor készen voltam és vártam az autóbust. Nem jött. Hétkor a dák bangló szol-

gáját az ügynökséghez küldtem érdeklődni. Nem jött vissza. Noé galambjának esetében ez jó jel volt, feltételeztem tehát, hogy a szolga elmaradása sem rossz omen. Igazam volt. Az ügynökségnél nyilván azzal bíztatták, hogy a «lorry» azonnal indul, mire az értelmes legény kívárta a kocsit, hogy mint személyem hivatalos képviselője, az első ülésen térjen vissza a dák banglóba és megóvjja magát a felesleges sétától.

Úgy nyolc óra felé megérkezett az autóbusz és a soffőr azzal mentegetődzött, hogy éppen el akartak indulni reggel, amikor az egyik tömlő kipukkadt. Rossz sejtelmeim támadtak.

Végre felrakták poggyászatot a kocsi tetejére és hosszas vitalkozás után megegyeztek a kofferek legalkalmasabb elhelyezésében. A soffőr hórihorgas, elég jóképű muzulmán legény volt, borzas fekete hajkoronával födetlen fején, könnyű, európai szabású ingben és *dhóti*-ban. A dhóti eredetileg a hinduk ősi viselete, de — különösen a nyári melegben — muzulmán indusok is szokták hordani, bár a tipikus mohamedán öltözkéhez bő vászonbugyogó, az úgynevezett «salvár» járul. A dhóti nem egyéb könnyű gyapotkelméből készült lepedőnél, amelyet az alsótest köré kötnek. Az egyik végét áthúzzák, előlről hátrafelé, a két láb közt, és a csücskét hátul a derékba tűzik. A lepedő másik végét összeredőzve elől erősítik meg a derékon, rágöngyölve a körülvetett kelme szegélyét. Nagyon lenge és kényelmes viselet ez a hőségben, alig érezni, hogy a lábakat takarja valami. A soffőrrrel jött még két muzulmán legény, ezek rakták fel a poggyászt, mert a soffőr, magas állásának büszke tudatában, ujjal sem volt hajlandó hozzányúlni a bőröndökhöz. Ő csak a mérleget kezelte. Ez rugós mérleg volt és egy rúdra függesztették, amelyet a két málházó a vállára emelt. A mérleg kampóját beakasztották a poggyászdarabokra erősített kötéltre és megemelték a terhet. Míg aztán a két fickó felrakta a málhát, cigarettával ajándékoztam meg a soffőrt. Modern gentleman módján szívta, a szájába csipetve a cigarettát, mint mi tesszük. Az átlagos indus nem így dohányzik, hanem középső s gyűrűsujja közé fogja a

cigarettát, öblösen összeszorítja a markát és a mutató- meg a nagyujj közt hagyott kerek nyíláson át «issza» a füstöt. Szájával nem érinti a cigarettát s a füst levegővel keveredik markában. Így aztán egészen higiénikus dolog, amidőn többen szívják ugyanazt a cigarettát, kézről-kézre adva ezt egymásnak.

Végre felszállhattam «elsőosztályú» helyemre, a soffőr mellé. Elég kényelmes ülés volt, mert a kocsi szélességének megfelelő padon csak ketten ültünk, hozzá még vánkoston. A *plebs misera* számára, hátul a kocsi belsejében, csak gyarlult deszkaülések álltak rendelkezésre. A «lorry» belsejében is jó csomó láda volt felhalmozva, áruszállítmányként. Jár-művünk elindult, és azonnal kiderült, hogy az ülés csak addig kényelmes, amíg a kocsi áll. A rugók elégtelen voltát minden zökkenőn kétségtelenül konstatálni lehetett.

II.

Utazás Kasmirba. A Dzsammu–Szrinagar útvonal.

Én, naív ártatlansággal, azt képzeltem, hogy immár úton vagyok Kasmir felé. Korántsem! Az «Agency» bódéja előtt megálltunk. A sofförnek még hosszas tárgyalnivalója volt a tulajdonossal, majd a többi utas rakta fel motyóit. Jó félóra eltelt így. Két pesávári mohamedán kereskedő, két egyszerű hindu és még egy jelentéktelen muzulmán kapaszkodott fel a kocsira. A kalmárok a «második osztályon» utaztak, vagyis a kocsi belsejében elnyúló láda-padok egyikén, míg a többiek, harmadosztályú utasok lévén, az autóbusz hátsó traktusában felhalmozott ládákra, kosarakra és kötegekre telepedtek, ki ahogyan tudott. Sok kényelmet nem nyújtott nekik a vállalat, de azt sem lehetett ráfogni, hogy túldrágán szállította volna a boldogtalanokat: négy rupia tényleg nem sok egy háromszáz kilométeres útért.

Végre! Indulás! A sofför bemászik helyére, az ormótlan teherkocsi zakatolni kezd, aztán nekilódul. Megyünk!... Az ám, de csak körülbelül száz lépésnyire. Ott aztán, a város szegélyén, ismét megállunk. Modern benzinkút mered egy bódé előtt, rajta a világszerte ismeretes felirat: *Shell*. Meg kell abrakolni a gépet az indulás előtt. Ez újabb negyed-órát jelent Keleten. Úgy látszik, arra még nem jöttek rá, hogy a petrolt (így nevezik angolul a benzint) előbb is be lehetne tölteni.

Hanem most misem késleltetheti többé a végérvényes indulást, noha alig merem már remélni, hogy csakugyan nem állunk meg valahol újra. De nem, megyünk. A sofför vígan dudorászik magában és nekiereszti a masinát. Huszonöt angol-mérföldes sebességgel haladunk. A friss reggeli

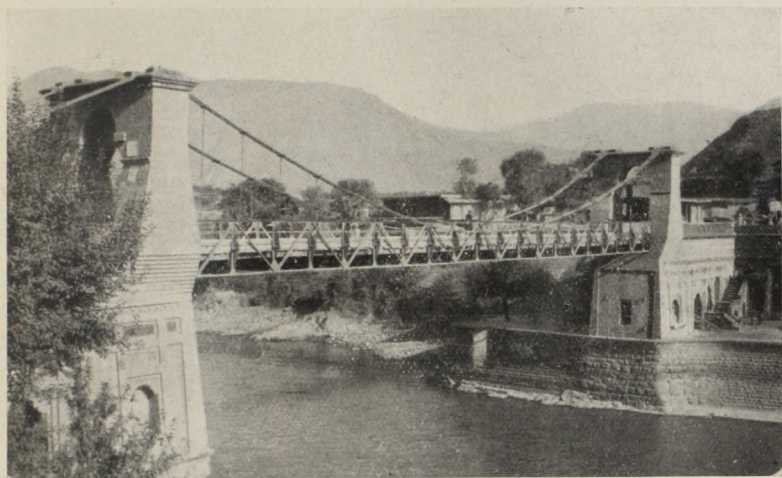
órák ugyan már veszendőbe mentek, de a mozgás arcomba csapja a levegőt és már nem érzem a rekkenő hőséget.

Az út a Tavi folyó köves partja mentén szelíden lejt fölfelé. A táj még kissé egyhangú, de a magasabb hegyek egyre közelednek és változatossággal kecsgetnek.

Talán félórát haladhattunk, amikor az út szélén feltűnik egy öreg hindu néni, szűk bugyogóval vékony láb-szárain és int a soffőrnek. Megállunk. Szóval sejtellem nem csalt meg. Hosszas tárgyalás indul meg a néni és a soffőr közt. Arról van szó, hogy a néni is Kasmirba óhajt utazni, de sokalja a négy rupiát. Folyik az alkudozás és végre meg is egyeznek két és fél rupiában. Ez persze a soffőr privát üzlete, legfőljebb a két pribéknek ad le valamit a külön jövedelemből. Jó fényt vet az egyszerű indusokra, hogy az utasok nem zúgolódnak, holott ők többet fizettek a túráért. Sőt még kapacitálják is a soffőrt, hogy engedje felszállni a szegény asszonyt. A néni felrakja motyóját a platform végére és felkapaszkodik hitsorsosai, a két hindu mellé. Azzal újra nekivágunk az útnak.

Hanem, úgy látszik, a vadászbabonában van némi igazság: nem jó előjel vénasszonnyal találkozni az úton. Alig haladunk újabb hat-nyolc mérföldet, egyszerre csak hatalmas pukkanás remegteti meg a dobhártyámat. Természetesen megállunk. A soffőr és a két kisegítő legény leszáll. Kilyukadt egy tömlő. Magam is lekászolódom. Az egyik vaskos kerék alatt úgy terül szét a gumi, mint valami eltaposott lepény. No, itt nyugodtan kényelembe tehetem magam. Leülök egy útszéli fa árnyékába és rágyujtok. A többi utas is leszáll. A soffőr és a legények munkához látnak. Előkotorják az emelőt, a tengely alá helyezik és megemelik a nehéz kocsit. Aztán leszedik a kereket, kifejtik belőle a tömlőt. Baljóslatú látvány! Folt folt hátán, több a ragasztás, mint az ép gumi. A soffőr kised egy tartalék-tömlőt az ülésládából. Külalakra ez is veszedelmesen hasonlít megpukkadtt rokonához. Végre kezdődik a pumpálás. A három legény felváltva nyaggatja a pumpát, de az egyiknek mindig be kell fognia a csövet alul, mert a levegő kisívítt helőle. A kerék szépen földagad, a soffőr kalapáccsal veregeti,

9. A Dzsélam hídjá Damelnél.

10. Kasmiri szekerek táborozása az út mellett.

11. Kasmiri hindu (pandit).

12. Kasmiri mohamedán család.

13. A Takht-i-Szulejmán hegy Szrinagar fölött.

14. Kilátás a Takht-i-Szulejmánról.

15. A Dál-tó látképe, a Takht-i-Szulejmán hegyről nézve.

hogy elég kemény-e már. A Nap kegyetlenül süt s a fickók arcán, mellén végigcsurog a verejték, mire az autóbusz ismét menetkészen áll.

Mindez így leírva s elolvasva elég gyorsan ment, de a valóságban tekintélyes időt vett igénybe. Közben a két pesávari kereskedő mellém telepedett és beszélgetésbe elegyedtünk. Az egyik kucsmát, a másik fezt viselt a fején, de mindkettőjükön hamisítatlan muzulmán bugyogó fehérlett. Az egyik elég tűrhetően beszélt angolul és az indusok szokásos kíváncsiságával igyekezett minden lehetőt megtudni felőlem. Angol ember hasonló körülmények közt többnyire igen kurta feleleteket ad, ha ugyan egyáltalán hajlandó beszélgetni a bennszülöttekkel. A derék muzulmán tehát nagyon meg lehetett velem elégedve, amiért nem tartottam rangomon alulinak a vele való eszmecserét. Engem minden és mindenki érdekelt, a mellett belevontuk a beszélgetésbe az angolul nem tudó másik kereskedőt is, úgyhogy ingyenes hindusztáni nyelvgyakorlatban is részesülhettem. A várakozás unalmát is ellensúlyozta a két muzulmán. Én eleinte bosszankodtam a rozzant tömlők miatt és sajnáltam az elvesztett időt, de az ázsiaik oda se néztek az idő múlásának. Hát nem mindegy, hogy egypár órával előbb, vagy utóbb ér valahová az ember? Az utolsó állomásra, a sírhoz, úgyis elég korán eljutunk. És különben is, *kiszmet* az egész...

Nehéz a tevékenyebb szellemű európainak megszokni az idő semmibevételét a Keleten. De ha — mint én — nem üzleti céllal utazik és útjának állomásait nem szorítja szűk korlátok közé a keleti kirándulásra szánt rövid időtartam, akkor igen érdekes és tanulságos dolog belemélyedni az orientális gondolkodásnak különböző formáiba. A megismerés legcélravezetőbb módszere a személyes átélés. Amíg csak a magunk szempontjából, idegenül nézzük a Kelet szokásait, addig nem juthatunk tovább a kritikusnak ítéelő, fitymáló álláspontjánál. Ez pedig csak a szemlélő s a szemlélt dolog viszonyára jellemző, de korántsem a szemlélték igazi mivoltára.

A kelet különös, nekünk olyannyira idegen világát, a jelentéktelen mindennapi eseteket éppúgy, mint a leg-

mélyebb értelmű bölceleti vagy vallásos gondolatokat, csak ritkán sikerül egy-egy európainak helyesen felfognia s értelmeznie. A szemlélet módszerében rejlik itt a hiba. A nyugati ember tudatosan vagy önkénytelenül a maga gondolkozásának normáit alkalmazza a megfigyelésben és ítéletformálásban. Még a tudományosan képzett nyugati agy is akárhányszor hihetetlen «gikszereket» fog, amidőn a kelet sajátos jelenségeivel foglalkozik. Áll ez elsősorban a vallásra és bölceletre s a világnézetből sarjadt szokásokra nézve. Az ind világnézetnek óriási irodalma van a nyugaton, de tíz ujjunkon megszámolhatjuk azokat a szerzőket, akik a Kelet szellemét valóban megértették. A legtöbb esetben ott kezd az író vagy kutató, ahol végeznie kellene: a maga neveltségének és világfelfogásának kritikáját juttatja szóhoz, mielőtt még a szemlélt tárgy lehető legbehatóbb ismeretére jutott volna. Ez a szempont már eleve eltorzítja a jelenségeket, s így a későbbi behatóbb ismeretszerzéstől már szinte elvághatatlan a helytelen módszerből eredő sok-sok félre- és belemagyarázás. Így lehetséges az, hogy ismert, nagyképzettségű európai tudósok is olyan lehetetlen és nyakatekert megállapításokra jutnak pl. az ind bölceleti vagy vallási rendszerek fejtegetésében, amelyek a legkevésbé sem jellemzők a tárgyalt dolgok mivoltára.

A megismerés megbízhatóbb és legeredményesebb útja a *közvetlen átélés*, a vizsgálándó dolgokkal való személyes kapcsolat. Ki kell kapcsolni a beidegzettségünkben eredő kritikát, míg a tények és jelenségek nem válnak maguktól értetődő élményekké számunkra. Kétségtelen, hogy ez a módszer meglehetősen szellemi hajlékonyságot és alkalmazkodóképességet igényel, sőt önfegyelmézést is, mert az előzetes kritika megmozdulásait féken kell tartanunk. De a metódus meglepő eredményekkel jár: az eleinte idegen-szerű, olykor egyenesen visszariasztó jelenségek oly meghitt ismerőseinkké válnak, mint azok, amelyek közt megszokott, otthoni környezetünkben élünk. Ez még nem jelenti azt, hogy mindent aláírjunk és helyeseljünk is. Hanem a kritika, az ítéletformálás, *utóbb* következik, amikor már alapos és közvetlen ismeretek összefüggő, egymást kiegészítő soro-

zata áll rendelkezésre. És ha nem jutunk is minden megismert jelenséggel szemben a «tout comprendre, c'est tout pardonner» gyakran felületes álláspontjáig, azért mégis csak valószínűbb, hogy a megértés után alkalmazott kritika jobban megközelíti az igazság követelményeit, mint az az ítélet, amelyet a megismerés folyamatának elején vagy félútján alkalmazunk. Az elhamarkodott ítélet gyakorta útját vágja a teljesebb megismerésnek; annyira ragaszkodunk megformált ítéleteinkhez, — akár vakságból, akár hiúságból — hogy akaratlanul is elutasítunk minden olyan újabb tapasztalást, amely beidegzett véleményünk tarthatatlanságát bizonyíthatná.

Ezért mindig arra törekedtem, hogy az idegen életformák jelenségeit ne utasítsam el magamtól, még akkor sem, ha európai mivoltom beidegzett ítéletei ellenzést váltottak ki belőlem velük szemben. Elfogadtam a hatásokat és formákat, beléjük helyezkedtem és a lehetőségig úgy éltem át mindent, mint azok, akik közt voltam.

Hanem ez az elme-futtatás, bár nem haszontalan, mégis azt a véleményt keltheti egynémely «javíthatatlanul európai» olvasóban, hogy magam is egészen keleti módon pocskolom az időt, a helyett, hogy folytatnám a kasmiri út leírását.

Szálljunk hát be az autóbuszba és menjünk tovább. Az útszéli fa alatt ugyancsak kiélvezhettem a hőséget. Utána annál jobban esett a friss levegő, amint a mozgó gépkocsin arcomba csapódott. Az út végre elhagyta a folyó vonalát és észak felé fordult. Már dombok közt haladtunk előre. Az útbevágások két oldalán mint valami geológiai illusztráció emelkedett a tipikus konglomerátumból való fal. Ez a konglomerátum jó darabon kísért bennünket, míg aztán a magasabb hegyvidék tömörebb kőzetei váltották fel.

A környék óráról-óra-ra szebbé és vadabbá vált. Mind magasabb hegyek tornyosultak elénk, az út egyre emelkedett és egyre rosszabb lett. Az útszélen hatalmas kőhalmazok heverték és kasmiri munkások megfontolt lassúsággal hengerítettek el egy-egy természetes szikladarabot az út közepéről. Hegyomlások zúdítják alá ezeket a köveket az

útra. A földcsuszamlások és hegyomlások veszedelmét lehetetlen elhárítani; ezért a dzsammui útvonal, bár a déli Pandzsáb felől rövidebb és alkalmasabb a Rávalpindi—Szrinagar útvonalnál, kevésbé népszerű, mint az utóbbi. De sokkal szebb. Ijesztő sziklák csüggnék az út fölött a meredek, szaggatott hegyoldalakon. A tavaszi hóolvadás meglazítja a talajt és elmossa a támasztékot a mezítelen szirtek alól. Az alágördülő sziklák feltorlódnak a lejtőn, míg aztán a lábukat dacosan megvető alsó szirtek sem bírják tovább a rájuk nehezedő iszonyú terhet és az egész hegyoldal megindul a völgy felé! A lejtőkön végighúzódnó út megszenvedi a természet szünetlen nivelláló törekvését. A leomló sziklák keresztülbukdácsolnak az úton és folytatják zuhanó iramukat az úton túl, lefelé a mélyben húzódnó völgyekbe. Olykor egy-egy ilyen omlás után az út felét, a mélység felőli oldalon, egyszerűen magával tépi az alázúduló kötőmeg, a megmaradt felét pedig betemeti törmelékeivel.

Jóformán szünet nélkül javítani, tatarozni kell az utat. Egyhelyütt meg kellett állnunk, mert óriási lezuhant szikla terpeszkedett az úton előttünk, elfoglalva az úttest felét. A mélység felől az oldalon jókora lyuk tátongott, mert ott a hegyomlás nagy karéjt kiharapott az útból. A kötőmelékkel félig megtelt lyuk és a szikla közt csak keskeny sáv maradt épségben az útból. Soffőrünk leszállt és odament a mezítlábas, izzadt, poros munkásokhoz, akik éppen megfúrták a torlaszt, hogy felrobbantsák, s darabjait aztán eltakaríthassák az útból. Soká tartott volna bevárni, amíg a robbantás szabaddá teszi az utat, s a soffőr nyilván szerette volna elérni estére Rámbant. Szemrevételezte az út járható részét, vajjon átfér-e a széles gépkocsi a szikla s a hasadék közt. Úgy látszik, nagy gyakorlata volt már a hasonló akadályok leküzdésében. Ki is jelentette, hogy átmegyünk és beszállt a kormány mögé. Lassan, megmegállva, majd újra nekiindulva, apró lódulásokkal vezette át a nehéz kocsit a veszedelmes helyen. A mélység oldalán, az úton tátongó, meredekfalú lyuk mellett alig néhány centiméternyi sáv maradt a kerekek s a szakadék közt. Ha

csak az egyik kerék alatt beszakad a megrongált út pereme, a nehézkes jármű valószínűleg felbillen és a mélységbe bukfencezik. A Kiszmet rendelete azonban megengedte, hogy baj nélkül átvergődjünk a kritikus ponton. Az utasok annyira rábízták magukat a sorsra s a soffőr ügyességére, hogy ki sem szálltak a kocsiból. Magam, európai elővigyázatossággal, tanácsosabbnak tartottam ugyan leszállani, de látva, hogy a többiek nem mozdulnak, «fehér szaháb» létemre nem mutathattam aggodalmat, hiszen útitársaim ezt gyávaságra magyarázták volna.

Később aztán több ilyen kockázatos vállalkozásnak voltam résztvevő tanuja, de a második, harmadik esetben már eszembe sem jutott kétkedni a sikerben. A muzulmán legény értette a dolgát; a dzsammui útvonalon bőséges tapasztalatot szerezhetett.

Amint az út mind magasabbra hágott, mély szakadékok, meredek lejtők közé zárt patakvölgyek húzódtak el alattunk. A Nap pompás fénybe vonta a hegyoldalak szikláit és erdős foltjait, de lenn a szűk völgyek mélyén homály borongott (4. kép). Harsogó vizek fehér tajtékot verve száguldottak a meder nagy kövein át. Kisebb-nagyobb víz-esések kötötték össze a hegyek közt összeszoruló patak-ágyak alászálló lépcsőfokait. Egyhelyütt az út fölött emelkedő sziklás hegyoldalról zuhogott alá egy hatalmas víz-esés. Itt is meg kellett állnunk, mert a zuhatag vize erős-sodró patakká válva vágatott keresztül az úttesten, vagy jobban mondva, az úttest helyén, mert — mint az ott dolgozó munkások újságolták — az előző napok esőitől hirtelen megáradt hegyipatak eltépte az út talapzatául szolgáló, kétíves viaduktot. Csak a két pillér meredt elő a zajgó áradatból, a hullámok az építmény roncsalmazain bukdácsoltak keresztül, hogy újabb vízesésben rohanjanak alá a másik oldalon. A munkások egész előző éjjel dolgoztak, hogy a közlekedést lehetővé tegyék. Ez sikerült is. A patak medrét feltöltötték nagy kövekkel, kavicssal, s a viadukt romjaiból származó téglákkal, úgyhogy az utat, a viaduktra felkanyarodó emelkedő kihagyásával, ideiglenesen összekötötték a patakon keresztül. A patak megáradt

vize azért akadálytalanul keresztülcsaphatott az átkelő töltésen, hiszen nem is lett volna célravezető az áradat elé gátat emelni. Az autóbusz lassan, óvatosan törtetett át a hevenyészett úton, kerékagyig a tajtékzó hullámokban, amelyek a láthatatlan töltés fölött bukdácsoltak keresztül.

E szerint az utazás meglehetősen változatos a Dzsammu — Szrinagar-i útvonalon. Magasabban újabb vízesés zúgott alá az út mentén fölmeredő sziklafalról. Itt az úttest a zuhatag alatt vezetett át. Erős, hatalmas boltozatot építettek az út fölé, alagútnak lehetne nevezni az építményt, ha a hegy kötömegébe vájták volna, s nem mesterségesen emelték volna kőből, a hegyoldalhoz támaszkodva, hogy az utat átvezessék egyenesen a vízesés alatt. A zuhatag az építmény tetején át folytatja tovább rohanó útját a hegy lába felé. Nem lehetett könnyű feladat az egykori keskeny hegyi-ösvényt modern, automobillal is járható úttá kiépíteni.

Délben egy kis hegyifaluban tartottunk pihenőt (5. kép). A «személyzet» s az autóbusz utasai terebélyes *cšenár*-fa árnyékában telepedtek le. A közelben kis bazársor laci-konyhája állt, s a muzulmánok rövidesen nekiláttak a párolgó birka-piláfnak. A bolt tulajdonosa nagy kanállal mérte ki a kondérban rotyogó eledelt, persze csak a Próféta híveinek, mert hindu útítársaink fölöttébb tisztátalannak ítélték volna a mohamedánok kosztját. Előszedték elemőzsiás batyuikat és a nagy fa tövében költötték el szerény ebédjüket. Előbb azonban a vallásos előírás szerint megmosakodtak. Nem a közeli ciszterna vizét használták erre, hiszen ezt már «beszennyezte» a nem-hinduk érintése, hanem rézkancsóikból merítettek vizet a mosakodáshoz. Valahányszor útközben megálltunk, hogy a soffőr friss vízzel töltse meg a radiátort a forrásvízzel táplált útszéli tartályokból, a jó hinduk is újra töltötték korsóikat, persze a tartály fölötti csurgóból, amely még rituálisan «tisztá» vizet szolgáltatott. Mosdás után nekiláttak a magukkal hozott enni-valónak, a *csapáti* nevezetű lapos, kerek kenyérfélének s a lencsére emlékeztető, bár a gabonafajtához tartozó *dálnak*. Étkezés után pedig ismét megmosták a kezüket, sőt a szájukat is kiöblítették, ujjukkal dörzsölve fogaikat és

ínyüket. Az indus, de elsősorban a hindu — még a legegyszerűbb paraszt vagy kuli is — betartja ezeket az okos és higiénikus szabályokat. Reggel még fogkefét is használnak, már t. i. az indiai népies fogkefét. Egy-két pejszáért — egy pejsza kb. 3 fillér — egész köteg vékony akác-pálcikát lehet kapni a bazárokbán s az indus ezeket használja fogkefe helyett. Addig rágja a pálcika végét, míg rostjai szétválnak és ecsethez hasonló pamacs képződik. Indus vélemény szerint a fa nedve is nagyon jó hatást tesz az ínyszerre s a fogakra, a rágás után pedig a rögtönzött kefével alaposan végigdörzsölik a fogsort. Olykor tiszta fahamut is használnak a fogtisztításhoz. Az a gyakori ráfogás tehát, hogy az indusok rendkívül tisztátalanok, nem egészen állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy ruhájukra és háztartásukra kevesebb gondot fordítanak a higiénia szempontjából, de testüket általában tisztábban tartják, mint az európai közsorsúak átlaga. Bizonyos testi funkciók elvégzése után pedig a legszegényebb indus is vízzel tisztálkodik meg, oly alaposan, hogy ez a higiénikus szokás mindenesetre messze felülmúlja a nyugati népek kezdetlegesebb eljárását, akik a hasonló tisztálkodás szükséges voltát nem is ismerik.

Míg útítársaim — kiki a maga módján — elköltötték ebédjüket, én is falatoztam abból, amit kis kézitáskámban magammal hoztam. A hosszas döcögésre s az egyenetlen út nagy zökkenőire emlékező derekamnak is jólesett a pihenő a kis falu árnyas «majdán»-ján. Nem tartott soká, mert be kellett hoznunk a megrongált út okozta késedelmet. Annyit már megtanultak Indiában is a modern üzletszerűség elveiből, hogy az autóbuszvállalkozó ne fecsérelje az időt egészen céltalanul. A soffőrnek kötelessége volt, hogy a kb. 320 km hosszú utat 16—18 óra alatt megtegye, nem számítva az éjszakai pihenőt. Másnap kora délután Szrinagarban kellett lennie. Soffőrünkre különben sem lehetett ráfogni, hogy lusta lett volna. Serény, ügyes és erős legény volt, mint a pandzsábi muzulmánok általában, s alig takarította el tányérjáról az utolsó falatot, kiadta a jelszót:

— *Cseló!* (Gyerünk!)

A délutáni kocsikázás is hozott néhány meglepetést.

Újabb hegyomlások nyomai nehezítették meg az előrejutást, de szerencsére csak az alágördült nagy kövek és az út széléből kitépett lyukak közt kellett átvergődnünk, többhelyütt is, de nagyobb akadály nem állta utunkat. Ez csak az állandó útjavításnak volt köszönhető, mert a földcsuszamlások és sziklaomlások a tavaszi hóolvadás idején, majd az esős évszakban, mindennaposak a dzsammui útvonalon. Még szerencsések voltunk, hogy nem éppen a nyakunkba kaptunk egy-egy leomló kőgörgöteget. Az út kellős közepén heverő jókora sziklák legalább arról tanúskodtak, hogy a Természet édeskeveset törődik azzal, vajjon oda hajítja-e parittyájának súlyos lövedékeit, ahol emberek járnak.

Késő délután elértük a *Csenáb* (Chenab) folyót. Ez a vad, kavargó hegyifolyó, ott fönn a kasmiri magaslatok közt, meglepően emlékeztetett a Vág völgyére. Magas függőhídon keltünk át és pompás, zöld katlanba jutottunk. A szemközti hegyek összeszűkült gádorából elővágtató *Csenáb* szelte ketté középen a völgyet, s a túlparti meredek part tetején várt reánk a rámbani dák-bangló s az éjjeli szállás. A hídon túl mellékút ágazott fölfelé a dák-bangló magaslatához.

A széles, alacsony épület a magas part szélén állt, előtte terjedelmes térséggel egészen a meredek part szegélyéig. A soffőr elkészönt és lelkemre kötötte, hogy reggel hat órára kész legyek, mert pontosan indulunk. Az autóbusz ledöcögött az alacsonyabban álló személyzeti szálláshoz, én meg szemügyre vettem a dák bangló szobáit. Ugyancsak kezdetleges kényelmet ígértek. A nagy, sötét szobákban csak egy deszkaasztal, egy szék és a megszokott indus ágy, a *palang* állott. A palang igen egyszerű alkotmány: négy erős rúd köti össze a fakoloncokhoz hasonló vastag lábakat, s a rúd-keretet heveder vagy madzagfonat tölti ki. Az ágyneműt Indiában az utasnak magával kell cipelnie; erre szolgál a *biszar* (angolul *bedding*) nevezetű vászonhuzat, ezt szíjakkal lehet összecsomagolni, mint ahogy a plaidet szokás. Az indusok ágynemű-készlete soványabb kötegben is elfér, de az európai vastag *razáit*, paplanszerű vattázott

derékaljat is hordoz a bisztarban. Ágyneművel Indiában csak az elsőrendű szállodák szolgálnak, a vasutakon sincsenek ágyneművel felszerelt hálókocsik.

Egy szolgálkicsomagolta az ágynemű-köteget és elkészítette a fekhelyet, majd forróvizet hozott a kis fürdőszobába. Indiában minden hálószobához külön fürdőszoba járul, ezt a jó szokást az angolok régen átvették s európai hazájukban is meghonosították. Persze az indiai *guzalkhána*, vagyis fürdőszoba, sokkal kezdetlegesebb, mint a modern angol *bathroom*. Padlóját cementtel kenik ki s a szétlocsolt víz a falba ütött lyukon át folyik ki. Európai hatás jele, hogy a dák-banglók vagy a szerényebb magánházak fürdőszobáiban kád is akad; hanem ezek a kádak inkább nagyobb-szabású bádogdézsákhoz foghatók, semmint kényelmes kádakhoz. Éppen hogy beléülhet és hanyattdülhet benne a fürdőző, kezei és lábai már kilógnak belőle. De az igazi indus fürdéshez amúgy sincs szükség kádra és a rámbani dák-banglóban csak indus stílusú *guzal* élvezetében részesülhet a vendég. Behoznak egy vödör meleg vizet, meg egy vödör hideget is, egy kis polcon áll a *ghará*, a fületlen iccséhez hasonló rézedény. A fürdőző rááll vagy ráguggol a kis lécrács-talapzatra, beszappanozza magát, aztán a *ghará*-val a fejére, a nyakába töltögeti a melegvizet. Végül a hideg leöblítés következik és a fürdés elintéztetett.

Fürdő után kivettem egy heverőszéket a meredek part szélére és az egész napi derékfájdító zötyögés után jólesett elnyúlni a kellemes esti levegőben. Az elém tároló tájkép olyan otthonos, meghitt hangulatot árasztott, mintha már számtalanszor láttam volna. Említettem, hogy a vidék a Vág völgyére emlékeztetett, nyilván ezért találtam olyan ismerősnek. A Nap a felhőfoslányokat lángragyújtotta távozása előtt és remek tűzijátékkal ünnepelte búcsúját.

A khánszámának itt is meghagytam, hogy indus kosztal tartson jól, meg is tett mindent, ami szerény készletéből telhetett. A vacsora távolról sem volt olyan ízletes, mint a dzsammui dák-banglóban, de jólesett. Az autóbusz jól felrázott és előkészített a vacsorára. Vacsora után még egy ideig a Csenáb völgyét néztem, amint a katlan homályba

merült és csak a zúgó, sustorgó folyó ezüstsávja csillogott elő az árnyból. Végül a hegyek sötét körvonalai is beleolvadtak a fekete égboltba és hűvös szél száguldott elő valahonnan a Himálaja magasabb régiói felől. A dák-banglő tornácáról egy-két viharlámpa halvány fénye világította meg a nem messze tőlem lebzselő hindu családot. Autón érkeztek, kocsijuk is ott állt a ház előtti térségen és hihetetlennek tetszett, hogy a népes család valamennyi tagja elfért legyen benne. Az urak még európai ruhában szálltak le kocsijukról, de a fürdő után már könnyű muszlin inget és pandzsábi vászonnadrágot öltöttek. Ez voltaképpen a rendes északindiai viselet, de valahogy mindig úgy hat az indus középosztály férfiain, mintha «könnyű magyarra», helyesebben könnyű indusra vetkeztek volna. Nem hatnak túlságosan elegánsan ebben a lenge viseletben, pedig ez a népies öltözké volt a finom angol *pyjama* őse. A kényelmes, könnyű otthoni- vagy hálóruga használatát, annyi más, a nyugaton meghonosodott szokással együtt, az angolok Indiában sajátították el. A *pyjama* szó is erre utal, bár elrontott alakban jutott el a nyugatra, az eredeti hindusztáni forma *paidzsám*, s a bokán ráncokba szűkülő, könnyű indiai vászonnadrágot jelenti.

A pandzsábi urak kihozatták ágyaikat a tornácra s ott készültek nyugalomra térni. Az indusok, ha csak az időjárás nem teszi lehetetlenné, előszeretettel alusznak a szabadban. Még az ugyancsak csípős, sőt hideg pandzsábi éjszakákat is a házon kívül szokták tölteni, s az indus úrházak széles, nyitott tornácai estére hálóhelyiségekké alakulnak át, a kicipelt palang-ok soraival. A forró évszakban a házak nyitott tetőerkélye pótolja a hálószobát. Indiában egyébként az ablakokat még hideg időben is állandóan nyitva szokták tartani, legföljebb sűrű zöld drótháló védi a szobákat a moszkító ellen. Azok az utazók, akik az indiai életet csak kívülről, felületesen látták, el nem mulasztják kiemelni az indusok sok rossz, tisztátalan és egészségtelen szokását. Csodálatosképpen csak ezeket emlegetik, többnyire erősen túlozva, az esetleges mentőköörülmények ismeretének tökéletes hiányában, de az Indiaszerte

általános sok jó és helyes szokásról csak nagy ritkán emlékezik meg egy-egy jobbindulatú s elfogulatlanabb megfigyelő.

Kora reggel fölkeltem, nem mintha túlságosan komolyan vettem volna a soffőr bejelentését, hogy hatkor pontban elindulunk, hanem mert a nyitott ajtón át betekintő tájkép csalogatott. Az amúgyis hajnalban kelő indusok már szintén fenn voltak és élvezték a szép reggelt. A Nap még nem emelkedett a hegyek fölé, csak a távolabbi magas hegyoldalakra vetett aranyárga fényt. A völgykatlant fehér páratenger takarta s a láthatatlan folyó e leplen át küldte felénk örök moráját. Végre két hegy közt felbukkant a Napkorong lángszegélye, majd a sugárözön lassan-lassan betöltötte a völgyet. Érintésére imbolyogni, szakadozni kezdett a ködpára és gomolyogva menekült ellensége, a Nap fenyegető fény-nyilai elől. A tovaúszó, emelkedő, foszladozó ködrongyok egy-egy hasadékan át kivillantak a Csenáb tajtékzó hullámai, aztán a híd íve bontakozott ki határozatlan körvonalakban a ködből, mint valami finom japáni tájkép motívuma, — végül a győzedelmes Nap uralmába vette a rámbani völgyet és a hegyoldalak harmatos lomb-erdeje smaragdfényű drágaköveket tűzött köntösének sötétzöld bársonyára.

A kitűnő teát, a hagyományos *toast*tal, vagyis pirított kenyérrel, a szakadék szélén költöttem el, és a pompás reggel öröme Kasmir szépséges földjének ígéretes üzenetét hozta. Csöppet sem bántam, hogy az autóbusz nem állt elő hat órákor. Úgy félhét felé lesétáltam oda, ahol a jármű és többi utasa éjszakázott. A soffőr és két embere nagyban fujtatta az éjjel megereszkedett gumikerekeket, míg az utasok részben toilettejükkel, vagy a reggelijükkel voltak elfoglalva. A pesávári kereskedők is félig a szabad ég alatt töltötték az éjszakát, a nyitott autóbusz láda-padjain vetettek ágyat maguknak. Az egyik hindu a kocsí deszkatején, koffereim és a többi málha mellett éjszakázott. Ez a felfedezés mérsékelten örvendeztetett meg, mert joggal nyugtalaníthatott, hogy a jó induson esetleg tenyésző apró-jószág tanyát ütött holmimban is. Utólag ugyan némán

bocsánatot kértem a gyanúsításért, nem történt semmi baj, de könnyen történhetett volna.

Bizony, hét óra felé járhatott, mire az autóbusz ismét lepuffogott velünk az útra. Újra átkeltünk a hídon, mert a kasmiri út a túlparton követte a Csenáb völgyét fölfelé. Nemsokára már magasan jártunk és közeledtünk a hegyláncot átszelő útvonal legmagasabb pontjához, a *Banihál* hágóhoz. Előbb terjedelmes platón vágtunk át, majd a hirtelen emelkedő hegyoldalhoz jutottunk. Az út számtalan cikk-cakkban kúszik fel itt, meglehetősen meredek szög alatt, a hegygerinc felé. A *Banihál* hágó 2900 m magasan fekszik a tengerszint fölött.

Keskeny gyalogösvény vezetett föl a hegyoldalon, csaknem merőleges vonalban vágva át az út töréseit. A két muzulmán kereskedő azt indítványozta, tegyük meg a hágó tetejéig vivő utat gyalogszerrel. Bár a kapaszkodó eléggé meredek volt, nem bántam a verejtékes fáradságot, mert helyenként meg-megállva, feledhetetlen látványban volt részem. A hegyoldal fűvét a nagy sziklák közt tarka és fekete kasmiri kecskék legelték (6. kép), és az itt-ott elszórt apró, szegényes kőkunyhók előtt hegylakó *gudzsárok*, pásztorok üldögéltek. Már itt feltűntek az emberek csinos arcvonásai és világosabb testszíne. Különösen a pendelyes apróságok közt akadt nem egy helyes kis jószág. Tágra nyitott szemmel bámulták a «szaháb» trópusi sisakját, de volt annyi lélekjelenlétük, hogy kinyujtsák csöpp, maszatos tenyerüket, egy kis baksist kunyorálva.

Minél inkább közeledtünk a hágó tetejéhez, annál nagyobbszerű kép tárult ki előttünk és alattunk, amikor megállva visszatekintettünk a völgy felé. Az út szerpentinjének szinte párhuzamos fehér szalagjai át- meg átfonták a kopár hegyoldalt, s a fölfelé igyekvő autóbusz úgy hatott, mintha valami kicsiny bogár másznék végig rajta. A völgy másik végén magas, zöld erdőkkel borított hegyek emelkedtek, mögöttük pedig kopár, hófödte csúcsok ágaskodtak elő. A ragyogó napsütés betöltött mindent. Izzadva, zihálva értünk fel a hágó tetejére, de az autóbusz még csak a serpentinek feleútján járt. Gyalog mentünk hát tovább, át-

sétálva a hegytető alatt vágott alagúton. A hűvös homály jólesett a forró napfény s a meredek séta után és eszembe se jutott, hogy a nagy hőkülönbség hűlést okozhat. Valószínűleg éppen ezért nem is hűltem meg.

Aztán utólért bennünket az autóbusz is és elindultunk az immár lefelé lejtő úton a kasmiri plató felé. Nemsokára már kivirított a fák közül a *Dzsélam* folyó szétterülő völgye, a kasmiri katlan. Amint lejjebb és lejjebb ereszkedtünk a hegyoldalakon, a meleg is nőttön-nőtt. De még így is üdítőnek találtam, ha visszagondoltam arra a pokolbeli gőzfürdő-atmoszférára, amelyet a pandzsábi síkság esős évszakával együtt odalenn, a Himálaja hegysora mögött hagytunk.

Járművünk végre legördült az utolsó lejtőn és kirobogott a plató síkságára. Rövidesen elértük a *Dzsélam* partját és az út nyúlánk, sudár nyárfák végeláthatatlan sorfalai közt, kellemes árnyékban vitt tovább (7. kép). *Bidzsbehara* óriási csenárfái alatt még rövid pihenőt tartottunk, míg a radiátort megtöltik, aztán nemsokára már *Avantipur* régi templomromjai előtt vertük fel az út fehér porát.

A *Dzsélam* vize vidáman sietett mellettünk *Szrinagar* felé és előttünk magaslott a *Takht-i-Szulejmán* («Salamon Trónja») jellegzetesen elnyúlt hegyháta, mely *Szrinagart*, a fővárost koronázza. A város szélén, az első bazár boltocskáiban nem állta meg soffőrünk, hogy ne vásároljon egypár ropogós kasmiri *kulcsát*. Ez pirosra sült kis cipőféle, barna teljeslisztből készül, s a tetejét meghintik mákkal. Kissé rágós volt, de azért valósággal «hazai» reminiszcenciákat ébresztett bennem, az ízetlen indus *csapáti* s a még ízletlenebb indiai angol fehérkenyér után.

Megérkeztünk! Berobogunk *Szrinagarba* és átdübörgünk az *Amira Kadalon*, a «Gazdagok Hídján». Ez a város szíve s az üzleti élet középpontja. Itt sorakoznak az automobil-szállítóvállalatok irodái és a kasmiri házhajókat (house boats) bérbeadó ügynökségek. És itt lesi az idegent *Szrinagar* minden léhűtője. Az autóbusz megáll az egyik kis téren. Lerakódunk. A soffőr és legényei «szelám»-mal köszönik a baksist és *tongára*, kétkerekű lovaskocsira rakják poggyászomat. A muzulmán kereskedők is búcsút vesznek tőlem,

a barátságos szahábtól, de előbb megadják a címüket, azzal a kéréssel, küldjek nekik egy-két képet azokból a felvételekből, amelyeket útközben az autóbusról és utasairól csináltam. Ehhez a soffőr is csatlakozik és bediktálja a dzsammui ügynökség címét. Az indusok nagyon kedvelik a fényképeket, különösen ha ők maguk is rajta vannak a felvételen. Az orthodox mohamedánok ugyan a Korán alapján azt tartják, hogy élőlényeket nem szabad képen megörökíteni, de akik már kapcsolatba jutottak a modern dolgokkal, nem ragaszkodnak ehhez a felfogáshoz. Soffőrünk és a két pesávári kereskedő, úgy látszik, nagyon modern emberek voltak.

III.

Rávalpinditől Sztinagarig. A Pir Pandzsál-útvonal. A nagymogulok útja Kasmirba.

Eljutottunk tehát Sztinagarba, Kasmir fővárosába. Az út, amelyet leírtam, a legregényesebb és legszebb, de még több útvonal is visz a Pandzsábból Kasmirba. A Rávalpindi—Sztinagar útvonal a legjobban kiépített és a legáltalánosabban használt mind között. Ezt többször is végigjártam mindkét irányban.

A Rávalpindiből kiinduló út is kb. 320 km hosszú. Északkelet, majd észak felé halad, Marri-n (Murree) át Domelig, de már Kohalától kezdve nagyjából a Dzsélam-folyó mentén visz fölfelé, nyugat-keleti irányban vágva át a Kasmirt övező hegláncot és a kasmiri platót, egészen Sztinagarig.

Ez az út is nagyon érdekes és változatos, ha civilizáltabb jellegű is, mint a dzsammui útvonal. Mindenesetre alkalmasabb a gépkocsik számára és — egy-két útszakaszt kivéve — a hegyomlások is sokkal kevésbé fenyegetik.

Rávalpindi fontos központ az északi Pandzsábbb. Nagyobb város, több mint százezer lakosa van. A régi indus városrész bazárjaiban tarka néptömeg hullámszik, pandzsábi mohamedánok, szikhek és hinduk. Sok az afghán-határszéli *pathán* is, ezek villogó tekintetükkel, merész sasmorrukkal és szálas természetükkel tűnnek ki. Az úgynevezett *Cantonment*, — a brit katonai táborhely körül épült modern városrész — egyike a Pandzsáb legtetszetősebb és legvonzóbb telepeinek. Széles, szépen fásított utak mentén zöldelő kertekben állnak az angol tisztviselők és tisztek, valamint a modern indusok házai és bangló-i. A tereken, a fasor egyes pontjain ágyúk állnak marciális dísz gyanánt ;

vannak köztük régiek, még az afghán háborúkból, de modern ágyúk is, amelyeket brit-indiai csapatok zsákmányoltak a világháború idején Mezopotámiában és a Dardanelláknál. Nem egy jólismert típusú ágyút fedeztem fel köztük; osztrák-magyar lövegek voltak, és meglehet, hogy valamelyikük talán éppen Budapestről indult el s magyar legények vére árán jutott idegen kézbe, hogy messze földön szomorú emlékeket ébresszen egy odavetődött magyar vándorban. Az ágyúk kiemelik Rávalpindi katonai jellegét: Rávalpindi a Pandzsáb legfontosabb, s egész India egyik legjelentékenyebb katonai táborhelye. Rávalpindi az egész Hinduszánt Kalkattától az afghán határig átívelő hatalmas műút, az úgynevezett *Great Trunk Road* mellett fekszik, s nem messze nyugatra a várostól ágazik el két rendkívül fontos stratégiai vasútvonal. Mindkettő az indiai határszél legsebezhetőbb pontjai felé visz, az egyik az Indus folyón s a Khaibár szoroson át az afghán határszélig, a másik a Kurram völgy hegyvidékéig, ahol a határszéli szabad törzsek egyik legveszedelmesebb csoportja, az Orakzai-pathánok tanyáznak.

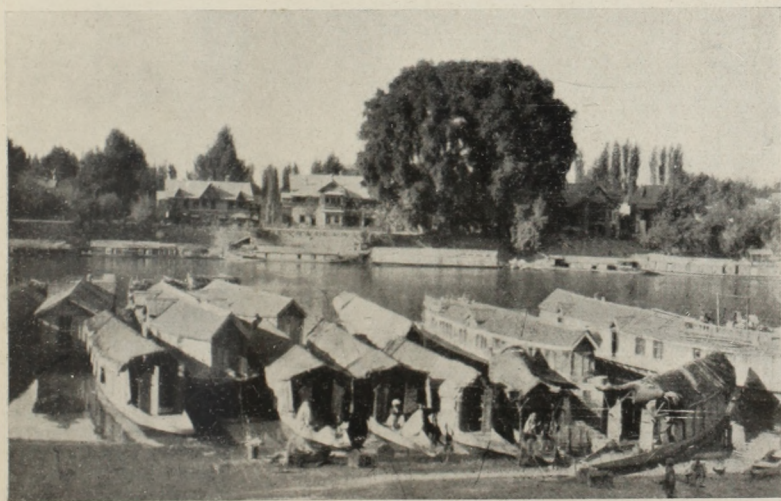
Rávalpindin keresztül mindenestre kényelmesebben lehet eljutni Kasmirba, mint Dzsammun át. A «North-western Railway» gyors és komfortos postavonatai kötik össze Lahorral, a Pandzsáb fővárosával. Rávalpindiban aztán az utas a Motor Agency-k valamelyikétől gépkocsit bérelhet, vagy autóbusszal teheti meg az utat Kasmirba. A postajáratok teherautomobiljain is visznek utasokat, de egy-egy kocsin csak egy hely van, a soffőr mellett, s a menetdíj jóval magasabb, mint a magánvállalkozók autóbuszain. Igaz, hogy egy nap alatt eléri Szingaport.

Az út első, kb. 30 kilométeres szakasza, *Tretig*, a pandzsábi síkságon át visz. Tretnél kezdődnek a Himálaja első emelkedései és a következő állomás, *Marri*, már 2350 m magasságban terül el a tengerszint fölött. Marri (Murree) északi Pandzsábnak úgynevezett «hegyiállomása» (Hill Station); mint ahogy a déli Pandzsábból és a Himálajától délre fekvő síkvidékről Szimlába menekül, aki teheti, a hőség és az esőzés elől, ugyanúgy költöznek erre az idő-

17. Bárkaházak «hándzsik»,
szrinagari hajósok.

16. Bérbeadó bárkaházak a szrinagari Dzsélam-parton.

18. A szerző bárkaházának belseje.

19. A kasmiri mahárádza palotája Szingarban.

20. Házsor a Dzsélamparton Szrinagarban.

21. Szrinagari gerendahíd.

szakra Marriba a rávalpindii kerület polgári hivatalai, katonai parancsnokságai és tehetősebb magánemberei. Marri remek fekvése s az üdítő magaslati levegő ezt a hegyvidéki állomást nagyon kedvelté teszi, bár a nyári esőzés megközelíti a szimlai *barszát* méreteit.

Az út, mint említettem, Kohalánál eléri a Dzsélam völgyét (8. kép), Domeltől kezdve pedig csaknem pontosan a folyó vonalát követi fölfelé. A Dzsélam odalenn a pandzsábi síkságon széles, hatalmas folyam, de itt a hegyek közt vad hegyifolyóként vágat előre sziklás medrében. Amint aztán *Barámulánál* elérjük a kasmiri fennsík szegélyét, a Dzsélam vize is szétterül. Folyása lassúbb és hajózhatóvá válik. Sajátságos látvány, amikor *fölfelé* haladva egy szilaj, örvénylő, helyenkint vízesésekben alázúduló hegyifolyó mentén, egyszerre csak széles, nyugodtan hömpölygő vízhez érünk. A Dzsélam itt teljesen elüt mindattól, amit általában a folyókkal kapcsolatban megszoktunk: más tisztességes, hegyek közt eredő víz mint keskeny patak kezdi pályáját, aztán sebes, hajózhatatlan hegyifolyóvá növekszik; a Dzsélam azonban mindjárt a felső folyásán tekintélyes síksági folyóként hömpölyög s hajókat hordoz a kasmiri platón és csak utóbb zsugorodik harsogó, kövek közt bukdácsoló, még tutajjal sem hajózható nagyobbfajta patakká, míg ki nem szabadul a hegyek kalodájából. Tehát *előbb* válik középszakaszzellegűvé s csak *aztán* felsőszakaszzellegűvé, hogy a pandzsábi síkon ismét középszakaszzellegűvé, Szindben pedig, torkolata felé közeledve, alsószakaszzellegűvé öltön.

Mikor Kohalánál átkelünk a Dzsélam függőhídján (9. kép), kasmiri területre érünk. «Kasmir és Dzsammu állam» a brit-indiai impériumhoz tartozik, de belügyi tekintetben önálló, s külön vámterület is. A vámhivatal előtt meg kell állanunk, de a Kasmirba igyekvő látogatók személyes poggyásza nem esik elvámolás alá. Így hát hamarosan megússzuk a vámvizsgálatot, ha nem autóbusszal utazunk. Mert ez teherárut is szállít s a vizsgálat jóideig eltart. Az árut könyörtelenül megvámolják, aminek eredményeképpen a szrinagari kereskedők mindent drágábban mérnek, mint indiai kollégáik.

A Rávalpindi—Szrinagar-i utat nem autóbuszon, hanem bérelt gépkocsin tettem meg, kétízben is, először egy angol tiszt társaságában. Mondanom se kell, hogy ez kellemesebb, kényelmesebb és gyorsabb utazás volt, mint egy évvel azelőtt a dzsammui autóbuszon. Reggel nyolckor indultunk és délután hat óra tájban már berobogtunk Szrinagarba. Hanem ez az előkelőbb és kényelmesebb autózás távolról sem volt olyan tanulságos és érdekes a megfigyelés és tapasztalás szempontjából, mint amikor indus útítársak közt rázódtam végig a Dzsammu—Szrinagar útvonalon. Aki alaposabban meg akar ismerni egy idegen országot, annak olykor le kell mondania a kényelemről. Az elsőrangú, költséges kényutazás talán kevésbé fárasztó, de aki mindenütt a lehető legnagyobb komfortot keresi, az csak édeskeveset ismerhet meg a világból, kivéve azokat a közkeletű látnivalókat, amelyeket a Baedeker is feltálat neki. Egy-egy ország igazi arca nemcsak a látnivalókban és a történelmi emlékekben mutatkozik meg; ezek kétségkívül fontosak és jellemzők, de való értékében csak akkor láthatjuk meg a jelentőségüket, ha megismerjük azt is, aminek keretül szolgálnak: a nép életét és gondolkozását, a gyökereket, amelyekből az ország alkotásai sarjadtak, s a tömegek mélységében, a könnyen hozzáférhető felszín alatt munkáló erőket.

Az angol tiszt társaságában megtett kényelmes autó-út Rávalpindiből Szrinagarba csupán egyetlen érdekes és jellemző epizóddal szolgált. A fiatal tiszt igen rokonszenves és nagyon jómodorú úr volt, sok érdekes dolgot mondott az indiai garnizonok életéről, amiből megismerhettem egy jóindulatú brit tiszt álláspontját a bennszülött katonákkal szemben. Útközben, valamelyik dák-bangló előtt, ahol rövid pihenőt tartottunk, nagy alázatosan elénk járult egy idősebb indus és hosszadalmas mondókában arra kért bennünket, engedjük meg, hogy a soffőr mellé ülhessen és velünk tarthasson a harmadik vagy negyedik állomásig. Felajánlotta, hogy hozzájárul az autó béréhez, de azt hiszem, eléggé ismerte az európai urakat, s eleve biztosra vette, hogy úgysem fogadják el a pénzt. Mindketten beleegyeztünk,

hogy elvisszük az ipsét, mire ez elhelyezkedett a soffőr mellett. Az indus tetőtől-talpig olcsó, nyűttes európai ruhába volt öltözve, sőt ehhez még trópusi sisak is járult. Ezt kevés indus teszi, a legmodernebb jómódú indusokon kívül, mert a legtöbben még akkor is turbánt kötnek, ha európai ruhát viselnek. Az ilyen kopottas figuránál az angolos sisak tévedhetetlenül arra a bennszülött kishivatalnok-típusra vallott, amely mindenképpen hangsúlyozni próbálja «gutgesinnt» mivoltát és kétségbevonhatatlan lojalitását a kormányzat iránt, s ezt öltözkéivel is igazolni igyekszik. Nem csalódtam. A felkérédzkodett útitárs azzal vélte meghálálhatni szíveségünket, hogy hátrafordulva az ülésen szünetlenül fecsegett és minden alkalmat megragadott arra, hogy elismerését és hűséges tiszteletét az angolok s a kormányzat iránt kifejezésre juttassa. Hol a tiszthez fordult szavaival, hol hozzám, — nyilván engem is angolnak tartott — de főleg a tisztet tartotta szóval. Elmondta, hogy a fia alantas tiszt, és érdeklődött, nem ismeri-e az útitársam. Fiának lelkes angolbarátságát is bőségesen ecsetelte, aztán megvető megjegyzéseket tett az indiai nacionalistákra. Az egész inkább monológ volt, semmint párbeszéd, mert míg én hébe-hóba egy-egy «Yes»-t morogtam, a tiszt szóltanul ült, legfeljebb fejbiccentéssel jelezte, hogy tudomásul vette az indusnak hozzá intézett szavait. Ez azonban csöppet sem zavarta a derék angolbarát indust, mindig talált újabb témát, s mindegyik fordulat arra vezetett, hogy a brit-indiai uralmat dicsőítse s az indiai nemzeti törekvéseket lenéző fitymálással elintézzze. Ez annál kirívóbban hatott, mert hivatlan útitársunk nem mohamedán, hanem hindu volt.

Végre megérkeztünk oda, ahová az indus igyekezett. Nagy hálálkodással vett búcsút tőlünk, újból a tiszt jóakarató figyelmébe ajánlva katonafiát. Alighogy elment, a tiszt mosolyogva nézett reám:

— *Wasn't the fellow disgusting?*! (Hát nem volt undorító ez a fickó?)

Aztán az indusok hasonló típusairól beszélgettünk. Mint már többször tapasztaltam kulturáltabb angoloknál, a tiszt is émelyítőnek és utálatosnak találta a hűséges

alázattól csöpögő «angolbarát» indusokat. Az angol férfias nemzet és a gerinctelenséget sohasem találja rokonszenvesnek. A csúszómászó alázatosságot, a sokszor emlegetett indiai «slave mentality»-t (rabszolga-gondolkozásmódot) ösztönösen megveti. Az indusok gyakran panaszkodnak, hogy az angolok semmibe se veszik őket és lenéző közönnyel bánnak velük, s ez nagy általánosságban igaz is. De az Indiában töltött évek folyamán nem egy esetben tapasztaltam, hogy amikor egy-egy indus önérzetesen és férfiasan lépett fel az őt arrogáns módon lenéző angollal szemben, ez, a helyett, hogy durvaságra vetemedett volna, inkább némi meglepetéssel változtatott a magatartásán és bizonyos becsülést tanúsított az illető iránt. Kétségtelen, hogy éppen az indus nép többségének gerinctelen, férfiatlan meghunyászkodása váltotta ki az uralkodó idegenek fitymálását. Gándhit és az indiai nemzeti küzdelem bátor vezéreit a legtöbb művelt indiai angol respektálja, ha világnézeti vagy érdekbeli ellentétek miatt veszedelmeseknek ítéli is őket. Az angol lehet hasznát kereső üzletember, vagy keménykezű gyarmatos, de semmiesetre sem rabszolgatartó fajta. A rabszolga-alázatosság és hunyászkodó talpnyalás inkább a hatalmaskodásra nagyobb mértékben hajlamos déli, latin fajták hiúságát tudja kielégíteni.

Megszabadulva bőbeszédű útítársunktól, folytattuk utunkat Szrinagar felé. Az autózás a rávalpindi-i úton sem zavartalan élvezet. A legördülő sziklák helyett itt más akadályok lassítják meg a modern jármű előrejutását. A kasmiri szekeresek *ekkáinak* és *belgárrijainak* hosszú sorai torlaszolgják el az utat. Az ormótlan, nehéz, kétkerekű bivalyos szekerek végeláthatatlan processzióban döcögnek és nyikorognak. Kasmiri termékeket, fát, gyümölcsöt, sáfrányt, gyapjút, nemezpokrócokat, megymást szállítanak a Pandzsádba, innen pedig a melegebb tájak produktumait cipelik fel Kasmirba. Tizenkét napba is beletelik, mire a nehézkes járművek megteszik a háromszázhusz kilométeres utat. Estefelé a szekérsorok megállnak valamely alkalmas térségen az út mellett vagy az útszélen; a szekeresek kifogják állataikat, maguk pedig tábort ütnek, tüzeket rak-

nak és átéjszakáznak (10. kép). Helyenkint, különösen amikor két ellenkező irányban haladó sor összetalálkozik, alig lehet átvergődni a gépkocsival. De az is elég, ha csak egy szekérsor mellett kell elhaladni. A kocsisok, lábukat lógatva a vastag rúdról, elméláznak vagy belemélyednek a tereferébe, s a bivalyok kitérnek a sorból, a súlyos járművek elállják az út jó részét. Mikor a közeledő gépkocsi vagy autóbusz már jóelőre kürtjelet ad, a szekérsor még jobban összebonyolódik. A kocsisok nagy kurjongatással ütlegetik és döfködik a boldogtalan bivalyokat, de az igyekezet vége rendesen az, hogy a szekerek keresztül-kasul összetorlódnak az úton. Káromkodások és veszekedések zenebonájának közepette törtet át a gépkocsi az ősi kasmiri járművek közt, s a zűrzavar szimbolum gyanánt szolgálhat arra a hatásra is, amivel a benyomuló modern ideák járnak mindenütt a keleten, felbolygatva a régi rend lassú tempóját.

Csenári és *Uri* közt egy meredek hegyoldal állandó hegyomlással fenyeget. Az egész lejtő egyetlen föltépett, sziklakkal és kötörmelékkal teleszórt omladék. Olykor-olykor megindul a hegyoldal és jókora sziklák potyognak az útra. De ettől a ponttól eltekintve, az út sokkal biztonságosabb, mint a déli útvonal. Az út legszebb és legvadabb része *Uri*, *Rámpur* és *Barámula* közt terül el. A vízpart fölé emelkedő lépcsőzetes, úgynevezett alluviális platókat palás kőzet és mészkő váltja fel. A sziklák fantasztikus alakzatokban merednek az út és a folyó völgye fölé. Szebbnél-szebb tájképek bontakoznak ki, amint az út egy-egy fordulón átkanyarodik. Barámula felé már csökken az emelkedés, közelgünk a Dzsélam fennsíkjához. Régi hindu templomromok maradnak el mellettünk, majd szétnyílnak a hegyfalak és elénk tárul a nagy plató. A hegykoszorú távolabb húzódik s messze fönn északon magasra föléje emeli jégkoronás fejét Kasmir legmagasabb hegyóriása, a 8200 méteres *Nanga Parbat*.

Sokan csak Barámuláig utaznak kerekес járművön, ott aztán felcserélik ezt a tipikus kasmiri alkalmatossággal, a bárkaházzal. A szrinagari ügynökségeknél sürgönyileg meg lehet rendelni a «house boat»-ot s ez kívánatra lejön

az érkező utas elé egészen Barámuláig, ameddig a Dzsélam Kasmirban hajózható. Én, angol útítársammal, egyenesen továbbmentem Szrinagarig.

Mihelyt az út a fennsíkra ér, sudár nyárfasorok közt nyúlik tova, akárcsak a dzsammu-i útvonal dél felől. A nyárfák valami hazai, európai hangulatot ébresztenek bennem. Van valami az egész atmoszférában, ami elűt Indiától. Mintha a mérsékelt égöv alatt járnánk. De az út mentén kiterjedt rizsföldek emlékeztetnek arra, hogy mégis a féltrópusi zóna tájait rójuk. Csak éppen magasan vagyunk: a kasmiri plató átlag 1500—1600 méterrel emelkedik a tengerszint fölé. Itt a síkon már gyorsan és akadálytalanul haladunk Szrinagar felé, s a Takht-i-Szulejmán erről az oldalról is már messziről üdvözlí a közeledőt.

Ezt az utat sem volt gyerekjáték megépíteni. A vad sziklavölgyben kellett helyet teremteni a széles útnak. Kasmir és Dzsammu akkori maharádzsája bizonyára büszke örömmel robogott végig rajta, amikor ezelőtt negyven évvel először tehette meg az egész utat, a Pandzsábból Szrinagarig, kényelmes hintón. Azelőtt ő is csak apró kordén, bivalyos-szekéren vagy lóháton juthatott át a Himálaja ösvényein.

Ilyen kezdetleges hegyiút több is vezetett — s vezet még ma is — Kasmirba. Ezek közt a régi időben a pandzsábi *Gudzsrátból* kiinduló út volt a legjelentékenyebb. Ma is felkeresik a kirándulók, akik nem riadnak vissza a hétnyolc napos kocsikázástól és az útmenti primitív dák banglóktól. A rendkívül szép és vadregényes út délről északra vág neki a Himálajának, a *Rattan Pir* hágón túl keletnek fordul a *Pir Pandzsál* 4700 méteres hegycsúcsai alatt és *Supijannál* éri el a Dzsélam platóját.

Valamikor előkelő utasok járták a *Pir Pancsálon* átnyúló utat. India egykori urai, a hatalmas Nagymogulok, erre mentek föl Kasmirba, midőn a nyári forróság kietlen sivataggá perzselte Delhi vagy Ágra környékét. Hetekkel a Nagyúr indulása előtt már málhásállatok hosszú karavánjai kapaszkodtak föl a *Rattan Pir* hágója felé, megakadva mindazzal, amire India urának és a népes kíséretnek szüksége lehetett. Mikor aztán maga az udvar is útra-

kelt, volt mit bámulniok a szegény hegylakóknak! A vad hegyvidék ösvényein még elefántoknak is fel kellett jutniuk. Csillogó fegyverzetű lovasság nyitotta meg a menetet, aztán az udvari népség lovai következtek. A Nagyúr csótáros arab telivéren lovagolt kísérői előtt, és ha lába belezsibbadt a lassú léptetésbe, elefántja hátára szállt és megpihent a *hauda* aranyveretes mennyezete alatt, a bíbor vánkosokon. Éji szállásra már készen álltak meghatározott pontokon a tágas, díszes sátrak. Itt utólérte a Nagymogult a hölgyek csoportja is. Fegyveresek közt, lefüggönyözött gyaloghintókon utaztak az udvar hölgyei s a szépséges fejelelemasszonyok.

Igy ment nyaranta Kasmir ígéretföldjére *Dzsehángir* nagymogul és világszép felesége, *Nur Dzsehán* is. Nur Dzsehán boldog örömmel vágyott, hogy viszontlássa remekműveit, a híres Dál-tavi kerteket. De azóta bizony elárvult a Pir Pandzsál útvonala: napjaink hatalmasai, alkirályok, kormányzók és maharádzsák, már más úton igyekeznek Kasmir felé, s az egykori szemképráztató pompát is felváltotta a civilizáció egyhangú szürkesége. Igaz, a modern idők dísztelen eszközeivel gyorsabban és könnyebben jut el az utas oda, ahová a régmultak Nagyurai is csak hosszas és fárasztó vándorlással érhettek, de a Nagymogulok ezer-egyéjszakás alkotásai, a kasmiri díszkertek ma is virulnak és pompáznak, hogy büszkén fogadják a gépkocsikon érkező modern zarándokok hódolatát, és zöldelni, virágozni fognak még akkor is, amikor majd az eljövendő látogatók mosolyogva fognak beszélni a XX. század nehézkes és lassú közlekedési eszközeiről...

Még egy negyedik, sőt egy ötödik útvonal is visz a Pandzsábból Kasmirba, de ezek a hegyek közt csatlakoznak a már leírt Rávalpindi—Szrinagar útvonalhoz. Az egyik, az úgynevezett *Puncs*-i út, Dzsélam városából indul ki, nem messze onnan, ahol a Dzsélam folyó a pandzsábi síkságra lép. A Dzsélam egyik mellékfolyóját, a *Kollit* követi fölfelé a hegyekben *Puncsig* (Poonch), innen északnak fordul és a *Hadzsi Pir* hágón át Uri-nál eléri a Rávalpindi—Szrinagar útvonalat. Az *abbotábádi útvonal* Rávalpinditől északra

Havelián vasúti állomásától indul ki s Abbotábádon, Manszerán és Muzafferábádon keresztül csatlakozik Domelnél ugyancsak a rávalpindii úthoz. Rövidebb, mint a Rávalpindi—Szrinagar útvonal, mert csak 270 km. Ha majd a mostani haveliáni vasúti szárnyvonal jobban kiépül és bekapcsolódik a fővonal nagyobb forgalmába, valószínűleg az abbotábádi útvonal lesz a Kasmirba igyekvőknek legkedveltebb iránya. Ma még azonban csak a Rávalpindiből kiinduló út és másodsorban a Dzsammu—Szrinagar útvonal játszik fontos szerepet, mint összekötő kapocs a Pandzsáb és Kasmir között.

Évek óta szó van arról, hogy vasút épüljön Rávalpinditől Szrinagarig. A tervek már el is készültek, de tekintve, hogy a vasút létrejötte Kasmir maharádzsájától függ, valószínűleg még évtizedek fognak eltelni, amíg az első mozdony megjelenik a kasmiri völgyben. Nem nagy kár. Így Kasmir jobban megőrzi vadon jellegét és az idegen vándor nagyobb élvezetet találhat a Himálaja ölén elterülő ország szépségeiben, mintha vasúti töltések szabdalnák darabokra a Dzsélam völgy feledhetetlen tájképeit.

IV.

Kasmir a multban. A kasmiri nép.

Nem akarom az olvasót száraz adatok felsorolásával és évszámok tömkelegével fárasztani. Ezek csak a szakembert érdekelnék, de a szakember könnyűszerrel megtalálhatja a kívánt adatokat a történelmi munkákban vagy lexikonokban. Csupán nagy vonásokban szándékozom Kasmir multját vázolni, mert a multak ismerete háttérül szolgál a jelen ismeretének, s a mai dolgok helyes megítéléséhez feltétlenül szükséges tudnunk azt is, mi előzte meg a jelent, milyen alapokon épült föl ez. Kasmir története különben sem érdektelen, hiszen szorosan egybeforr azoknak a területeknek a történetével, amelyek nagy világnézetek találkozásának, jelentékeny fajok összeütközéseinek és egybeolvadásának voltak tanui.

Láttuk, hogy Kasmirt földrajzi helyzete szorosabb összefüggésbe hozza a Pandzsábbal, mint a tőle északra és keletre fekvő országokkal, de azért átjáró s összekötő kapocs szerepét játszotta e távolabbi országokkal szemben is.

Kasmir őstörténetéről semmi bizonyosat nem tudunk. Az árja-hindu civilizáció első nyomainál régebbiekre nem bukkanunk Kasmir földjén. A felől, vajjon az ind-árják voltak-e Kasmir őslakói, vagy pedig maguk is csak később vándoroltak be oda, a vélemények eltérnek. A nyugati tudomány álláspontja szerint az ind-árják valahonnan Középázsziából indultak el és lassú vándorlással jutottak a mai Afgánisztánban s a Khaibár szoroson át Indiába, első sorban az Öt Folyó Földjére. Az ind-árják s a nyugati árja-népek közti faj- és nyelvrokonság kimutatható; a nyugati árják nyomai pedig, ha visszafelé követjük a multba,

Ázsia irányába mutatnak. Azt azonban, hogy az árja-faj közös őshazája csakugyan Középázsia vagy Nyugatázsia lett volna, a tudomány mai napig sem bizonyította be.

A nyugati felfogással szemben a hindu hagyományok azt tartják, hogy az *árják őshazája éppen Kasmir volt*. Innen indultak el évezredekkel ezelőtt. Az ind-árják, akik a bráhmani-hindu vallásrendszer megalapítói voltak, Kasmirből nyomultak előbb a Pandzsábba, majd innen tovább dél és kelet felé Indiában. Az ősrégi szanszkritnyelvű hagyományok ezt a területet, vagyis India északi felét, *Árjavarta* (Árják Országá) néven említik. Maga az «árja» kifejezés is szanszkrit, illetve ősrégi ind szó, jelentése: *nemes, tisztafajú*. A tudomány ezt a megjelölést a germán, latin és szláv népfajokra, mint gyűjtőnevet, csak a mult században kezdte alkalmazni, miután a nyugati nyelvtudósok megismerkedtek a szanszkrit nyelvvel és fölfedezték az említett csoportokba tartozó európai nyelvek közeli rokonságát a szanszkrittal, amiből közös faji eredetre következtettek. A régi hindu írásművekben megőrzött hagyományok e szerint világosságot derítettek a *nyugati* fajok őstörténelmére is. Feltehető tehát, hogy a hindu hagyományok mögött sok igazság rejlik, jöllehet a történetírást, mint speciális tudományágot, a régi hinduk teljesen elhanyagolták. És feltehető az is, hogy azok a hagyományok, amelyeket a hinduk éppen a *maguk eredetére* vonatkozólag megőriztek, még több valósságot tartalmaznak, mint azok, amelyek segítségével pedig a nyugati tudomány fényt deríthetett a nyugati fajok eredetére. Ellenkező bizonyítékok híján elfogadhatjuk tehát a hindu hagyományt s e hagyomány szerint az ind-árjáknak Kasmir volt az őshazája.

Kétségtelen, hogy az ind-árják legrégebbi vallásos és költészeti emlékei — a Védák — nem tartalmaznak semmivéne nevezendő utalást arra, hogy a faj eredetileg a Himálaja nagy láncolatától északra élt volna, sem arra, hogy hosszas és viszontagságos vándorlással jutott volna a Himálajától délre elterülő tájakra. Már a modern tudomány is fölismerte, hogy a népek ősi hagyományai, noha ezeket a mult század tudósai alaptalan legendáknak szerették bélye-

gezni, igen sok való tényt tartalmaznak. Figyelemreméltó tehát az a körülmény, hogy a hinduk, akiknek a hagyományai pedig minden más élő népfajnál távolabbi multba nyúlnak vissza, nem tudnak arról, hogy őseik a Himálaja nagy hegyláncának északi oldaláról vándoroltak volna mai hazájukba, holott a legendák ősködébe vesző első vándorlás emléke minden más árja-, sőt másfajú népnél is kimutatható.

A hindu őshagyományokból, így a Védákból is következtethetünk arra, hogy a faj első szellemi eszmélésének, a vallásos alapfogalmak és a világszemlélet kialakulásának *magas hegyvidéki táj* volt a kerete. A Védák költői részeinek leírásai és hasonlatai Kasmirral azonosítható természeti környezetre látszanak utalni. A Himálaja hegyóriásai, mint a legnagyobb istenek otthona, oly mély és maradandó benyomást tettek az ind-árjákra és szellemi utódaikra, a hindukra, hogy a Himálaja-szimbolumok mai napig is elválaszthatatlanok maradtak a hindu világképtől. Áll ez még Délindiára nézve is, jóllehet a délvidék másfajú, többségében *dravida*-népei közé az északról előrenyomuló ind-árják vitték el a hindu bráhmanizmus vallási és társadalmi rendszerét. Az ind-árja faj dél felé való nyomulásának emlékét meg is őrizte az egyik ősi ind éposz, a Rámájana.

Erősebb alapokon nyugvó, ősi gyökerekbe kapaszkodó bizonyítékok híján aligha tagadhatjuk meg a hindu hagyományoktól a valószínűséget, hiszen látjuk, hogy ezt sok mellékkörülmény is támogatja. Ha pedig így áll a dolog, akkor *Kasmir a világ egyik legjelentékenyebb fájának őshazája. Meglehet, hogy a kasmiri fennsíkon ringott a Nyugat vezető népeinek ősi bölcsője is.*

Az őstörténelem homályába csak a Kr. e. első évszázadok korában villan halvány fénysugár. Annyi bizonyos, hogy a legmesszebb nyúló történelmi tapogatózás már hindu fejedelemséget talál Kasmirban. Az első király, akit a kasmiri hindu hagyomány megemlít, állítólag több mint 4000 évvel időszámításunk előtt uralkodott. India történetében az első többé-kevésbé megbízható évszámok *Nagy Sándor* indiai hadjáratával kezdődnek. Nagy Sándorról

tudjuk, hogy békét kötött *Taxila* (Takkaszila) királyával. *Taxila* romjait feltárták, a város északi Pandzsábben, Kasmirhoz közel terült el. A romok arról tanuskodnak, hogy a város már a Kr. e. negyedik évszázadban erős perzsa hatás alatt állott, ami nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy az akkori perzsa birodalom keleti határa az Indus-folyó, tehát a Pandzsáb volt. *Taxilában* ó-perzsa tűztemplomra bukkantak, s ez azt bizonyítja, hogy a zarathustrai vallás beszívárgott a Pandzsábba és hatásai elvegyültek a bráhmaizmussal és a buddhizmussal. A régi kasmiri templomromok — *Avantipur*, *Martand* stb. — arról tanuskodnak, hogy a zarathustrai vallás oda is elhatolt, illetve ugyanoly mértékben keveredett a hindu-bráhma s a buddhista elemekkel, mint a Pandzsábben. Nagyon valószínű tehát, hogy az ind-árja népelemek közé perzsa-árja, vagyis iráni elemek keveredtek.

Asóka, a nagy buddhista uralkodó (Kr. e. III. század) India egész északi felét, a mai Afgánisztánt és Kasmirt is egyesítette jogara alatt. A *Rádzsatarangini*¹ («Királyok koszorúja») *Asókat* nevezi *Szrinagar*² alapítójának. Ez az első *Szrinagar* valószínűleg a mai várostól délre, a *Pand-rethan* néven ismert romok környékén terült el. *Asóka*, kit *H. G. Wells* méltán nevezett a világtörténelem egyik legnagyobb és kétségtelenül legáldásosabb hatású uralkodójának, Kasmirban is, mint egész országában, a buddhizmus patrónusa volt. De vallási türelmessége nem vetett gátat az ősi védai bráhmaizmus s az *Aveszta-vallás* gyakorlásának sem. A *Maurja-dinasztia*³ után, Kr. e. a II. század-

¹ A kasmiri királyok e verses krónikáját a XII. században írta *Kaljána*, egy kasmiri bráhma. Különösen értékesé teszi az a körülmény, hogy úgyszólván az egész régi szanszkritnyelvű ind irodalomban ez az egyetlen történelmi jellegű munka. Számunkra különösen érdekes lehet az, hogy ezt a terjedelmes és fontos művet *Stein Aurél*, a magyar születésű világhírű tudós fordította le angolra.

² A név valószínűleg a szanszkrit *sri* szóból ered. *Sri Visnu* feleségének, *Lakshminak*, a Szépség és Jószerencse istennőjének neve. Némelyek szerint a várost eredetileg *Szurjanagar*-nak, «Napváros»-nak nevezték. A kasmiriak rendszeren *Szirinagarnak* ejtik a város nevét.

³ Ezt *Csandragupta*, Nagy Sándor hindu fegyvertársa alapította, s e dinasztia legnagyobb fejedelme volt *Asóka*.

ban mongolfajú hódítók foglalták el Asóka egykori birodalmának északnyugati részét és hatalmuk középpontjává a Pandzsábot tették. Kasmir is fennhatóságuk alá került, de a szkitha *Kusán*-fejedelmek — mint annakelőtte a Maurja-dinasztia is — megelégedtek azzal, hogy a kasmiri hindu mahárádszát hűbéresükké tegyék, egyébként ez megőrizhette viszonylagos önállóságát. Az Indiába özönlött szkitha tömegek hamarosan a fejlettebb, magasabbrendű ind vallásrendszerek hatása alá kerültek, és *Kaniska*, a szkitha-korszak legjelesebb uralkodója, a buddhizmus nagy pártfogója volt. A Kusán-éra után a *Gupta*-dinasztia ind-árja uralma következett, ezt pedig a Kr. u. V. század végefelé a *fehér-hún* (ephtalita) uralom váltotta fel Északnyugati Indiában. A régi szanszkrit írások *huna* néven említik a Középázsiból délfelé nyomuló török- és mongolfajú népeket; ez a kifejezés azonban gyűjtőnév, általánosítás, s a húnok — mint később a mongol-tatár áradat — számtalan kisebb-nagyobb, különböző fajokhoz tartozó törzseket egyesítettek magukban. A fehér-hún birodalom egész délnyugati Ázsiára, Középázsia egy részére s India északnyugati területére terjedt ki, s az ephtalita fejedelmek előszeretettel tartózkodtak a Pandzsábben. Kasmir is behódolt nekik. A hún-törökfajú hódítók, mint azelőtt a szkitha-mongolok, elvegyültek a Pandzsáb népeivel és Kasmir népessége is elkeveredett a benyomulókkal. Ez annál akadálytalanabban mehetett végbe, mert a hún uralkodók a hindu valláshoz húztak, s az Indiában letelepedett hún-török törzsek túlnyomó része beolvadt a bráhmanizmus hindu társadalmi szervezetébe. A harcias idegenek természetesen a hindu szociális rendszer második osztályába, a *ksatrija* (harcos) kasztba soroltattak és északnyugati Indiának e kaszthoz tartozó népcsoportjai (pl. a rádzsputok), valamint a harcias szellemű pandzsábi szikhek túlnyomó többsége nem ind-árja, hanem hún-török származású. A közös hindu vallás folytán azonban nagyarányú vérkeveredés következett be a hún törzsek és az ind-árja harcoskaszt között. Mindamellet a középázsiai törökös fajtípus még ma is felismerhető, különösen a Pandzsábben, elsősorban a *dzsátok*nál.

Kétségtelen, hogy az északnyugatindiai hún-török eredetű törzsek távoli fajrokonságban állnak a magyarsággal, vagy helyesebben azokkal a magyar népelemekkel, amelyek valamikor török vérből származtak. De elhamarkodott dolog volna ebből a magyarok s az indiai török-fajú törzsek közti közeli kapcsolatra vagy közvetlen fajrokonságra következtetni. Említettük, hogy a *hún* név sokféle nép gyűjtő elnevezése volt, s a hún vagy turáni származásra visszavezethető, egymástól messzire szétkallódott egyes népcsoportok közt legfeljebb annyi vérségi kapcsolat állhat fenn, mint pl. az árja népcsaládban a különböző árja-eredetű alcsoportokhoz tartozó fajták közt. A kapcsolatok komoly, tudományosan megalapozott kutatása mindenesetre érdekes és értékes feladat, de Indiában a magyarság közeli vérrokonait, vagy mi több, egyazon törzsből eredő fajtestvéreit keresgélni igazán csak délibábos álmodozásnak nevezhető.

A hún befolyás nem múlt el nyom nélkül Kasmirban, hiszen a fehér-hún eredetű uralkodók ezt a magas hegyek közé zárt országot még akkor is megtartották maguknak, amikor a Pandzsábben a hún fennhatóság már régen megszűnt. Kasmir hindu királyai, a muzulmán hódítást megelőző korszakban, vagyis kb. az V. század végétől a XIV. század elejéig, részben az ephtalita-hún hódítók leszármazottjai voltak, de már tökéletesen hindukká váltak, mint azt szanszkrit neveik (*Pravaraszéna, Lálitáditja, Avantivarman stb.*) is bizonyítják. Ezek a hindu királyok, bár sok műalkotás fűződik uralmukhoz,* alapjában véve kegyetlen zsarnokok voltak. A zsarnokoskodásra különben is minden keleti fejedelem erősen hajlik és a despoták hosszú sorából csak itt-ott emelkedik ki néhány nagyszívű, magasabb célokért küzdő uralkodó. Kasmir népe tehát ebből a szempontból nem sokat veszített, amikor a mohamedán hódítás korszaka elkövetkezett.

Az Indiába benyomuló hódítók kivétel nélkül vonzó-

* E korszak műemlékeinek megállapításában Stein Aurél rendkívüli érdemeket szerzett.

nak találták Kasmirt és kívánatosnak az annekcioját. Ezt a főntebb leírt természeti előnyök is érthetővé teszik, de a mellett fontos volt Kasmir birtoka azért is, mert Tibet és Keleti Turkisztán határvidékeinek portyázó lovasnépei ellen természetalkotta erősségül szolgált és a Pandzsáb birtoka sem lehetett szilárd nélküle. A hindu uralkodóknak nem egy ízben kellett visszaverniük a nyugattibeti *nam-gjalok* (királyok) támadásait, s a tibetiek egészen Kasmir keleti határáig nyomultak előre. Ennek a tibeti megszállásnak az emlékét őrzi sok helynév a Szind völgyétől keletre fekvő magas hegyvidéken, például a *Zodzsi La-hágó*,* alig néhány órányira a kasmiri Szónamargtól.

1339-ben egy *Sáh Mir* nevezetű muzulmán kalandor, aki a kasmiri hindu mahárádzsa minisztere volt, kezébe ragadta a hatalmat és *Semszuddin* szultán néven egy mohamedán dinasztia ősévé lett. Egyik utóda, *Szkander*, vagy *Szikander* szultán (kb. 1386—1410 közt) uralma alatt a mohamedán vallási türelmetlenség tetőfokát érte el Kasmirban. A szultán, aki büszkén viselte szerzett epithetonját, — *Bhút-Sikaszt*: «Bálványromboló» — tűzzel-vassal kényszerítette a kasmiri hindukat az Iszlám elfogadására. A kulturált és jómódú kasmiri *panditok* (bráhmanok) álltak ellent a legszívósabban az erőszakos térítésnek. Ezren és ezren szenvedtek vértanuhalált hitükért. Még többen szenvedték el azokat a szörnyű megaláztatásokat, amelyekkel a vakbuzgó és kegyetlen szultán a kasmiri hindukat az egyedül üdvözítő Iszlám aklába akarta kényszeríteni. A magasabb, úgynevezett «kétszer született» (*dvidzsá*) kasztok férfait erőszakosan fosztották meg szent jelvényüktől, a nyakukban viselt gyapotzsinórtól; a hagyományok szerint az így összeszedett kasztjelvények egész hegyeit égették el. Az alacsonyabb kasztbeli hinduk túlnyomó többségét azzal kényszerítették hitük megtagadására, hogy erőnek erejével húst és más, a hindu rítus szempontjából tisztátalan eledeleket etettek velük. A hindu törvény értelmében ezáltal «elvesztették kasztjukat», tisztátalanokká váltak. A kegyet-

* L. «A Világ Tetején», Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára.

len vallásüldözés eredménnyel járt: a bráhma-
nok egy részén kívül Kasmir egész hindu lakossága mohamedánná lett.
A hinduságot manapság már jóformán csak a bráhma-
nok képviselik Kasmirban. Ezek, megőrizve a régi hindu kaszt-
szabályokat, tartózkodtak a nem-hindukkal való keveredés-
től, s ezért mind mai napig köztük találhatjuk az eredeti,
világosbőrű ind-árja típus legjellegzetesebb példáit. Az
üldözés legiszonyúbb éveiben nagy részük elmenekült s a
Pandzsábben telepedett meg, de legtöbben visszatértek
hazájukba, amikor *Zain-ul-Abidin* szultán jobbindulatú
uralma alatt helyreállt a vallásszabadság. Ez a fejedelem
nagy pártolója volt a tudománynak és a művészeteknek,
s kegyében a kasmiri panditok is részesültek. Uralma alatt
sok új hindu templom épült Kasmirban, a lerombolt régi
szentélyek helyett.

A *mogul* (török-tatár-mongol) invázió a XVI. század
közepetáján elérte Kasmirt is. *Humájún* Nagymogul rokona,
Mirza Hajder egy évtizedig uralkodott Szrinagarban, mint
a mogul birodalom helytartója. Uralmát rövidéletű muzul-
mán dinasztia követte, míg 1586-ban *Nagy Akbár*, a leg-
nagyobb Nagymogul, végkép birodalmába kebelezte Kas-
mirt. Azontúl helytartók kormányozták a Himálaja ölében
elterülő országot, s ez a mogul császárok kedvelt nyaraló-
helyévé vált. A nagyszívű, toleráns Akbár és szabadszellemű
utódai alatt a kasmiri hindukat nem fenyegette többé
üldözés, s az ország jólétnek örvendett. *Aurangzib* nagy-
mogul alatt ugyan a muzulmán türelmetlenség ismét táma-
dóan fordult a hinduság ellen, de ez a szerencsétlen ural-
kodó, aki elvakultságával megásta a mogul nagyhatalom
sírját, figyelmét inkább Délindióra irányozta. Kasmirban
már különben is biztosítva volt a muzulmán túlsúly, hiszen
a hinduk erősen kisebbségben maradtak az immár nagy több-
ségében mohamedánná vált kasmiri lakossággal szemben.

A nagymogulok pártfogása rendkívüli mértékben hozzá-
járult Kasmir fellendítéséhez. A ma is virágzó kasmiri mű-
iparágak részben akkortájt honosodtak meg az országban,
részben — mint az ősi fafaragás — új fejlődésnek indultak
a bőkezű patrónusok jóvoltából. Mindenkinél többet kö-

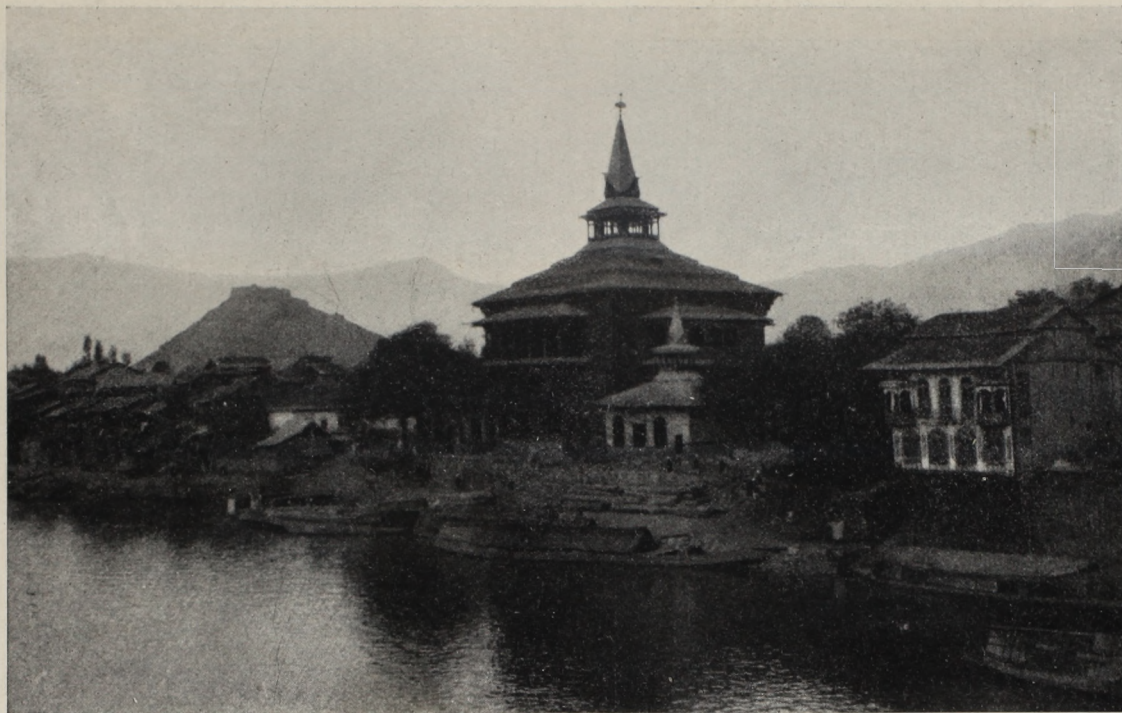

22. Szrinigári részlet a Dzsélam-folyóval.

23. Folyóparti részlet a nagy üzletházak egyik csoportjával és a Sáh-i-Hamadán mecsettel.

24. A Sáh-i-Hamadán mecset.

25. A Dzsama Maszdzsíd (főmecset) egyik tornya az utca felől.

26. A Dzsama Maszdzsíd udvara.

szönhet azonban Kasmir *Dzsehángir* nagymogul már említett feleségének, *Nur-Dzsehánnak*, aki a remek Dál-parti s az acsibali díszkerteket létesítette.

A XVIII. század közepén a hanyatlásnak indult mogul birodalom nem bírta többé megtartani Kasmirt, s a szép ország afghán hódítók kezére jutott. Az afghánok felújították a vallási üldözést és a hinduk sokat szenvedtek e miatt. A XIX. század elején aztán *Mahárádzsa Randzsit Szingh*, «a pandzsábi Napoleon», ez a jelentéktelen törzsfőből hatalmas uralkodóvá emelkedett nagytehetségű férfi, elfoglalta és pandzsábi *szikh* birodalmához csatolta Kasmirt. Most a mohamedánok üldözésére került a sor; a szikhek bosszut álltak rajtuk a hinduk nyomorgatásáért. Halála után azonban a szikh *szerdárok* (törzsvezérek) egyenetlenkedései s utódának tehetetlensége rövidesen megbontották a szikh hatalmat. Kasmirra a dzsammui dógra-rádzspuť fejedeleme, *Mahárádzsa Guláb Szingh*, tette rá a kezét. Zseniális hadvezére, *Zorávar Szingh*, nagy területekkel bővítette urának birtokát. Elfoglalta Szkardut, Gilgitet, Asztort, sőt Nyugati Tibetet (Ladákh) is, úgyhogy «Dzsammu és Kasmir állam» e megszerzett birtokokkal az eredeti Kasmir területének többszörösére növekedett.

Midőn az angolok 1846-ban, az első szikh háború után, megvetették lábukat a Pandzsábban is, még nem érezték elég erősnek magukat ahhoz, hogy Kasmirt annektálják. A tényleges hatalom Kasmir fölött amúgyis a dzsammui fejedeleme kezében volt, a brit hódítók tehát egyességet kötöttek Guláb Szinghgel, formálisan eladták neki az országot és megerősítették őt Kasmir birtokában. Ilyképpen hűbéresükké tették a mahárádzsát s egyúttal megakadályozták, hogy ez esetleg az angolokkal ellenséges lábon álló szikhekhez csatlakozzék. 1849-ben az angolok ismételten legyőzték a szikh hadsereget és elfoglalták a Pandzsábot. Az 1857-i nagy felkelés, az úgynevezett *szipai lázadás* (Sepoy Mutiny) harcaiban a kasmiri Mahárádzsa csapatai már a brit haderőt támogatták.

Azóta Kasmir a brit-indiai Impérium részét alkotja, mint egyike a hűbéres bennszülött államoknak. (Native

States). Az angolok, noha közvetlenül nem folynak bele Kasmir kormányzásába, ellenőrzésükkel, hatásukkal és tanácsaikkal sok helyes és üdvös reformot hoztak létre a hegyi országban. Kétségtelen, hogy India összes területei közt Kasmirnak van a legkevesebb oka rá, hogy a brit befolyással elégedetlenkedjék. Ami modern intézmény vagy reform manapság a nép jólétét szolgálja Kasmirban, csaknem kivétel nélkül angol sugalmazásra vagy nyomásra vezethető vissza.

Kasmir jelenlegi uralkodója *Hari Szingh* maharádzsa, a dzsammui dógra-rádzsput dinasztia leszármazottja.

* * *

Láttuk, hány faj, hány nép vére elegyedett Kasmir népességében. Az aránylag tisztafajú bráhma-hinduktól eltekintve, akik az ind-árják legkevésbé keveredett képviselői ma Indiában, Kasmir népének ereiben ind-árja, iráni-perzsa, pandzsábi görög, szkitha, mongol, hún-török vér vegyült el, s a későbbi mohamedán hódítók hadai még sémi-arab és afrikai vérrel is változatosabbá tették ezt a sokszerű keveréket. A vérkeveredés ugyan nem mindig jár előnyös hatásokkal, de még az esetleges előnytelen keveredés kockázata is feltétlenül jobb, mint a keveredés hiánya egy szűk határok közé szorított népnél, hiszen ez feltétlenül elfajulásra vezet.

Kasmir népénél nyilvánvaló, hogy a fajok keveredése, legalább fizikai és értelmi tekintetben, elég jól ütött ki. A kasmiri erőteljes, ügyes és értelmes; ami azonban a jellemét illeti, e tekintetben meglehetősen alacsony fokon áll. Az ország története azt bizonyítja, hogy Kasmirt minden hódítónak, ha el akarta foglalni, sikerült is elfoglalnia, a kasmiri nép tehát nem rendelkezett azzal az ellenálló erővel, amit pedig országuk földrajzi alkata is támogatott volna. Kasmirba bármely irányból csak magas hágókon és szűk szorosokon át lehet behatolni és csekélyebb védelmező sereg is sikerrel szállhat szembe a támadó túlerejével. Már t. i. ha a védősereg elszánt, bátor férfiakból áll. Úgy

látszik, ezekben mindenkor nagy hiány mutatkozott Kasmir népe közt.

Mindenesetre figyelembe kell vennünk a régi keleti kényurak országlási módszereit is. A zsarnoki önkény és ennek megszokott kísérője, a nép lelketlen kiuzsorázása és kiszipolyozása, nem alkalmas arra, hogy az elnyomás alatt görnyedő tömegből bátor, férfias, erős nemzetet formáljon. A régi, hindu Indiában, ahol a harc és honvédelem csupán egy osztálynak, a ksatrija-kasztznak kötelessége s előjoga volt, az alantas nép széles rétegei csak a megpróbáltatások és csapások békés, megadó tűréséhez szokhattak hozzá, de nem nyílt lehetőségük arra, hogy maguk is résztvegyenek sorsuk intézésében és földjük fegyveres védelmében. Az egykori harcos-kasztok a letelepült civilizáció évszázadaiban mindinkább elkülönültek a köznéptől, annál is inkább, mert sokszor — mint pl. a hinduságba beolvadt, de harcias jellegét megőrzött mongol-török eredetű törzsek — fajilag is többé-kevésbé különálló csoportokat alkottak. A harcias népcsoportokból alakult hindu államok, így a rádzsput-országok is, amelyekben a nép nagy többsége a harcosok sorába tartozott, jobban megállták helyüket, mint azok az indiai államok, amelyekben a honvédelem gondja csupán a népesség egy hányadának feladata volt. Kasmir e tekintetben messze elmaradt a katonailag szervezett rádzsput-államok mögött. A kizsarolt köznép édeskeveset törődött azzal, ki ül a nyakába, sőt talán reménykedett is, hogy az új hódító uralma alatt jobb sora lesz. Amikor a mohamedán hódítás nemcsak politikai különállóságukat, hanem vallásukat is megtámadta, jóformán csak a hindu társadalmi rendszer legmagasabb osztálya, a bráhmanok tanúsítottak ellenállást. A kasmiri nép hamarosan beletörődött sorsába és az erőszakkal megtérített egykori hinduk buzgó muzulmánokká váltak. Ez is jellemgyöngeségükre vall, mert a tulajdonképpeni Indiában a mohamedán hódítás nyolc évszázada sem bírta megingatni a hinduság ragaszkodását ősi vallásához.

Amilyen pipogya volt a kasmiri nép a múltban, olyan manapság is. Urai tehetnek vele, amit akarnak. Sorsa

mérsékelt javulását nem a maga törekvésének, hanem a brit befolyásnak köszönheti. De nem ennek az elismerése, hanem csak a gerinctelen közöny akadályozza meg abban, hogy tevékenyebb részt vegyen az indiai nemzeti mozgalomban, holott ez ma már széles hullámokat ver egész India területén. Éli a maga kis földhözragadt életét, ahogy lehet, többel nem törődik.

Az értelmiséget manapság is a *panditok*, a bráhma-hinduk képviselik Kasmirban. Ha elenyésző kisebbségben vannak is, azért sok jeles és tehetséges ember kerül ki soraikból. Sajátságos tünet s éppen a kasmiri gondolkodásmód degradáló szellemi atmoszféráját jellemzi az, hogy a kasmiri panditok nemzetségei akkor hozták és hozzák létre legértékesebb egyéneiket, amikor hazájukból elszármazva India más területein élnek. Ezek közt aztán tényleg sok kiváló ember akad.

A kasmiri típus elüt a Pandzsáb, de még inkább a délebbi India típusaitól. Említettem, hogy a kasmiri bráhma-nok nagy mértékben megőrizték az ősi ind-árják testi jellegzetességeit. Világosabb tetsszínűek, mint a többi bráhma-nemzetség Indiában, mi több, csaknem egészen fehérbőrű, olykor vörössesszőke, kékszemű egyedek is találhatók köztük. A legrégebb hindu hagyományok, de a magas hegyvidék klimatikus hatásai is valószínűvé teszik, hogy az ősi ind-árják fehérbőrű, északi jellegű nép voltak. *Rudrát*, a védikus korszak legrégebb istenalakját, az ind-árják *fehér testszínűnek*, *rőthajúnak* és *kékszeműnek* képzeltek el, s ezeket a külső jellegzetességeket a későbbi hindu Háromság (Trimurti) egyik legfontosabb és legnépszerűbb istenére, *Sivára* is átvitték. (Siva voltaképpen azonos az ősi Rudrával.) Isteneit minden ősnép képzelete a maga hasonlóságára alkotta meg és a fehértestű, kékszemű, vörössesszőke Rudra-Siva nyilván az ind-árják eszményi típusát fejezte ki. A kasmiri klíma maga is hozzájárult, hogy a faj eredeti alkatát a keveredés ellenére is megőrizze. A behatoló idegen hódítók különben sem voltak sötétbőrűek, a muzulmán hadak arab és afrikai zsoldosait kivéve. A középpázsiai, turáni fajú hódítók, amikor Indiába benyomultak, világos testszínűek

voltak. Csak a pandzsábi és a hindusztáni területek perzselő napfénye s az ottlakó sötétebb bőrű népelemekkel való keveredés változtatta barnára őket néhány nemzedék után. A Föld a maga képére formálja át lakóit, a Föld minden tájának megvan a maga sajátos jellege, s ez előbb-utóbb rányomja bélyegét még a más tájakról odavándorolt emberfajtákra is.

Kasmir népe tehát világosabb testszínű, mint a többi indus típus, a mellett a kasmiriak szebbek, tetszetősebbek is. Az árja vérségű kasmiriak — főleg a bráhma-*nok* — közt nagyon gyakori az európaire emlékeztető jelleg. Akárhány kasmiri panditot, ha európai ruhát visel, össze lehetne téveszteni teszem a délfranciával, északi olasszal vagy spanyollal, úgy testszín, mint vonások tekintetében (11. kép). A vörössesszőke, kék- vagy szürkeszemű kasmiri bráhma-*nok* eléggé gyakori típusát bizvást középeurópainak tarthatnók. Olykor még világosabb szőke, sőt szeplősen fehérbőrű egyedekkel is találkozunk Kasmirban.

A kasmiri típus nem egységes. A szerint, hogy melyik faj sajátosságai ütnek ki az egyedből, a jelleg is módosul. A mongol típus aránylag ritka a tulajdonképpeni Kasmirban, de a középázsiai törökös jelleg, főleg a földművelők közt, elég gyakori. Az arab-sémi típus, különösen a városi kereskedőnép soraiban, meglehetősen elterjedt (12. kép). Az afghán-pathán fél-semita jelleggel is bőven találkozunk, sőt a beszívárgott pandzsábi görögség is olykor meglepő, szinte klasszikus hellén vonásokban látszik kiütközni egy-egy kasmiri arcán és alakján, bár nehéz volna megállapítani, vajjon az ind-árja, vagy az idegen görög-árja vérség hozta-e létre ezt a típust.

A nép különböző rétegei és csoportjai testalkat tekintetében elütnek egymástól. A kevésbé erőteljes, nyúlánk, vékonyabb csontozatú, hosszúkás koponyájú bráhma-*nok* mellett zömökebb, szélesarcú típusokat találunk az ipar-*úzők* és kereskedők közt; a vízenélő *hándzsi* néposztály szálasabb és erőteljesebb; a földművelőket erős, de hajlékony alkat jellemzi, míg a kasmiri teherhordók bikaerejű, tagbaszakadt alakjához kerek, széles koponya járul, gya-

kori sémita, tehát arab karakterrel. Az egyes foglalkozási csoportokon belül egységesebb típus az uralkodó, ami arra vezethető vissza, hogy a muzulmánok körében is sok meghonosodott a hindu kaszt-szokásokból, a foglalkozás a családokban nemzetségek során át öröklődik és e csoportok többnyire egymásközt nősülnek, ha az *endogámia* törvényét nem tekintik is annyira kötelezőnek, mint a hindu kasztok.

Az ország lakosságának óriási többsége földművelő és állattenyésztő. Mielőtt a brit befolyás érvényesült volna, a parasztság helyzete kétségbeejtő volt. A lelketlen kiszípolozás minden válfaja divatozott Kasmirban. A kényszermunka robotja olykor ezreket parancsolt messze határszéli tájakra, a magas hegyek közé, utak, gátak, csatornák, erődítvények építésére. Akinek módjában állt megvesztegetni a tisztviselőket, megszabadulhatott a szörnyű robottól, de erre előbb-utóbb ráment a vagyonkája. 1889-ben kolera tizedelte meg a Gilgitbe indított robotosok tömegét. A nyomorult kényszermunkások ellátása nem volt emberhez méltó. Ennek a rendszernek a megszüntetése is brit preszsióra vezethető vissza.

Angol fellépés vetett véget a szörnyű adózási rendszernek is a mult század utolsó évtizedében. Eladdig az adóbehajtás bennszülött tisztviselők privilégiuma, mi több, üzlete volt. Valóságos bünszövetkezet fejlődött ki az adó-tisztviselők közt; a brit vezetés alatt álló vizsgálóbizottság kiderítette, hogy a kasmiri adószedés szervezete voltaképpen egyetlen nagy és hatalmas üzleti vállalkozássá fajult, amelynek hasznában a hivatalnokok részesedtek. Az adót terményekben követelték és miután a szegény nép hiába fordult volna panaszával azokhoz a tisztviselőkhöz, akik maguk szervezték meg az adóztatás egész szisztémáját, a jóra való *tehszildárok* és *dejterdárok* éppen hogy csak a bőrét nem nyúzták le a parasztságnak. Az adóhivatalok vezetői és hivatalnok-személyzete egy jól megszervezett terménykereskedő vállalat igazgatói és részvényesei voltak, s az adójövedelem tekintélyes része a zsebükbe vándorolt. Maga az uralkodó is tehetetlennek bizonyult ezzel a Maffiá-

val szemben, és amikor *RanbirSzingh* maharádzsa a hetvenes években megkísérelte, hogy a természetben való adófizetés helyett készpénz-adózást vezessen be országában, a bünszövetkezet ellenállása meghiúsította próbálkozását. A brit ellenőrzés alatt működő vegyesbizottság aztán kiirtotta a középkori rendszert, szabályozta a települést és a földművelők adózását. A változás jó eredményei hamarosan megmutatkoztak: nagy, odáig parlagon heverő területek jutottak művelés alá, s a kasmiri parasztság nyugodt lehetett a felől, hogy verejtékének gyümölcsét nem rabolják el tőle. A *Settlement Bill*nek igen helyes intézkedése volt az is, hogy nem tette lehetővé a parasztbirtokok eladását és jelzálogkölcsonnokkal való megterhelését. Ez utóbbi ugyan látszólag megakadályozza a mezőgazdaság fejlesztését, de aki az indiai *baniják* (pénzkölcsonzó kereskedők) eljárásait ismeri, az tisztában lehet az intézkedés előnyös voltával. A bazárbeli apró boltjában rostokoló *banija*, üzletének látszólagos jelentéktelensége mellett is, rendkívül nagy szerepet játszik a nép gazdasági életében. Ellenőrizhetetlen manipulációival hihetetlen uzsorakamatokra tesz szert, úgy hogy az eladósodott földművelő holtá napjáig kényszerű adófizetője marad. Ma már ugyan vidéki bankok alakulnak India minden részében, de míg ezek biztosítékot követelnek, addig a *banija* könnyebben ad pénzt, aztán a legfondorlatosabb eszközökkel maga gondoskodik arról, hogy busás haszonhoz jusson.

Kasmir éghajlata lehetővé teszi, hogy a féltrópusi zóna terményein kívül a legtöbb mérsékelt égövi produktumot is termesztessék. Búza, árpa, köles, málén kívül a Dzsélam völgy fennsíkján a rizs is jól megterem. Minden ázsiai és európai zöldségfélék és konyhabeteményt meghonosítottak Kasmirban, a gyümölcsstermelés terén pedig Kasmir kiemelkedő helyet foglal el Északindióban, mert olyan gyümölcsöket is nagy mennyiségben produkál, amelyek az alacsonyabb indiai területeken nem teremnek meg. Az európai minden megszokott, ismerős gyümölcsöt megtalál a szrinagari bazárookban.

Az állattenyésztés, bár a régi primitív fokon áll, szintén

fontos jövedelmi forrás Kasmirban. Szarvasmarha, juh és kecske a legáltalánosabbak; baromfit csak a muzulmánok tartanak. A gyapjútermelés Kasmir egyik legfontosabb iparágát, a speciális kasmiri szövőipart szolgálja. Meglehetősen minőségű szövetek, szép szőnyegek és kitűnő, rendkívül finom gyapjúsálak készülnek Kasmirban. A selyemhernyótenyésztés és a selyemgyártás fejlett fokon áll. A műipar és iparművészet azonban mindennél nagyobb szerepet játszik. Fafaragás, hajóépítés, bútorkészítés, *papírmásé*-dísz tárgyak készítése, arany-, ezüst- és rézművesség, hímzett és applikációs munkájú terítők előállítás, bőrmunkák és még sok más, kevésbé jelentős iparág virul Kasmirban. A kasmiri iparos rendkívül ügyes, s munkája figyelemreméltó művészi ízlésről tanuskodik. Csak nem nagyon megbízható, folytonos ellenőrzést és sürgetést igényel.

A kereskedelem iránt a kasmirinak sok az érzéke. Szrinagarban egész sereg kasmiri cég szolgálja az idegenek szükségleteit. Élelmесek, ügyesek, de nem mindig becsületesek. Legellenszenvesebb a kasmiri átlag-üzletemberben, hogy nagyon erőszakos és tolakodó — e tekintetben a zsibvásárok árusaira emlékeztet.

*

Az eddig elmondottak a voltaképpen Kasmirra, tehát a Dzsélam völgy platójára, s az ezt közvetlenül környező hegyvidékekre vonatkoznak. A történelmi áttekintésben említett további területek — Szkardu, Hunza és Nagor, Gilgit, Baltisztán és Ladákh — úgy földrajzi, mint néprajzi szempontból elütnek az eredeti Kasmirtól. E területeket különböző népfajok lakják. Így pl. *Ladákh* (Nyugati vagy Kis Tibet) minden tekintetben inkább Nagy Tibethez, mint Kasmirhoz tartozik és csupán a politikai hovatartozás kapcsolja Kasmirhoz. Ladákh tibeti-buddhista népétől eltekintve, a meghódított tartományok lakossága csaknem egész tömegében a mohamedán vallást követi, de területenként váltakoznak az Iszlám két fő szektájának, a *Szunná*-nak és a *Siá*nak hívei. A siíta szektának e nagy elterjedése

ezen a tájon szintén az egykori perzsa-mohamedán hatást bizonyítja.

Minthogy ebben a könyvben főként csak a «Boldog Völgy» országát, vagyis az eredeti, tulajdonképpeni Kasmirt akarom ismertetni, az előző áttekintés, ha mégoly vázlatos is, elegendő tájékozásul szolgálhat Kasmir multjára és népére vonatkozólag.

Az eleven élet és az ezt környező természet képeit úgyis részletesen sorravesszük, amint az olvasót végigvezetem Kasmir szépséges völgyén.

Szrinagarban. A hándzsik. Viszontagságok a bárkaházzal.

Akár Dzsammu, akár Rávalpindi felől érkezik az utas, már messziről köszönti a Szrinagar fölé emelkedő, jellegzetes formájú hegy, tetején a toronyszerű *Siva*-templommal. A rávalpindii út felől a nagyobb hegy háttérén, a város északi oldalán, másik, kisebb hegy, jobban mondva domb emelkedik ki és magányosan áll a Dzsélam síkján. Az előbbi a hinduk *Sankarácsárja* néven ismerik, míg a mohamedánok *Takht-i-Szulejmánnak*, azaz Salamon trónjának nevezik (13. kép). A hindu elnevezés *Sankarácsárjának*, a hinduizmus nagy harcosának és a *Siva*-kultusz hithirdetőjének nevéhez fűződik, aki Kr. u. a IX. században élt és működött. A város másik oldalán emelkedő domb neve *Hari Parbat* (Hari hegye). *Hari Visnunak*, a hindu Háromság második isteni személyének egyik elnevezése, a Szrinagart kétfelől őrző magaslatokat tehát a hindu Pantheon két legnépszerűbb főistenének, Sívának és Visnunak szentelték egykoron. A *Hari Parbat* tetejéről régi vár bástyafala tekint le a városra. De ha felsétálunk a *Sankarácsárja* csúcsán álló szentélyhez, onnan jobban áttekinthetjük Szrinagart, a «Kelet Velencéjét». Ez a hegy közel háromszáz méterrel emelkedik az alatta elterülő város fölé. Szrinagar és környéke mint valami óriási térkép tárul elénk, amint a hegytetőn körülhordozzuk tekintetünket.

Az idegennek ajánlatos a hegy mindkét nevét ismernie. Ha hinduval beszél róla, célszerű *Sankarácsárja* néven emlegetnie, míg muzulmánval szemben a *Takht-i-Szulejmán* név a helyénvaló. Bár úgy a kasmiri hinduk, mint a mohamedánok ismerik ezt a két elnevezést, azért egyik sem

mulasztaná el, hogy némileg megrovó hangon helyre ne igazítsa az idegen nyelvbőlását, ha éppen nem a megfelelő formában tenne említést a hegyről. Így például, amikor kasmiri szolgám, a hűséges Abdulla vezetésével elindultam a hegytető felé, a *Takht-i-Szulejmán*on jártam vele, de amikor megérkeztem a csúcson emelkedő szentélyhez, a kis templom bráhma óre már a *Sankarácsárja*-hegy lakója volt.

Remek tájkép panorámája tárul szét a hegytetőn álló szeme előtt (14. kép). Délen a Dzsélam folyó mint valami eldobott könnyű ezüstszalag kanyarog szeszélyes fordulóival. A hegy lába eltéríti útjából a folyót, éles kanyarodóval kerüli meg az elnyúlt nyugati lejtőt, aztán északra fordul és a várost szeli át. A város északi részén újra kanyarodik egyet és nyugatnak, majd északnyugatnak tartva nyújtózik el a messzeség csillogó párájába vesző fennsíkon. A folyóból kiágazó csatornák keresztül-kasul szeldelik a várost és környékét, a hegy tövében elhúzódó nagy csatorna pedig összeköti a folyót a *Dál* tóval. A *Dál* voltaképpen nem is egy, hanem két tó (*Lokut Dál* és *Bód Dál*); a hegy lábánál szétterülő nagy víztükör hosszan nyúlik el észak felé. Innen felülről jól láthatni, hogy a két tó valamikor egyetlen nagy víztömeget alkotott és csak a hosszú töltés és a körülötte elszórt kisebb-nagyobb zátonyok, szigetek és úgynevezett úszó kertek tagolták ketté a tavat (15. kép).

Kelet felől magas hegysor zárja le a látképet. A tópartot és a hegysor alsó lejtőit nyárfák és csenárok zöldje takarja, de föntebb már csupasz sziklák tornyosulnak egymás fölé s a tóban tükröződő csúcsok elérik a 2700 méteres magasságot. A szikrázó reggeli napsütésben ez az egész kasmiri táj, a messzenyúló fennsík, a környező hófödte hegykoszorú és a domb tövében elterülő különös város oly színesen, oly derűsen és oly nyugalmas szépséggel hat, hogy a fogékony vándor könnyen megértheti a régi költők hangulatát, akik a Dzsélam folyó e zárt fennsíkjának a «Boldog Völgy» poétikus nevét adták.

Hanem ezt a pompás képet csak később ismeri meg a látogató. Szrinagarban először az *Amira Kadal* környékének üzleties életével kell megismerkednie. Akár dél, akár észak

felől érkezik, járművének célpontja az Amira Kadal, a «Gazdagok Hídja». Ez Szrinagar egyetlen modern, vas-szerkezetű hídja, a többi mind régi, kasmiri típusú gerenda-híd.

Amikor a gépkocsi vagy autóbusz eléri az Amira Kadal-hoz vezető bazársoros utcát, egész sereg lesbenálló atyafi veti magát az érkező idegen után.

— *Houseboat*, szaháb! *Houseboat*, szaháb! — kiabálják. — *Very good houseboat, very cheap!**

Az angol szavak sajátos akcentussal hangzanak a kasmiriak ajkán. Ezek az idegenlesők elsajátítottak valamit az angol nyelvből, persze csak annyit, amennyire éppen szükségük van, hogy az idegenekkel üzletet köthessenek. Amolyan «bazár-angolság» ez, de azért mindenesetre különb idióma, mint az a «konyha-hindusztáni», amit a legtöbb Indiában élő európai használ az angolul nem tudó bennszülöttekkel való elkerülhetetlen érintkezésben.

Mire járművünk átdübörög a hídon és megáll a város üzleti központjában, a hídról szintén Amira Kadalnak nevezett negyed valamelyik terecskéjén, egész kis néptömeg veszi körül. Ügynökök ajánlkoznak — az egyik a *Nedou's Hotel*be, Szrinagar egyetlen európai jellegű szállodájába csábít, a másik valami «English Boardinghouse»-ot, vagyis penziót dícsér, a harmadik és vele együtt egy sereg más fickó kitűnő bárkaházzal kecsegtet. Közben egész halom kis cédula, névjegyalakú nyomtatvány halmozódik föl a markunkban, mert mindegyik hivatlan ügynök vagy vállalkozó ránktukmálja cégének nyomtatott hirdetését.

Olykor valóságos dulakodás fejlődik ki, hogy melyikük ragadja el a boldogtalan szaháb poggyászát. Bérautók, egylovas tongák rajzanak elő, és a tájékozatlan idegen azon veszi észre magát, hogy ahány málhadarabja van, annyi járműre rakták az egyes cókmozkokat. Ajánlatos is előre intézkedni, akár a világszerte otthonos Cook-iroda, akár valami ismerős útján, hogy az idegent már várják érkezésekor. Minthogy első kasmiri kirándulásom előtt már egy

* «Bárkaház, szaháb! Nagyon jó bárkaház, nagyon olcsó!»

évet töltöttem Indiában, sok angol és indus ismerősré tettem szert, többek között néhány modern kasmiri *panditra* is. Ezek egyikével már jóelőre mindent elintéztem levélben és a pandit irtoka már várt is az Amira Kadalnál. Megtaláltam a félig európai, félig indus ruhában díszelő «munsí»-t az egyik ügynökség irodájában, amelynek címét pandit-ismerő-söm megírta volt nekem. Így aztán határozottan léphettem föl az ajánlkozók Sisera-hadával szemben, erélyesen egy tongára parancsoltam poggyászatot és eldöcögtem a közeli irodához. A munsí, vagyis irtok, angolul beszélt és ura üdvözlését tolmácsolta. A pandit a városon kívül, a Dál tó partján lévő gyümölcsösében lakott és nem jöhetett elem személyesen. De már minden rendben van, biztosított a világos arcszínű kasmiri irtok, aki maga is a bráhmankaszthoz tartozott. Bárkaházam a Dál csatornán vár, egyenesen beköltözhetem.

A munsí kiült a tonga bakjára a kocsis mellé. A «bak» ugyan nem szabatos kifejezés, mert a tonga, vagyis indiai kétkerekű taliga, nem rendelkezik ilyesmivel. Két, jól-rosszul — de inkább rosszul — párnázott ülés van rajta, a jármű közepén, s a két, egymással érintkező ülést deszkátámla választja el. Az előre néző ülésen foglal helyet a tongavála, vagyis a kocsis, az utas a hátsó ülésre telepszik, azaz háttal az útiránynak. Az egylovas taliga súlypontja jól hátra esik, ami a lóra nézve fölöttébb előnyös, mert könnyebbé teszi a húzást, de az utasra nézve már kevésbbé élvezetes. Ugyanis a taliga annyira hátradől, hogy a hátsó ülésen fesszengő pasasnak mindkét lábát keményen meg kell vetnie a padló keresztdeszkáján, nehogy egy váratlan zökkenőnél egyszerűen kicsússzék a járműből. Igaz, hogy ez csak az európai ember hívságos előkelősködésének a büntetése, mert ha indus utazik a tongán, rendszerint többedmagával telepszik a taligára, úgyhogy az első ülésre, a kocsis helyére is jut három-négy belőlük, a tongavála már csak a rúd tövére kuporodhat s így az egyensúly helyreáll, sőt a súlypont előretolódik, a szerencsétlen lovacska nagy keserűségére, mert az alaposan megterhelt rudak járma jó erősen belevágódik homorún ívelő nyakába.

Elindultunk és a hopponmaradt ügynökök csalódottan néztek utánunk. Csak az egyik szaladt mögöttünk egy darabon és mindenáron meg akart győzni a felől, hogy az a bárkaház, amelyet a pandit számomra kibérelt, nagyon komisz, s a személyzete csupa *badmás*, magyarul csirkefogó! Utóbb kisült ugyan, hogy a figyelmeztetés nem volt légbőlkapott, de akkor még a konkurrens megszokott ócsárlásának tekintettem a riasztó közléseket és oda se hederítettem. A muni néhány zamatos kifejezéssel szólította fel az utánunk nyargaló muzulmán, hogy maradjon el tőlünk, mi több, meg is nevezte azokat a helyeket, ahová véleménye szerint mennie kellene. A muni ugyanis nem kasmiri, hanem hindusztáni nyelven aposztrofálta a fickót, valószínűleg hogy én is megérthessem, milyen ügybuzgóságot fejt ki nyugalom érdekében.

Azok a «felfedezők», akik mindenáron magyar fajtestvéreket igyekeznek találni, rendesen néhány hasonló hangzású szóra hivatkoznak, holott ha e szavak pontos értelmét, eredetét és etimológiáját ismernék, be kellene látniuk, hogy azoknak vagy semmi közük nincs a hasonló hangzású magyar szóhoz, vagy pedig török eredetű kölcsön-szavak mindkét nyelvben. Ellenben, ha megtanulnának legalább hindusztániul vagy pandzsábiul, akkor a magyar fajrokonság sokkal hihetőbb bizonyítékát fedezhetnék fel — a káromkodásban! Mert a zamatos magyar szitkozódás szokott fordulatai és alkotóelemei mind honosak az észak-indiai nyelvekben, azzal a különbséggel, hogy a «körösztyanya» és más nőrokonok helyett Indiában a leszidott egyén *nővére* szerepel a kevésbé hízelgő kitételekben. Ami a magyar gondolkodás fölényét bizonyítja, mert ellenfelének a nővérét szidni még a legádázabb huszárkáplár is átallaná. Bármennyire frivol tréfának hangzik is ez az összehasonlítás, kétségtelennek látszik, hogy a magyar káromkodás tényleg keleti eredetre vall. Csak a keleteurópai népek használnak szitkozódásukban hasonló fordulatokat, vagyis oly fajták, amelyek részben ázsiai eredetűek, részben ázsiai vérségű fajokkal keveredtek, vagy a tatár-török hódítások idején sok keleti hatásnak voltak kitéve. Nyelvészeinknek és ethno-

lógusainknak valóban érdemes lenne ebből a szempontból is tanulmányozniuk a kérdést. A nyugateurópai népek szitkozódása kevésbé változatos, közvetlen durvaságában pedig teljesen nélkülözi azt a, hogy úgymondjam, «dekoratív elemet», amely a keleti ember szájában szinte művészetté fokozza fel a jól kicifrázott és eredeti fordulatokban gazdag káromkodást. A káromkodás semmiesetre sem szép és dicséretes dolog, de ha már megvan, akkor a keleti fajtáké bizonyára ötletesebb és színesebb, sőt megbocsáthatóbb is, mert a hozzáértők — még ha a szenvedő fél szerepét játszik is a szidalomban — értékelni tudják benne a már szinte «l'art pour l'art» tökélyt.

Hiszen, miért tagadjam, magam is erős hajlandóságot éreztem rá, hogy amúgy istenigazában eláldjam a bárkaháztulajdonos minden föl- és lemenő rokonságát, amikor végre megérkeztünk a *Tszont-i-kul* csatornán veszteglő houseboathoz és szemügyre vettem a vízijárművet. A jó pandit túl lelkiismeretesen igyekezett megfelelni intenciómnak. Megírtam volt neki, hogy lehetőleg ne nagyon költséges bárkaházat béreljen számomra. Vannak ugyanis egészen fényűző módon kiállított úszó nyaralók s ezek bére meghaladta volna pénzügyi teherbírásomat. A pandit azonban megbízta irnokát, hogy minél olcsóbb bárkaházat szerezzen. A jeles munsí, tudván, hogy egyedül vagyok, egy úgynevezett «bachelor houseboat»-ot, azaz «degényembernek» valót keresett ki. Az ilyen bárkaháznak csak egy hálószobája van és nincsen rajta külön étkezőhelyiség, hanem csak egy ebédlővel kombinált nappaliszoba. Jóval kisebb a középtípusú házhajóknál, ami igen előnyös, mert a vízi barangolások alkalmával kevesebb evezőre vagy vontatóra van szükség. Meg is elégedtem volna a kiszemelt bárkaház méreteivel, ha egyébként elfogadható tanya lett volna. De a pandit nyilván csak azt nézte, hogy a bárkaház olcsó legyen, a többi már a munsí a maga valódi indus igénytelenségének mértékével ítélte meg. Elég az hozzá, hogy a houseboat hihetetlenül rozoga jószág volt. A *hándzsi*, a jármű tulajdonosa, a szaháb érkezésére tisztába vágta magát és tört angolsággal üdvözölt. Mögötte, ugyancsak

ünnepi jellegű tiszta ingben és bugyogóban settenkedett a houseboat szakácsa. Ez hegyesorrú, egérképű, borotvált arcú, alacsony muzulmán fickó volt, hatalmas turbánnal a fején. Meglehetősen beszélt angolul, főleg azonban sokat beszélt.

Amint a keskeny deszkapallón átsétálva a bárkaház födélzetére léptem, élénk nyikorgás, recsegés-ropogás üdvözölt. A belső helyiségek padlója is keservesen nyikorgott minden lépés alatt és az oldalfalak eresztékei közt ujjnyi réseken át kukucskált be a napvilág. A berendezés a lehető legegyszerűbb volt, a padlón pedig egy-két kopott és piszkos kasmiri nemezszőnyeg igyekezett elleplezni a padlódeszkák közt tátongó fekete hézagokat. Nem voltam túlságosan elragadtatva a gondolattól, hogy egy-két hónapot ezen a miniatűr Noé-bárkáján töltsék, annál kevésbbé, mert a tisztátlanság láttára balsejtelmem ébredt, vajjon a jármű nem tesz-e túl az igazi Noé bárkáján, hogy nem csupán egy-egy párt, hanem egész népes gyűjteményt rejt magában bizonyos állatfajokból. Persze, a kellemetlenebb és apróbbtermetű specierekre gondoltam. Kedvezőtlen benyomásomat nem is lepleztem a muni és a tulajdonos előtt. *Szultána hándzsi* — a bárka gazdája — égre-földre esküdözött, hogy a kisebbfajta houseboatok közt nincs párja az övének. Félek, hogy ebben igazat mondott. Azonnal nagy csomó írást tett elém valami ócska könyvborítékban és büszkén mutogatta az angol és amerikai Misterek és Mistressesek neveit, akik — állítása szerint — mind meglakták már az ő bárkáját és rendkívül meg voltak vele elégedve. A repedésekre és a recsegő eresztékekre vonatkozólag megígérte, hogy azokat már másnap rendbehozatja. A szakács is igen bő szóáradattal járult hozzá meggyőzetésemhez, és arra hivatkozott, hogy a pandit nevemben már foglalót is fizetett és ezt elvesztem, amennyiben elállanék a megegyezéstől.

Fáradt voltam, a szemmel láthatóan szegény tulajdonost is megsajnáltam, bejelentettem tehát, hogy egyelőre maradok, aztán majd meglátjuk, hogyan válik be a bárkaház és a kiszolgálás. A muni közölte velem, hogy ura, a pandit, estére meg fog látogatni, aztán elköszönt, szelámmal

27. Csatorna Szrinagar egyik külvárosában.

28. A szerző bárkaháza, szrinagari kikötőhelyén.

29. Faragott faáru és bútörüzet Szrinagarban.

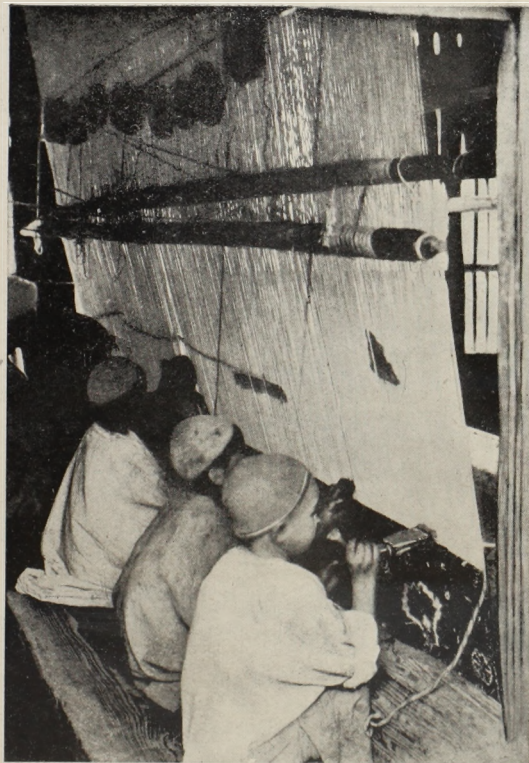

30. Papírmáséból készült műipari cikkek boltja Szrinagarban.

31. Kasmiri *namda* nemezszőnyegek (elől a földön és baloldalt a falon) és *gabba*-terítők (a díványon és fölötté a falon).

Phot. Holmes.

32. Szingari szőnyegkészítők munkában.

33. Kasmiri vándorzenész, száringi nevű hangszerével.

nyugtázva a kezébe nyomott baksist. A szakács óhajomat tudakolta, mit parancsolok vacsorára. Az egyszerű étrend hallatára nagyon lehangolódott. Akkor azt hittem, hogy azért, mert így nem fejtheti ki elsőrangú szakácművészetét, de utólag megértettem, hogy inkább azért kedvetlenedett el, mert kisigényű étrendem mellett nem lophatott annyit az elszámolásnál, mint szeretete volna.

Nagyjából kicsomagoltam a kis hálósobában. Lépteim és a hándzsik léptei alatt az egész alkotmány nyikorgott és nagyokat reccsent. Némelyik padlódeszka az üres hajófenék fölött aggasztóan meggörnyedt súlyom alatt. Pedig nem a súlyomban volt a hiba.

Mindegy, fő a tapasztalat! Itt pedig bőven nyílt alkalom ilyesmire. Letelepedtem a nappaliszoba egyik nyitott ablaka elé. A vacsora ideje még nem érkezett el, addig is teát rendeltem. A tulajdonos, aki egyben a felszolgálatot is ellátta, megdöbbszentően piszkos csészét és tányért rakott elém. Figyelmeztettem a sötét ujjlenyomatokra és egyéb szürke árnyalatokra, mire Szultána hándzsi nagy szolgálatkészséggel kapta föl a csészét, jó közletről szemügyre vette és rosszalóan csóváltgatta a fejét, mint aki valami egészen hihetetlen és meglepő dolgot fedezett föl. Ő maga szedte elő az edényt a deszkázott faliszekrényből, e szerint meglepetése, bár jól megjátszotta, csak kevés meggyőző erővel hatott reám. Fogta a csészét, jó közelből rálehelte és turbánjának hátul hosszan lecsüngő fityegőjével szorgalmasan törölgetni kezdte. A turbán maga sem volt éppen étvágygerjesztő, de a kelme kicsüngő része határozottan használt — sőt erősen használt — zsebkendőre emlékeztetett. Vagy inkább törölgetőrongyra. Indiában már elég időt töltöttem ahhoz, hogy a turbán fityegőjének bámulatosan sokoldalú használhatóságával tisztában legyek, ha ugyan a «tisztá» szót ebben a vonatkozásban alkalmazni lehet. Szigorúan rászóltam a fickóra, hogy vízzel és tiszta kendővel manipuláljon, mire a jó hándzsi kihajolt az ablakon, a csészét megöblítette a csatorna gyanússzínű vizében, majd az ablak pecsétetes függönyével kezdte törölgetni. Erre elfogyott a türelmem és kikaptam kezéből a csészét. Leszidtam Szultána

hándzsit és csak azt sajnáltam, hogy hindusztáni szókincesem még nem volt eléggé bő a helyzethez illő kifejezésekben. Hangsúlyoztam azt is, hogyha ilyen mocskos módon történik a felszolgálás, akkor másnap reggel faképnél hagyom bárkaházát. És magamban erősen gyanakodtam, vajjon azok a bizonyos angol urak és hölgyek csakugyan Szultána houseboatjának lakói voltak-e, vagy ha mégis, tényleg meg voltak-e vele elégedve...

Forró vizet hozattam és magam tisztogattam meg a teázó készletet. Szultána ugyan, látva, mennyire túlkövetelő vagyok, akkor már valami törölgetőrongyot fitogtatott, de nem bíztam többé higiénikus érzékében. Végre megérkezett a tea, s ez, eltekintve a kanna külállapotától, jó volt, mint mindenütt Indiában. A pirított kenyérről feltételeztem, hogy a parázs melege kellőképpen dezinficiálta, a vaj felszínéről pedig lekapartam a kissé viseltes felső réteget.

Alighogy kitöltöttem a teát, megjött a pandit. Csónakon közelgett és az ablakon át üdvözölt, aztán átszállt a bárkára. A borotváltarcú *pandit* kifogástalan európai ruhát viselt, különben is nagyon jómodorú gentleman volt. Indiában ismerkedtem meg volt vele és sokra becsültem jártasságáért a régi hindu irodalomban és bölcséletben. Csöppet sem volt orthodox, húst evett és whiskyt ivott, jól ismerte a nyugati szokásokat. Bejárta Nyugateurópát és hosszabb ideig élt Londonban. Szóval modern indus volt és bizonyos «savoir vivre»-ről tett tanuságot, amikor annakidején a Pandzsábban több ízben együtt voltam vele. Most melegen üdvözölt:

— *Welcome to Kashmir!*

Aztán érdeklődni kezdett, megfelelő-e a bárkaház. Megmutattam neki a folytonossági hiányokat és ecseteltem a tulajdonos tisztasági eljárásait. A pandit szörnyen megharagudott és azzal mentegette magát, hogy ő maga nem látta a bárkát és azt hitte, az a fő, hogy nagyon olcsónak kell lennie. Megnyugtattam, hogy annyit mindenesetre bírok fizetni, amennyiért tisztességesebb houseboatot kapni. A pandit kasmiri nyelven és igen erélyes hangon hosszas szónoklatot intézett a beparancsolt hándzsihoz és a szakácshoz. Ezek nagy tisztelettel feleltek a Sztinagarban közismert

úrnak és — mint azt a pandit tolmácsolta nekem — mindent megígértek. Bámulatos tisztaság lesz, mondogatták, és a hajó hibáit másnap haladéktalanul rendbe fogják hozni. Csak maradjon a szaháb nyugodtan, nagyon meg lesz elégedve!

A pandit velem teázott, aztán búcsút vett és bemászott a várakozó csónakba. Nemsokára vacsorához terítették és az uzsonnát megelőző tapasztalatok hatványozottan ismétlődtek. Véleményemet oly őszintén kifejezésre juttattam, hogy a bárka személyzete kevés reményt táplálhatott maradásomhoz. Végül az utazástól kifáradva nyugovóra tértem. A houseboat végéhez kötött konyhabárháról még jó ideig áthallatszott a hándzsi s a szakács felindult párbeszéde. Kasmiri szavaik közül itt-ott számomra érthetően csendült ki a «szaháb bahádur» vagy a «pandit szaháb» kifejezés és sejthettem, hogy rólam folyik a beszéd. Aztán elaludtam.

Sötét éjszaka kellemetlen szenzáció riasztott fel. Víz csorgott a nyakamba. A tetőn keresztül. Sok. Megeredt az eső és feltárta előttem a bárkának eladdig rejtve maradt folytonossági hiányait. Lärmát csaptam, nagysokára előbújt a konyhabárháról a hándzsi és ugyanoly álmélkodó meglepetéssel meredt a tetőn át becsurgó záporra, mint délután a piszkos csészére. Olyan képet vágott, mintha dzsinnek üznék gaz játékukat vele, egy kifogástalan és hibátlan bárház gondos tulajdonosával.

Az lett a vége, hogy végigjárva a bárkát, alig találtam olyan sarkot, ahol az eső ne szivárgott volna be. A hándzsi egyre jobban bámult. Hihetetlennek tartotta a dolgot! De végül mégis csak előcipelt valami szurtos ponyvát és a zordképű, álmos «főszakács» kelletlen támogatásával felmászott kívülről a bárka zsúpfedelére és betakarta a tetőnek a hálósoba fölé eső részét. A víz még egy ideig csepegett befelé, de esőköpönyegemet a szúnyogháló tartórúdjaire feszítettem és az átázott párna helyett felöltöt gyűrve árva fejem alá, ismét elaludtam. Utolsó gondolatomat azonban a derék kasmiri bárhásoknak szenteltem...

Reggelre megszűnt az eső és a csatornát szegélyező nagy csenárfák zöldje, a lombok szövevényén megtört nap-

fény játéka a víz színén és az üdén enyhe kora reggeli levegő megbékített némileg a világrend kasmiri változatával. A reggeli azonban újból fölkelte bennem az elégületlenség sátáni indulatát. Nem, ez így nem mehet tovább. Tongát hozattam, mire a hándzsi, rosszat sejtve, alázatosan tudakolta, hová készülök menni. Mert, ha talán a pandithoz óhajtanék kocsizni, inkább ne tegyem. Ő most azonnal elmegy a misztriért, vagyis asztalosért, és délre olyan lesz a houseboat, mintha vadonatúj volna. Leintettem, beültem a tongába és elhajtattam. Természetesen a pandithoz. Elmondtam neki az éjszaka tapasztalatait és kijelentettem, hogy bár szívességével nagy hálára kötelezett, mégis inkább lemondok a számomra bérelt bárkaházról. A pandit belátta, hogy a *bandobaszt** nem volt éppen kifogástalan és maga biztatott, hagyjam ott a lehetetlen bárkaházat. Elküldte velem a munsiját, hadd segítsen másik houseboatot keresni, és lelkemre kötötte, hogy követeljem vissza Szultána hándzsitól a kapott foglalót, mert a hasznavehetetlen állapotban levő bárkaházat nem lett volna szabad bérbeadnia. Nehézségek esetén pedig forduljak a *Motamid Darbárhoz*, ahhoz a kasmiri államhivatalhoz, amely alá a bárkaházak és más hasonló idegenforgalmi dolgok ügye tartozik.

A pandit tagadhatatlanul sok szívességet tanúsított irányomban; azt pedig, hogy a jószándékot nem kísérte ki-elégítő gyakorlati megvalósítás, már megszokhattam a Keleten, ahol a gondolatot, úgy látszik, sokan tényleg egyenlőnek tartják a cselekedettel... De legalább végképpen megtanultam, hogy Indiában is — sőt ott különösképpen — az a leghelyesebb, ha az ember maga intéz el mindent.

Szultána hándzsi sírvafakadt, amikor közöltem vele, hogy megválunk. De a rosszképű szakács — akiről utóbb kiderült, hogy ő a bárka igazi tulajdonosa és a bizalomgerjesztőbb külsejű Szultána csak amolyan «*pictus masculus*» — zordul lépett elélem és értésemre adta, hogyha

* A hindusztáni nyelvben használatos perzsa eredetű kifejezés; *intézkedést*, *elintézést*, «*arrangement*»-t jelent. Az Indiában élő angolok annyira megszokták ezt a gyakori szót, hogy még egymás közt, az angol beszédben is alkalmazzák.

elmegyek, nemcsak a foglalót tartja vissza, hanem meg kell fizetnem még a «tatarozást» is. Ugyanis egy rongyos fickó éppen valami lécdarabot szögezett a bárka falának egyik tátongó hasadéka. Erre már dühbe jöttem és jól megmondtam a magamét a bárkatulajdonossá vedlett konyhaművésznek. Azzal elindultam, megjegyezve, hogy egyenesen a Motamid Darbárba megyek és följelentem. A munszi is hangoztatta, hogy a «pandit szaháb» nagyon haragszik, amiért szégyent hoztak a fejére, és baj lesz, ha okoskodnak. Szultána zokogott, hogy ő milyen szerencsétlen egy ember, a szakács morgott, de beadta a derekát. Csak azt kérte, hogy «lakjam le» az előleget, mert sok az adóssága, elköltötte már a pénzt. Nem volt nagy összeg. A 10 rupiát nagy kegyesen nekik is ajándékoztam az éjjeli szállás és az étkezések fejében. A szakács duzzogva vonult el, Szultána pedig siránkozva panaszkolta sok baját, hogy abban az évben még senki sem bérelte ki a bárkát és én lettem volna az első lakója. Igyekeztem vele megértetni, hogy olyan állapotban nem is remélhet sokat járművétől. Ezt a derék férfiú be is látta.

Ezekután tongára rakattam poggyászatot, amely egy hatalmas bádoggkannával szaporodott, mert előző este lámpagyújtás előtt Szultána pénzt kért, hogy *kerozént*, vagyis petróleumot vásároljon számomra. Azzal elindultunk bárkaházat keresni.

Szrinagarban rengeteg választék áll rendelkezésre. A csatorna partján és a Dzsélam folyón, az Amira Kadal fölött, egymás nyakán-hátán rostokol a sok facér houseboat (16. kép). Mesteri ügyesség kellett hozzá, hogy a panditék éppen a leggyalázatosabbat válogassák ki részemre. A kisebb-nagyobb bárkaházak mellett ott álltak az egyszerűbb kasmiri *dungák*, ezeken tanyázik a houseboat-tulajdonos hándzsi és családja.

A hándzsi-nép külön néposztály Kasmirban. Mohamedánok és a vízen élnek. Sőt nemcsak a vízen, hanem a *vizből* is. Ez a hajósnép valamikor még talán csak azért fanyalodott a vízi életre, mert nem jutott nekik föld és ház. Régi kasmiri típusú bárkákon laktak és manapság is

ilyeneken tanyáznak. A *dunga*, vagyis a primitív kasmiri lakóbárka, 10—15 méter hosszú, laposfenekű vízijármű. A hajótest fából készült és 5—6 cm vastag. Orra és fara jó hosszan elnyúlva emelkedik ki a vízből, úgyhogy a hajótest hosszának csupán kétharmada fekszik a vízen. A felépítmény gerendavázát zsúpfedél borítja és a gerendák között felhúzható gyékényfalak töltik ki. Eléggé szellős tanya. Amikor az angolok egyre nagyobb számmal kezdték fölkeresni Kasmirt s ez Északindia kedvelt üdülőhelyévé vált, csakhamar arra is rájöttek, hogy a *dunga* igen alkalmas úszó nyaraló lehet. A *dunga* hamarosan avanszált is, amiben szerepet játszott a Kasmirban még nem is olyan régen érvényben lévő rendelkezés, hogy idegen a maharádzsa területén nem vehetett telket vagy házat. Néhány évtizeddel ezelőtt még a jómódú angol nyaralók is csak egyszerű gyékényfonatos bárkákon tanyáztak nyaranta, persze belül csinosan berendezték a *dungákat*. A meleg nyári hónapokban nem is kellemetlen az ilyen szellős otthon, de tavasszal és ősszel — a kasmiri évad legszebb idejében — az éjszakák bizony meglehetősen csípősek. Így aztán kialakult a *houseboat* típusa: egyes, Kasmirban állomásozó angolok saját terveik szerint építtettek bárkaházakat a szrinagari hajóácsokkal. Az ügyes mesteremberek rövidesen kitanulták a *houseboat*-építést, majd élelmes kasmiriak is akadtak, akik rájöttek, hogy ilyen úszó házak bérbeadásával igen jó üzletet lehet csinálni. A vízen élő hándzsi-népségből került ki a bárkaházak személyzete, és a hándzsiak, mihielyt elég pénzt takarítottak meg, vagy kölcsönre tehettek szert, szintén *houseboat*okat építtettek és önállósították magukat. Ma is minden hándzsi-legénynek az a legfőbb törekvése, hogy saját bárkaházzal rendelkezhessék.

A bárkaházak nagysága és kivitele erősen váltakozik. Vannak egészen kis *houseboat*ok — mint amilyen az én első járműven volt, — ezeken két-három helyiség van. A nagyobb, leggyakoribb középtípushoz tartozó házhajókon több helyiség sorakozik egymás mellé: egy nappali, egy ebédlő, egy kis tálaló és két hálószoba, mindegyik külön kis fürdőfülkével. A hajó orrán nyitott oldalú, de fődött

verandaféle tér szolgál kellemes pihenőhelyül. A bárka hegybefutó, nyitott elő részén meredek lépcső vezet föl a tetőre. A tetőnek ez az elülső része lapos, karfákkal van ellátva és gyékénymennyezetet lehet fölébe feszíteni. A mennyezet tartórúdjaire nagy cserepekből futónövények indái kapaszkodnak, és mindez nagyon otthonossá, barátságossá és hűssé teszi a tetőerkélyen való tartózkodást. A bárkaházak berendezése is váltakozik a legegyszerűbbtől a legfényűzőbbig. A nappali szoba berendezése általában fonott fűzfakarszékből és kis asztalokból áll, íróasztal és polc tölti be az egyik sarkot, az ablakokon és ajtókon hímzett kasmiri vászonfüggönyök fehérlenek, a padlót pedig hímzett mintákkal díszített vastag nemezpokrócok, az úgynevezett kasmiri *namda*-szőnyegek borítják. Színes, ízléses interieur.

Az ebédlőben asztal, néhány szék és pohárszék áll, utána a hajó közepén tálalóhelyiség következik, s ez rendszerint a hajó bejárata is, mert egyik oldalán ajtó van s ide szokták támasztani a deszkapallót, amely a bárkát a parttal köti össze. A tálaló faliszekrénye tele van asztali kiegészítéssel; ez hozzátartozik a berendezéshez. Innen nyílik a hajó egyik oldalán hátrafelé végigfutó keskeny folyosó, ahonnan a hálósobákba és fürdőfülkébe lehet jutni. Az egyszerűbb kivitelű bárkaházakon nincs ilyen folyosó, vagyis a második hálósobába csak az elsőn keresztül lehet belépni. A hajó fara a felépítményen túl még három-négy méternyire kinyúlik.

A hálósobákban többnyire csak a szokásos indiai fakkeretes, hevederfonatos ágy, a *palang* vagy *csarpái* («négy láb») áll, polcokkal, faliszekrénnyel és öltözőasztalkával. A fürdőfülkék berendezéséből persze nem hiányzik a dézsaszerű bádogkádacska, no meg az Indiaszerte használatos, lecsukható fedelű, négyszögletes szekrényke, amelynek rendeltetését az éleseszű olvasó valószínűleg eltalálja.

A hándzsi és családja a másik bárkán, a többnyire csak gyékényfalakkal ellátott dungán lakik. Ez is több helyiségre oszlik, de a «szobákat» szintén csak felgöngyölhető gyékényfalak választják el egymástól. Ezt a dungát ango-

losan *kitchen boat*nak, konyhahajónak nevezik maguk a kasmiriak is. Ugyanis elől, a bárka orrán foglal helyet a konyha, mégpedig a *szaháblog* («úri nép») konyhája, mert a hándzsi-család tűzhelye a következő szakaszban áll. Az «úri» konyha azonban kevésbé emlékeztet egy európai ház konyhájára. A hajófenéket vastagon betapasztották agyaggal s az alacsony agyagnégyszögben, kerek lyukakban élesztik a faszénparázs tűzét. Ahány lábosban készül az ebéd, annyi lyukban kell felszítani a parazsat. Az indus szakács kizárólag csak faszénnel hajlandó tüzelni, ragaszkodik a régimódi tűzhelyekhez és inkább fölmond, hogyszem valami modern takaréktűzhely elé álljon kotyvasztani. A dunga orrán a fedélzet deszkázatában négyszögletes mélyedés tátong a tűzhely körül s a szakács és alkalmi segítőtársai a fedélzeten üldögélve, lábukat a mélyedésbe eresztve működnek a fedélzettel egymagasságú, kezdetleges tűzhelyen. Itt az előtérben áll még egy polcos szekrény is, de üveg vagy deszkafalak helyett sűrű drótháló borítja. Ebben tartják a nyersanyagot, húst, főzelékféléket, gyümölcsöt és egyéb készleteket. Jó szellős raktár, és a legyek nem férhetnek hozzá az élelmiszerekhez, hacsak a szakács nyitva nem felejtí a dróthálós ajtót. De többnyire nyitva felejtí.

Általában jobb, ha a szaháb nem nagyon néz utána, hogyan és miként folyik a háztartás munkája odakünn a konyhabárkán. A kasmirit tisztaságra, higiéniára tanítani nem könnyű feladat. Elég, ha az ember egyszer-kétszer váratlanul rajtaüt a szakácson és szigorúan megfeddi a tapasztalt hanyagságokért. Egyébiránt pedig meg kell nyugodni a «kiszmet»-ben, amely a kasmiri világrend fölött uralkodik. Ámbár, ha valaki nem sajnálja az időt s a fáradságot, a kasmirit is megnevelheti bizonyos fokig. Második bárkaházam hándzsi-népét meglehetősen átfórmáltam és a lehetőségig tisztaságra szoktattam. Igaz, hogy kivételesen jóindulatú emberek voltak.

De még nem tartunk második houseboatomnál. Egyelőre még csak keresgéltem. A kikötött bárkaházak sorai előtt lebzselt a sok facér hándzsi és közeledtemre fennen dícsérni

kezdték járműveiket. Invitáltak is, tekintsem meg a bárkakat. Némelyikre elég volt egy pillantást vetnem a part-ról, hogy elmenjen a kedvem tőlük. De akadtak igen vonzó, tetszetős bárkaházak is szép számmal. A legjava, sajnos, túldrága volt zsebemhez mérten. Volt néhány szépen kifestett, faragott házhajó, ízléses és eredeti kasmiri bútortattal, szőnyegekkel; de ezek legtöbbje, a magas bértől eltekintve, túlnagy és nehéz volt, úgyhogy helyváltoztatás esetén három-négy külön hajóslegényt kellett volna fogadni. A középtípusú bárkaházak minden szempontból jobban megfeleltek igényeimnek. Ilyet is megnéztem jó néhányat, míg végre ráakadtam arra, amelyet a Kiszmet számomra rendelt (28. kép).

Jóképű szakálas muzulmán volt a tulajdonosa (17. kép). Ő és öccse — szinte görögösen csinos arcú, értelmesnek látszó legény — kalauzoltak a bárkán. Tisztának és újnak tetszett. Nem volt fényűző módon berendezve, de nem hiányzottak belőle a kényelmes fonott bútorok s a csinos, tarkahímzésű függönyök és fehér, hímzett nemezzőnyegek. (18. kép.) Az árát is elfogadhatónak találtam és rövid alku-dozás után — ez kötelező a Keleten — megegyeztem *Lásszu Dánd*-dal, a tulajdonossal. Mindjárt be is költöztem. Lásszu és öccse, Abdulla, szorgalmasan hordták befelé a bőröndöket. Közben a mumsi elmesélte nekik Szultána hándzsi bárkáján szerzett lehangoló tapasztalataimat. A két muzulmán nagy felháborodással szidta a «bémáni» (tisztességtelen) fickókat és Lásszu fejcsóválva jegyezte meg, hindusztániul, hogy én is megértsem:

— *Vó tamám mulk ko badnám dété!*

Magyarul: «Ezek rosszhírbe keverik az egész országot!», vagyis Kasmirt. Ez határozottan emelkedett szempont volt egy hándzsinál és bizalmat keltett bennem Lásszu Dánd iránt. Nem is csalódtam sem őbenne, sem háza-, helyesebben bárkaháza-népében. Becsületes, szolgálatkész, jószándékú emberek voltak, ami azt bizonyítja, hogy sohasem szabad általánosítani. A kasmiri nép átlaga nem túlságosan tisztességes, a hándzsikat pedig még az átlagos kasmirinál is komiszabbaknak tartják. De feltehető, hogy a jószerencse

nem éppen az *egyetlen* becsületes hándzsi-családot hozta utamba, különben is később nem egy tisztességes hándzsit ismertem meg. Nem áll tehát, amit a legtöbb angol állít, hogy minden hándzsi született gézengúz és tolvaj. De tagadhatatlan, hogy kevesebb köztük a jóra való ember, mint a csirkefogó.

A nagyobb bárkaházakban rendesen villanyvezeték és villanykörték is vannak. Ugyanis, ha a fővárosban tartózkodnak, a houseboatok részére engedélyezett partvonalakon — a Dzsélam folyónak a város fölötti részén és a Tszont-ikul csatornán — végighúzódnó villanyvezeték áramát be lehet kapcsolni a bárkaházak fővezetékébe. A parti villanyvezeték oszlopain kapcsolódobozok vannak és a Motamid Darbárhoz intézett felszólítás után kijön a hivatalos szerelő, hogy a bárkaház vastagon szigetelt huzalát bekapcsolja. Árammérő óra persze nincsen, heti átlagdíjat kell fizetni a fogyasztásért. Én azonban nem szándékoztam azon a helyen maradni, különben is csak másnap lehetett volna elintézni a bekapcsolást, e szerint estefelé sor került a petróleumlámpák meggyújtására. Lásszu Dánd elégedetten konstataulta, hogy már beszereztem a «kerozén»-t és a bárkaház tálalóhelyiségében nekilátott a lámpák megtöltésének.

Egyszerre csak dült arccal rontott be a nappaliba, ahol én a nyitott ablak előtt ülve a Dzsélam esti életét nézegettem. Lásszu szinte dadogott felindulásában, amint kétségbeesett hangon közölte a lesújtó hírt:

— *Hazúr!* A kannának csak a tetején volt egy kevés kerozén, a többi — víz!

Szultána, vagy talán inkább a szakács igénytelen alakjában rejtőző bitang nyilván menteni akarta, ami még menthető! Amikor eltávoztam, hogy a pandithoz hajtassak, kétségkívül sejtették már, mi fog bekövetkezni. Kilopták hát a tízliteres tartályból az egész petróleumot, vizet töltöttek a helyébe és csak a tetején hagytak úszkálni egy kevés kőolajat. Utóbb rájöttem, hogy egyik, rosszul záródó kénitáskából is kártalanították magukat eggyel-mással a várható veszteségért. Mindamellettt természettudományosan képzett elméknek bizonyultak — hiszen tisztában vol-

tak a víz és a petróleum fajsúlyával! Ezért, no meg azért is, mert semmi kedvet nem éreztem a kasmiri hivatalos eljárások huzavonájához, kegyesen megbocsátottam a gázfickóknak, pedig másnap a pandit magánkívül volt dühében és nyomban le akarta csukatni őket.

Elküldtük Abdullát a bazárba kerozénért, s amikor az állólámpa barátságos fényt derített a kis «szalón» sarkába és a nyitott ablakon át világos sávot vetett az elsötétült vízre, Lásszu és Abdulla alázatosan lábam elé telepedtek a földre és hosszasan keseregtek, milyen gonosz, istentelen emberek is vannak ezen a világon, akik nem átalnak hozzányúlni más vagyonához. Lásszu, az idősebbik, végül ebben a bölcs mondatban összegezte véleményét:

— *Lékin Khudá szab dhektá he, hazúr!* (Csakhogy Isten mindent lát, uram!)

Víziélet Sztinagarban. A főváros. «Kelet Velencéje».

Kora reggel kakasszó rikolt be a bárház ablakán. Sok baromfi hemzseg odakünn a parton; ez a hándzsik jószágállománya. Odébb, ugyancsak a parton, két nő rizst hántol s e művelet zaja is jótékonyan hozzájárul, hogy a szaháb ne lustálkodjék, mialatt odakünn ragyogóan süt a Nap.

A rizshántolás a kasmiri nők mindennapos foglalkozása. A rizst, igen helyesen, nem «fényezett» állapotban fogyasztják, mint mi európaiak, mert az ilyen rizs inkább csak dekorációnak jó a hús mellé, semmint tápláléknak. A tisztítéjeljárás megfosztotta minden értékesebb anyagától. Keleten a rizsszemekről éppen csak nagyjából hántolják le a külső szalmás burkot, a héj foszlányai s a csira rajta maradnak a szemén. Kasmirban ez a művelet jókora famozsarakban történik. A körülbelül 50—60 cm magas mozsár nem egyéb egy kivájt fatönknél, ebbe teszik a rizst, aztán jó súlyos, emberhosszúságú, vastag farúddal paskolják. A kerek törörúd közepét vékonyabbra faragják, hogy meg lehessen markolni. Két-három órahosszat kell a rizst így megdolgozni, hogy a család napi adagjára elegendő legyen. A mozsárból gyékényre borítják a hántolt rizst s a gyékényt addig rázzák, míg a pelyva és ocsu kiszáll, elporzik. Egy-egy felnőtt kasmiri napi fejadagja körülbelül egy kiló — még *nyersen* egy kiló — rizs, ami főve tetemes mennyiséget eredményez.

Bárházamban hamarosan kialakult a megszokott rend, Lásszú és öccse egy-kettőre megtanulták, mit hogyan kívánok, s általában mindent elkövettek, hogy meg legyek elégedve. Volt még egy harmadik Dánd-fivér is, ez kitanult

szakács volt, de éppen egy angol család szolgálatában állt. Lásszu vállalkozott a szakács tisztségére és Abdulla támogatásával látta el a konyhai teendőket. Megtanítottam őket néhány étel elkészítésére, nemsokára már magyaros fogásokat is kotyvasztottak, ami nem nagy eset Indiában, mert a paprika ott is a nemzeti fűszerek egyike. A kasmiri *maszála* (fűszerkeverék) főalkatrésze éppen a paprika, a hagyma és fokhagyma. Persze még más ingredienciák is járulnak hozzá, karri-por, coriander és *haldi*. Ízletes kompozíció akár húselételhez, akár főzelékfélékhez. De étrendem főleg gyümölcsből és friss salátákból állott, ki akartam élvezni Kasmir lehetőségeit. Szép paradicsom, ugorka, fejessaláta, olcsó friss tojás garmadával áll a bazárok boltjaiban, de még oda se kell menni értük, mert a *szabzivála* (zöldséges) és a *phalvála* (gyümölcsáros) csónakon portyázza végig a kikötött bárkaházak sorát és az ablakon át kínálgatja portékáját a *memszaháboknak*,* vagy szaháboknak. Különben is mindent házhoz, helyesebben hajóhoz hoznak a vándorárosok. A nagy kínálattal hamar torkig lakik az idegen. Lehetetlen nyugodtan olvasgatni vagy sziesztázni a bárkaház szalónjában vagy a hajóorr nyitott előterén, mert minden két-három percben odasiklik egy csónak és a turbános kalmár eredeti kasmiri angolsággal kezdi kapacitálni a szahábot, hogy legalább nézze meg az árut, hiszen a vásárlás nem kötelező. Az első napokban ez is érdekes és változatos szórakozás. A zöldséges és gyümölcsáros után megjelenik a szőnyegkereskedő. A *sikára* (kasmiri csónak) közepén gyékénymennyezet alatt ül a kalmár, szőnyegek, hímzett nemeztakarók, sálók és kisebb hímzések kötegei közt, a csónak elején és hátulján pedig egy-egy evezős legény kuporog, szívalakú lapáttal hajtva a járművet.

— *Very cheap*, szaháb, *very cheap*! — biztat a kalmár és már teregeti is az idegen elé a szőnyeget, hímzéseket. Az evezősök belecsimpaszkodnak a bárkába és az úszó üzlet kirakata csábítóan vonja magára az idegen pillantását.

* *Memszaháb*, az európai asszonyok indus címe, a *Madam* rövidítéséből és a *szaháb* szóból keletkezett. A leányokat *Missz-szahábnak* szólítják.

De a kalmár előszedi az elmaradhatatlan kötetet, amely az úgynevezett *csiteket*, vagyis elismerőleveleket tartalmazza. Minden kasmiri kereskedőnek van ilyen írásgyűjteménye. Nagyon büszkéek az angol és más európai urak elismeréseire, holott a legtöbb hasonló írásnak csak annyi az értéke, mint azoknak a semmitmondó soroknak, amelyeket nálunk szoktak a távozó háztartási alkalmazottak könyvébe írni. Nemcsak Kasmirban, hanem Indiában is mindenütt hisznek a bennszülöttek az ilyesféle ajánlósorok varázserejében. A szolgák el nem mulasztanak, hogy uraiktól «csit»-et kérjenek és gondosan őrzik a sok összegyűjtött irkafirkát, valami rongyba kötözve. De a kasmiriak túltesznek valamennyin. Lásszu Dánd is sugárzó arccal rakta elém az elismerő írások kötegét és — bár írni-olvasni még anyanyelvén sem tudott — valahogy az egyes levelek külalakjáról ismerte már a leg-hízelgőbb szövegeket és külön felhívta rájuk a figyelmemet. A szrinagari kereskedők pedig valóságos szenvedéllyel gyűjtik és mutogatják az elismerőlevelek tömegeit. Elég ha az ember valami apróságot vásárol, sőt az is elég, ha csak tetszését nyilvánítja a portéka felett, a kalmár nyomban odanyújtja vaskos könyvét, hogy írjunk valamit bele! Az elismerő írásoknak hihetetlen mennyisége állhat egy-egy kereskedő rendelkezésére, mert a vízen portyázó «fiókküzleten» kívül még a főüzletben is előkerül néhány vaskos kötet.

A szőnyegárus után — vagy előtte, ami egyremegy — a faragott és festett díszműáruk úszó boltja járul a bárkaház mellé. Nem marad el a *darzi* (szabó) csónakja sem. Kasmiri készítményű szöveteket kínál és mindjárt ajánlkozik is, hogy nagyon olcsón elkészíti a ruhát. Nyakában lóg a mérőszalag, és ha a szaháb egy kicsit érdeklődve tapogatja a szöveteket, a darzi máris bemászik, esetleg az alacsony ablakon át, hogy mértéket vegyen. Ő is elismerőlevelek halmozát rakja elének és hiába szabadkozunk, mindenáron mértéket vesz és beírja az adatokat egy füzetbe.

— Nem kell most rendelni semmit, szaháb, — szól megnyugtató hangon — de már megvan a szaháb mértéke

és ha parancsol valamit, tessék csak írni vagy értem küldeni a hándzsit!

Nyomatott kartoncédulát nyom a kezünkbe, mindjárt többet is: «a szaháb barátai számára». Ez a reklámcédulasztogatás is mániává fajult a kasmiri üzletemberek közt. Mindegyik árus vagy kalmár, akár vásárlunk tőle, akár nem, markunkba erőltet egy féltucat névjegyforma nyomtatványt. Zengzetes kasmiri nevek díszeslegnek a cédulákon, angolos írásmóddal: *Habib Joo, Sadak Ali, Ibrahima, Gulama Rasul* stb. Hindu nevek is akadnak, mert a kasmiri panditok sem tartják «kétszerszűletett» bráhmani méltóságukon alulinak, hogy kereskedelemmel foglalkozzanak: a *Jadunathok, Mehták* vagy *Madanok* ugyanúgy megrohanják az idegent, akárcsak muzulmán kollegáik. Az évad végén egész ládára való reklámcédula emlékezteti az idegent Kasmir üzleti szellemére.

A sok kalmár búcsújárása végül kimeríti a legjobb indulatú idegen türelmét is. Akkor aztán kiadja a parancsot a hándzsinak, hogy tartsa távol a tolakodó kereskedőket. A hándzsi erre karókat ver a sekély vízbe és kötélkordonnal zárja körül a bárkaházat. A kötél öt-hat méter széles sávot szabadon tart a houseboat körül, de a kereskedők, bár az intézkedésből megítélhetik a szaháb álláspontját, végigeveznek a rögtönzött sorompó mellett és reménykedve biztatgatják a házhajó zord urát:

— Szaháb, szaháb! *One minute only!* Csak egy percre!

Hiába, ez már hozzátartozik a szrinagari nyaralás örömeihez. Okosabb is faképnél hagyni a fővárost, mihelyt végigjártuk a látnivalókat. Hanem ez is igénybe vesz egy-két hetet, ha az ember alaposabban meg akar ismerkedni «Kelet Velencjé»-vel.

Ezt a nevet a Dzsélam folyó s a várost átszelő csatornák szerezték meg Kasmir fővárosának. A folyó két partján végighúzódnó épületsorok és *ghát*-ok (parti lépcsők, épített rakpartok) a város legérdekesebb látványosságai. Leghelyesebb is először csónakon bejárni Szrinagar fő víziútvonalaait, a Dzsélamon és a csatornákon végig. Bércsónakok, cifra hímzett mennyezettel és hímzett párnaülésekkel,

csapatostól várakoznak az Amira Kadalnál vagy a Tszont-i Kul csatorna forgalmasabb pontjain. De ha az idegen nem a *Nedou's Hotel* lakója, vagy valamely úri villa vendége, hanem bárkaházat bérelt, akkor saját *sikára*-csónak áll rendelkezésére.

A házhajóhoz tartozik a konyhabárkán kívül még egy-két *sikára* is. *Sikára*val megy bevásárolni, vagy vizet, mi egymást hozni a hándzsi-nép, s egy díszesebb *sikára* szolgál a szahábnak vízi hintó gyanánt. A középtípusú bárkaházakkal rendszerint csak egy *sikára* jár, de amikor a szaháb óhajtja igénybevenni, a hándzsi szépen fölszereli, ahogy illik. A hat-nyolc méter hosszú, könnyű csónak közepén négy rúd emeli a gyékénymennyezetet, a rudak közé pedig hímzett, virágos vászonfüggönyöket akasztanak. A mennyezet alatt hasonló hímzésű párnákból egész kis kerevetet raknak s az utas keleti kényelemmel nyúlhat rajta végig. Két vagy három hándzsi foglal még helyet a csónakon, egy elől, kettő hátul, ha hárman vannak. Rövidnyelű evezőjük lapátja szívalakú, vagy helyesebben a lótuszlevél formáját utánozza. A legények úgy eveznek, mint a canoekben szokás, vagyis arccal a menetirányba fordulva mártogatják a vízbe lapátjaikat. A *sikára* roppant könnyű jármű és fenekének legfőljebb csak kétharmadrésze nyugszik a vízen. Orra és fara fölfelé ível.

A hándzsik kitűnően értenek az evezéshez. Pedig az evezés kasmiri módja nem is olyan egyszerű. Sokféle evezési stílus ismeretes, mindegyiknek megvan a maga neve és mindegyik más és más mozdulatokkal megy végbe. Vannak ünnepélyes, cifra evezési módok, amikor a hándzsik ütemesen merítik meg lapátjaikat, aztán bizonyos időközökben az evező lapjával rácsapnak a vízre, közben pedig egyet-egyet kanyarítanak vele a levegőben. Midőn szahábot visznek egy kis sétacsónakázásra, igyekeznek kitenni magukért. A vezérevész kurjant egyet, mire mind egyszerre belevágnak a vízbe és kicifrázzák az evezőcsapásokat a szerint, hogy a fő-hándzsi melyik módot vezényelte.

Valóban nem mindennapi élvezet így *sikarán* bejárni a város víziútjait. Lásszu és Abdulla értelmes emberek

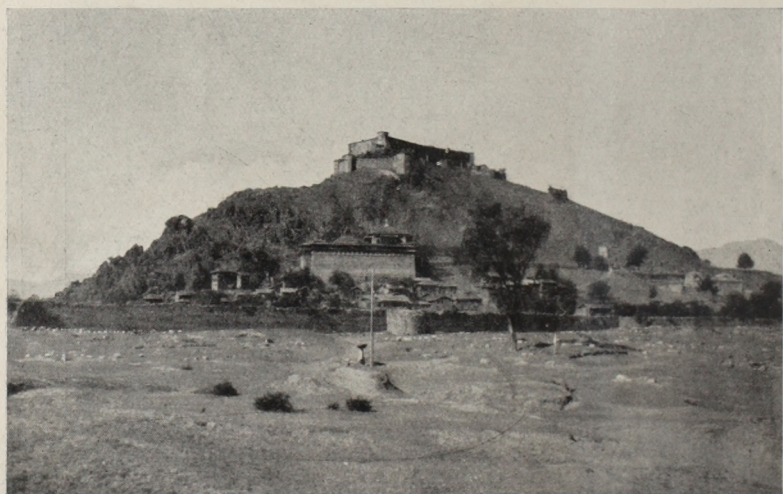

34. A maharádzsa ünnepélyes bevonulása Szingarba a Dzsélamon.

35. Csónakok a Dzsélamon.

36. A Hari Parbat.

37. A Hari Parbat erődje a külvárosi házak fölött.

38. Mecset egy mohamedán ünnepnapon.

voltak, útközben még a cicerone szerepét is játszották és részletesen elmagyarázták a parti látnivalókat.

Az Amira Kadal a város úgynevezett első hídja, Szrinagar déli részén. Szrinagart «A hét híd» városának is nevezhetnők. Az Amira Kadalon kívül mindegyik fából épült, jellegzetes gerendatalapzatokkal. Mind a hét hídnak megvan a maga neve,* de általában csak sorszám szerint emlegetik őket, délről északnak számítva: a második, harmadik stb. híd. Szrinagar modern városrésze az Amira Kadal fölött, a Dzsélam jobbpartján terül el. Voltaképpen sziget ez, mert a Dzsélam folyó, a Tszont-i-kul csatorna és az ebből jóval följebb ismét a folyóhoz csatlakozó csatornaág minden oldalról körülzárja. A felső csatorna torkolatától az Amira Kadalog sorakoznak a Dzsélam partján a modern Szrinagar középületei, üzletsora és korzója. Terebélyes, dúslombú, sötétzöld csenár-fák szegélyezik a magas partot és az árnyékukban húzódó út európai üdülőhelyek sétányaira emlékeztet. Itt áll az angol klub, szép kert közepén, alatta nem messze a Főposta, aztán az *Imperial Bank of India* épülete, majd a nagy angol üzletházak, *Lambert* és a *Cockburn's Agency*. Közöttük modern, angolos üzletek, bár a legtöbbnek indus a tulajdonosa. Természetesen a fényképészeti üzletek sem maradnak el, s bőven akad munkájuk, mert a sok angol látogató lépten-nyomon megörökíti Szrinagar látnivalóit.

A Főposta nagyon forgalmas hely. Jóformán minden Szrinagarban tartózkodó idegen naponta ott találkozik a délelőtti órákban. Az indiai posta rendkívül előzékeny. Sehol Európában nincs olyan nagy szerepe a *poste restante* intézményének, mint Indiában. Az utazó turisták, látogatók és üzletemberek mindig csak «c/o Postmaster» (A Postamester címén) irányíttatják maguk után leveleiket, vagy a világhírű *Thos. Cook & Son*-ügynökség gondoskodik arról, hogy postájuk utólérje őket. Amikor az idegen továbbutazik valahonnan, egyszerűen értesíti a helyi postahivatalt, hová

* Amira vagy Pratáp Kadal, Habba Kadal, Faté K., Zajna K., Ali K., Naja K., Száffar K.

küldjék a postáját, és ha közben megváltoztatja útitervét, az sem baj, mert az illető postahivatalok levelezőlap-értesítésre szépen továbbírányítják a felgyűlt anyagot. Három év alatt egyetlen levél sem veszett el, pedig olykor két hétbe is beletellett, amíg postám több hivatalon keresztül végre utólért valahol. A kasmiri posta kasmiri állami kezelésben van, de központi brit ellenőrzés alatt áll.

Ha már felmentünk a postahivatalba, sétáljunk egy kicsit tovább a modern városrészben. Nem messze a Főpostától, de már nem a vízparton, áll a brit rezidens palotája. Minden úgynevezett bennszülött-államban tartózkodik egy-egy rezidens, a brit-indiai impérium képviselője. Ez bizony akárhány államban nagyobb hatalom az uralkodónál is. Ha diszkrét diplomáciával nem is avatkozik az állam belügyeibe, azért «tanácsai» és «véleményei» e tekintetben is kellő súllyal esnek latba.

Odébb a terjedelmes pólópálya pázsítja zöldel. A póló egyike a legkedveltebb sportoknak Indiában. Nem csoda, hiszen ott már évszázadokkal ezelőtt játszották. Valószínűleg a mogul lovashadak hozták be Indiába. Az indus pólójátékosok igazán elsőrangúak, s a fejedelmek sokat áldoznak arra, hogy együtteseik méltóan szerepelhessenek az indiai mérkőzéseken. Az angol «team»-ek akárhányszor vereséget szenvednek a bennszülött csapatoktól.

A pólópálya mögött terül el a remek *Csenár Bág*h parkja. Mint neve mutatja, csenárfák vetik itt árnyékukat a nagy térségre vagy a Tszont-i-kul csatornán állomásozó bárkaházakra. A Csenár Bág szélén áll Szrinagar egyetlen modern szállodája, a *Nedou's Hotel* is.

A pólópályától keletre, a csatorna hídján túl, a *Munsi Bág*h ligetébe érünk. Ez az idegenek kedvelt táborhelye. Mert sok látogató vagy nyaraló szívesebben tanyázik sátorban, mint bárkaházban. Ha a fővároson kívül még Kasmir más vidékeit is be akarjuk járni, akkor úgyis szükség van a tábori felszerelésre. A Munsi Bág árnyas fái alatt egész sátorváros szokott emelkedni a nyári évad hónapjaiban. Nagy, kettősfedelű, «kabuli» típusú lakósátrak, kisebb sátrak a személyzet számára és tábori konyhák csoportjai

állnak, illő távolságban a szomszédos sátraktól. Ez a sátorozás sok tekintetben kényelmesebb és zavartalanabb a vízi életnél. Angolok és jobbmódú indus családok ütik fel itt a sátorfájukat, de akár hetekig is ellakhatnak egymás közelében a nélkül, hogy valami érintkezés alakulna ki közöttük.

A modern városnegyed leglátogatottabb része természetesen a Dzsélam-parti üzletsor. Itt vannak a nagy angol vagy kasmiri ügynökségek áruházai és irodái. Ezek az ügynökségek mindennel ellátják akár az egy-két hétre érkező látogatót, akár a kasmiri hegyvidéki kiránduló turistákat, sőt még a komoly, távoli cél felé készülő tudományos expedíciókat is. A Nyugati Tibet vagy Turkisztán s a Károkóram felé induló expedíciók Szrinagarban szerelik fel magukat a még hiányzó szükségleti cikkekkel. *Stein Aurél* legtöbb expedíciója szintén innen, vagy a közeli Ganderbalból indult el; itt szerelte föl «Transhimalaya»-expedícióját *Sven Hedin* is. Az ügynökségek áruházaiiban minden kapható, konzervektől a hegymászó felszerelésig, tábori ágytól a hatalmas háznagyságú sátrakig. A kasmiri iparosok igen jó tábori felszerelési cikkeket állítanak elő. Erős nemez-hócsizmák, bőrrrel bevont málhaládák (*jakdan*), málhakosarak (*kilta*), feketére fényezett bádogkofferek, birkabőr bekecsék, tábori bútorok, tábori evőkészletek, vastag gyapjúpokrócok — egyszóval minden, amire csak a magas hegyvidéken utazóknak szüksége lehet — jó minőségben készülnek Kasmirban és állnak rendelkezésre a szrinagari üzletekben. Az ügynökségek még a személyzetről — szolgák, szakácsok, teherhordó kulik — is gondoskodnak, málhásállatokkal egyetemben. Az ügynökségek üzletházainak hátsó tágas udvara olykor valóságos karavánszeráj tarka képét mutatja. Kasmiri vagy balti, gilgiti málhásállatvezetők sűrögnek-forognak, apró hegyilovak lógatják buksi fejüket az összecsomagolt sátrak és málhacsomók közt, míg az ügynökség turbános irnokai feljegyzéseket tesznek és ellenőrzik, együtt van-e minden kellék.

Érdekeseek a szőrmeárusok boltjai is. A leopárd- és párdubórtól kezdve minden, Északindiában honos, e célra

alkalmas állat irhája megtalálható bennük és szép préme-
ket lehet venni aránylag igazán mérsékelt áron.

Lenn, a sétány partja alatt egymásután, hosszú sor-
ban állomásoznak a bárkaházak. Ezen a helyen magasabb
a helybér, mint följebb vagy a folyó túlsó partján. Tehát
itt a «haute volée», vagy angolosan az «upper ten» tanyázik.
Előkelő angolok és amerikaiak élvezik a kasmiri tavasz
vagy őszi szép napjait, elegáns gentleman-ek és nyúlánk
szőke hölgyek indulnak bárkaházaikból, tenniszruhában
és rackettel a hónuk alatt a közeli bérelt pályákra, míg a
házhajó személyzete állandóan hófehér ünneplő egyen-
ruhában lebzsel a bárka körül.

A modern városrész tiszta és civilizált jellegű, de azért
az Amira Kadalon túl érdekesebb képek kaleidoszkópszerű
sorozatai várják az idegent. Lásszu és Abdulla serényen
evez és sikáram átsiklik a «Gazdagok Hídja» alatt. Itt kez-
dődik az igazi Szrinagar, a «Kelet Velencéje».

Említettem, hogy ezt az elnevezést Kasmir fővárosa
víziútjainak köszönheti. Egyébként kevés a hasonlatos-
ság Szrinagar és az Ádria Királynője között. Egy-két mór-
stíliú kőpalotát kivéve, misem emlékeztet Velencére. Szri-
nagar minden tekintetben ázsiai város, az ázsiaiság összes
szép és visszataszító jellemvonásával együtt. De így, a víz
felől nézve, inkább még csak a szép és érdekes oldalát
látjuk.

Amint lefelé haladunk a Dzsélamon, jobbkéz felől a
Tszont-i-kul csatorna torkol be a folyóba, nagy csenárok
lombsátra közt. Vele szemben, a balparton hindu szentély
bádogtetős kupolája emelkedik a bástyaszerű talapzat fölé.
Azután a maharádzsa palotája következik (19. kép). Mesz-
sziről impozáns látvány a hosszú, magas épülettömb, a hom-
lokzat oszlopsora s a bejáratnak a vízig nyúló széles lépcső-
zete. De amikor közel jutunk hozzá, kiderül, hogy nem mind
arany, ami fénylik, vagy ebben az esetben nem mind már-
vány és kő, ami messziről annak hat. A magas talapzat,
amely távolról vörös kőkockák szabályos sorait ígérte,
közelről közönséges vakolatfálnak bizonyul. Vörösre má-
zolták és fehér festékkel kőkockabeosztást imitáltak rajta.

Ilyen kiábrándító közelségből az egész hatalmas építmény meglehetősen talmi benyomást tesz. Ami annál lehangelőbb, mert biztosra vehetjük, hogy a takarékoságnak nem az állampénztár vagy a nép látta hasznát. Nem is annyira takarékoság, mint inkább ízléshiány rejlik mögötte. Enyhítő körülménynek lehet betudni, hogy Szrinagart olykor földrengés látogatja meg és néhány év előtt a palota is erősen megrongálódott. De azért nyilvánvaló, hogy uralkodói lak áll előttünk. A lépcsőkön és a végigfutó nyitott tornác oszlopsorai alatt villogó skarlátszínbe öltözött, arannyal telesujtásozott szolgahad mászkál, a portások kezében cifra, nagy ezüstbunkó büszkélkedik, hosszúkabátos, tarkaturbános udvari tisztviselők jönnek-mennek. Díszegyenruhás testőrök állnak silbakot. A palota alatt, a Dzsélamon néhány fényűzően kiállított bárkaház pihen. Ezeket a maharádzsa szokta magasrangú vendégeinek felajánlani ottidőzésük tartamára. Egy-két nagyobb, díszes, aranyozott, bíbormennyezettel ékes csónak is vesztegel a lépcső tövéén, míg a fehérruhás, sárgaturbános evezőslegények a lépcsőkön lopják a napot. A palotával szemközt, a folyó jobbpartján is áll egy csomó nagy és hosszú állami díszbárka kikötve: ezek az ünnepélyes bevonulások céljára szolgálnak. Majd viszontlátjuk még őket, de ezzel egyelőre várnunk kell augusztusig, Őfensége születésnapjáig.

A város felől lehet bejutni a palota körzetébe, az úgynevezett *Sér Garhíba*, ami magyarul «Oroszlánvár»-at jelent. A régi tanácsterem épülete érdekesebb a palotánál. Különösen a belseje. Az élénkzöldre festett és erős színek arabeszkjeivel dekorált falak és fülkék exotikus, eredeti hatást tesznek. Odébb, az udvari csapatok laktanyái előtt díszőrség áll, szálas, jóképű, marcona bajúszos, barna dógrádzsput legények, kháki (porszínű) uniformisban és turbánnal a fejükön. A vízi fronton továbbhaladva lefelé, a palota alatt balkézre ágazik ki egy másik csatorna, a *Kut-ikul*. Modern vashíd íveli át és köti össze a palotát a trónörökös palotájával. Ez a legvelenceibb hatású pontja Szrinagarnak, mert a csatorna alsó oldalán álló palota mór stílusával a Canale Grande némely épületére emlékeztet.

Az árnyas csatorna csábít, de járjuk be előbb a Dzsélamot a városon végig. A Nap melegen tűz alá, de a sikára mennyezete megvéd heve ellen.

A folyó két partján szebbnél-szebb és végtelenül eredeti házak sorai emelkednek (20. kép). Ezek elfeledtetik a paloták kérdő architektúráját. Egytől-egyig a kasmiri építésmód mintaképei. Fából készült vázukat téglavályogfalak töltik ki s a falfelületeket élénk, kellemes színekkel festették be. Sárga, narancsszín, kék, halványvörös és zöld foltok váltakoznak a házakon az esőmosta, egyszerű, meszelt falakkal, és a gerendavázak változatos hálózata, a festett vagy faragott tornácok és erkélyek, a kiugró tetők alakzatai jóval több és tősgyökeresebb művészi érzékről beszélnek, mint a palota homlokzata. A kasmiri, minden gyöngye jellemvonása mellett is, nagymértékben rendelkezik azzal a műízléssel, amely értékesebb lelki alkatot sejtet az elhanyagolt karakter mögött. Ez is, mint sok más jelenség, arra látszik utalni, hogy a kasmiri népet elrontották, elhanyagolták és megtaposták a múlt évszázadai alatt; inkább csak «neveletlen» a szó szoros értelmében, semmint értéktelen vagy emelkedésre képtelen. A kasmiriak ízlésének és ügyességének még sok tanújelével fogunk találkozni, mire a «Boldog Völgy» országát bejárjuk.

A partmenti házak magas kőtalapzaton emelkednek (22. kép). Ez szükséges is, mert a Dzsélam némelykor erősen megárad és még a város távolabbi utcáit is elönti, ezúttal tényleg velencei hatást kölcsönözve Szingarnak. A parti házak talapzata gyakran merül vízbe, különösen a hóolvadás idején, amidőn a Kasmirt övező hegykoszorú a Dzsélam völgye felé zúdítja minden harsogó, megdagadt vizét. Manapság ugyan már kevesebb az árvízveszedelem, mert jóval a város fölött széles tartalékcatorna épült, amely az áradás fölös víztömegeit a kiterjedt mocsaras területeken keresztül s más kisegítő csatornákon át, a város alatti zsilipen túl ismét a Dzsélam medrébe vezeti. Hanem Szingar házai nagyrészt még a régi időkben épültek, amikor bizony számítani kellett a gyakori árvizekre, a mellett mostanság is előfordul, hogy egy-egy nagyobb szabású

áradás a kőtalapzatok egy részét elönti. Ottartózkodásom idején is, szeptemberben, a szokatlanul bőséges esőzések után a Dzsélam ugyancsak megdagadt és a partmenti házak egyenesen a vízből meredtek ki vastkos kőtalapzatukon. Talán az árvíz az oka, talán a kasmiriak hanyagsága, de tény, hogy a legtöbb Dzsélam-parti ház egy kissé jobbra vagy balra dül, ez azonban festői szempontból még emeli a kép eredeti szépségét. Az eredeti hatást emeli még a speciálisan kasmiri háztető is: a házak fából készült födelét földdel borították be. Ez egyrészt csökkenti a tűzveszélyt, másrészt a téli hónap és fagynak is ellentáll. A háztetőket benövi a fű és tavasszal a sok zöldelő házfödél, a fű közül elővirító vadvirágokkal úgy hat, mintha megannyi függőkert koronázná az ósdi épületeket.

Elérjük a második hidat (21. kép). Ez, és a többi mind fából épült. Hatalmas deodár-fatörzsek gerendáiból rótták össze a jellemző kasmiri hídtalpakat és az egész alkotmányt. Állítólag Nagy Sándor hidászai tanították volna meg a kasmiriakat erre a szerkezetre. Lehetséges. Annyi tény, hogy odalenn Indiában sehol sem találjuk mását ennek az építésmódnak. Viszont a kasmiri házak stílusa és építésmódja is tökéletesen elüt az indiaitól. Valószínűbb, hogy a kasmiri eljárásokat a természetadta lehetőségek és feladatok formálták olyanná, amilyenek.

A partok mentén a folyó szélességének csaknem felét elfoglalják az egymás hegyén-hátán kikötött nagy bárkák. Lakóbárkák és szállítóhajók ezek. A hándzsi-népség alsóbb osztálya tanyázik rajtuk, — t. i. a bárkaházak bérbeadásával és kiszolgálásával foglalkozó hándzsikat bízvást e csoport magasabb osztályának tekinthetjük. Ez a különbség már a külsejükön is kiütkezik. Míg a bárkaházak hándzsijai — legalább a férfinép — többé-kevésbé azt a félig európai, félig indus keverékviséletet hordja, amely annyira jellemző az indiai városok bizonyos néprétegeire, addig az egyszerű, régimódi hándzsik — mint a kasmiri köznép általában — ragaszkodnak a kasmiri viselethez. És természetesen az őseredeti kasmiri tisztatlansághoz is, jóval nagyobb mértékben, mint a «civilizáltabb», bárkaházaz hándzsik. Ez a

megszokott kasmiri viselet eléggé kezdetleges és furcsa. Férfi, nő, gyermek egészen egyforma, hosszú ingféle talárt hord. Olyan ez, mint valami térden alul érő bő zsák, bő, felhajtott ujjakkal. Csak a nyaknál és oldalt, a váll mellett van rajta nyílás, ezen át dugják ki a fejüket, amikor a pendelyt magukra öltik. Barna, sötétvörös, vagy zöldeskék színekben készül ez a köntös, de a hosszas hordásban valamennyi előbb-utóbb piszkos szürke tónusba vedlik. Alatta a férfiak bő bugyogót viselnek, a bokában kissé összeráncolva, a nők semmit, legfeljebb egy hosszú vászoninget. Ez persze csak a muzulmánokra vonatkozik, mert a közsorsú hinduk — még a panditok is — a tipikus köntös alatt térdtől lefelé szűk, a bokán párhuzamos ráncokba gyűrődő pandzsábi vászonnadrágot viselnek, vagy semmit. Ezt különben a muzulmánok is gyakran megteszik, főleg nyáron. E szerint a kasmiri férfi viselete csaknem egészen megegyezik a nőkével. Legföljebb a kis kerek félgömb- vagy kúpalakú sapka vagy olykor a turbán tesz különbséget a két nem ruházata közt.

A hagyomány szerint az volt ennek a viseletnek az eredete, hogy *Szikander* szultán, a «bálványromboló», a hinduk kegyetlen ostroma, annyira lenézte és megvetette a gerinctelen, pipogya kasmiriakat, hogy a legnagyobb megszégyenítést kényszerítette rájuk: fővesztés terhe alatt elrendelte, hogy a *férfiaknak is női ruhát kell viselniük*, hiszen nem érdemesek a férfiruhára! Kétségtelen, hogy ma már egyetlen kasmirinak sem jut eszébe ruházatának egykori megalázó jellege és természetesnek tartják, hogy ugyanúgy öltözzenek, mint az asszonyok.

A közönséges hándzsi persze a nyári melegben többnyire csak bugyogóban, derékig meztelenül, vagy térdigérő, piszkos ingféleiben tesz-vesz bárkáján. Az egymás mellett sorakozó bárkák lakásul is szolgálnak a hándzsi-családoknak. Az ablak nélküli odu a jármű elején főleg csak éjszakára kell, nappal a hajó orrán lebzsel az egész pereputy. Ott főz az asszony, ott vadászgat az idősebb lány a kisebb porontyok dús hajzatában — szép eredménnyel pedig! — ott szortyogtatják a vízipipát, a *hukát*, a hándzsi családfő és

legény-fiai. A szomszédok át-átszólnak egymáshoz. Ez az eszmecsere nem mindig barátságos. Parázs veszekedések és szócsaták fejlődnek ki olykor a jó hándzsik közt. Résztvesz a zajos, de vértelen ütközetben az egész család, de betartják az illendőséget, amennyiben a férfiak egymást szidják és rábízzák az asszonyokra, hogy ugyanezt maguk között is lebonyolítsák. Nem egyszer előfordult, hogy végigcsónakázva a Dzsélamon, elhaladtam egy-egy ilyen szóharcba keveredett hándzsi társaság előtt, s amikor esetleg órák mulva, visszatérőben megint előttük vitt el az utam, a két szomszédbárka lakói még mindig lankadatlan hévvel és kifogyhatatlannak látszó szókinccsel pocskondiázták egymást. De a dolog ennyiben marad, tettelegességre nem kerül a sor. Gondolom, a szegény hándzsi-nép számára ez szórakozás, a színházat pótolja.

A bárkákon tekintélyes mennyiségű rakományt szállítanak. A hándzsik és családjaik a szállítás, tehát a víziutazás alatt is megszokott életüket élik otthonul szolgáló bárkájukon, azzal a különbséggel, hogy az apró gyermekeket kivéve mindenki résztvesz a kemény munkában. Szinte nyugtalanító látvány a megrakodott bárkákat figyelni, amint a teher alatt csaknem a víz színéig merülnek. A hajótest közepe alig tíz-tizenöt centiméternyire emelkedik ki a vízből. Épület- vagy tüzelőfát, követ, építőanyagot, rizst vagy egyéb terményeket szállítanak a Dzsélamon a kasmiri plató egyik végétől a másikig. Lefelé még hagyján, egy-két férfi kényelmesen kezeli a hosszú evezőlapátokat, míg az asszony-nép a kormányzásban váltja fel egymást. De ár ellenében bizony nehéz munka a súlyos teherrel megrakott, amúgyis ormóttan bárkákat tovajuttatni. Ilyenkor a család minden fegyver-, azaz lapát- vagy rúdfogható tagja nekigyűrködik a munkának. Hosszú rudakkal tolják a bárkát a víz sodrának ellenében. A férfiak és suhancok a bárka keskeny peremén vagy a rakomány tetején lépdelnek végig, a hajó orrától a faráig, meggörnyedt háttal, feszülő izmokkal nehezelve a hosszú tolórudakra, aztán kiemelik a rudat, visszasétálnak a bárka orrára és kezdődik előlről az előbbi művelet. A család valamelyik nőtagja — az anya

vagy egy felnőtt leány — a nehéz kormánylapátot feszíti a bárka végében ülve. A kisebb gyermekek vödörrel a hajófenéken felgyűlt vizet meregetik vissza a folyóba. A férfiak monoton énekkel, jobban mondva gajdolással kísérik nehéz munkájukat. Ahol a part lehetővé teszi, alattságra fogják a bárkát és a feszülő kötél alatt görnyedő hátak, előredőlt testek, verejtékes, szakállas arcok, a rongyos, piszkos ruhák, mezítelen, por- vagy sárlepte lábak fölidézik a hajóvontató volgai «burlák»-ok képét. Ha ez a kép nem is oly művészi, mint Juzsnijék «Kék Madár»-jának volgai jelenete, annál igazabb és annál nyomorúságosabb a földi igában görnyedő, verejtékes, rongyos emberek egyetemes életszimbóluma. De a kasmiri hajóvontatók az «Ej, úhnyem!» szép dala helyett csak az egyhangú «Alillá, ilallá . . .» gajdolásával biztatják magukat. «Egy az Isten: Alláh . . .» — ez a kasmiri robotosok örök danája. Folytonos ima . . . És ha a munkában elfásult emberek talán nem is gondolnak arra, hogy voltaképpen szakadatlan imában végzik nehéz dolgukat, szomorú fohászkodásuk kardala bizonyára eljut Isten fülébe . . .

A kasmiri nehéz munkás különben is mindig ezzel vagy más hasonló ájtatos szövegű danával adja az ütemet erőfeszítéséhez. A rakodó- vagy teherhordó munkások közt, amidőn ütemesen újra meg újra nekilendülnek, hogy egyet mozdítsanak a nehéz terhen, mindig van egy «előimádkozó», aki a tempót diktálja. «Alillá!» — kiáltja éneklő hangon, mire mind nekifeküsznek a húzásnak vagy emelésnek és karban ráfelelnek: «. . . Ilallá!» Olykor változatosabbá teszik a kísérő danát. Az előmunkás, mint jó muzulmán, ismeri Alláh kilencvenkilenc nevét és sorra invokálja valamennyit. A munkások utánamondják, az egész pedig úgy hat, mint a Munka Litániája. A kasmiri munkás erős, akár a bika, tagbaszakadt alakján hatalmas izmok dagadnak. Hihetetlenül igénytelen s ezért, no meg az erejéért, amely messze felülmúlja a többi indusét, munkát talál mindenütt Észak-indiában. Marriban, Szimlában, Masszuriban és a többi Himálajabeli hegyi állomásokon, ahol teherkocsik nem közlekedhetnek a keskeny és erősen föl-le lejtő utakon, a kasmiri

«kuli» cipel minden nehéz terhet. Nem egyszer láttam ilyen kulit, amint egész szárnyzongorát, ládába csomagolva, egymaga vitt a hátán. Felsőtestével szinte derékszögben előrehajolva hordozza ijesztő terhét a kasmiri kuli, a vastag tartóköteleket melléhez szorítva. Rövid, vastag botot is visz magával, a tetején keresztléccel: ha meg akar pihenni, a hátán cipelt terhet erre a botra támasztja és szétvetve lábát, egyensúlyban tartja a köteget, amíg egy kicsit kifújja magát. Ha több kasmiri kuli halad együtt, időnként lesegítik egymás hátáról a terhet és sajátságos masszázssal frissítik föl kiállt tagjaikat. Az egyik hasrafekszik a földön, a másik rááll és föl alá mászkálva a testén, válltól bokáig alaposan megdöngönyözi. Miután egymást e kollegiális szíves-ségben részesítették, újult erővel, friss kedvvel szedik magukra a cókmókot és folytatják útjukat. Kasmirban, a kiépített kocsitaktól vagy a Dzsélamtól eltekintve, manapság is majdnem minden teherszállítás emberháton történik.

De kissé hosszasan időztünk a hándzsiknál és a munkások nehéz robotjánál; menjünk tovább sikáránkkal a Dzsélamon lefelé! A második és harmadik híd közt, a két parton, terül el a kasmiri műipar empórium. Itt állanak azok az üzletházak és raktárak, amelyeknek portyázó «fióközleteivel» már megismerkedtünk. Benn a városban, az Amira Kadal környékén, vagy a modern negyedben is akadnak ilyen üzletek, de az igazi kasmiri műipar-árus nagy cégek hagyományos központja a második és harmadik, részben pedig ez utóbbi s a negyedik híd közé esik. (23. kép.) A legtöbb hirdető cédulán ott büszkélkedik angolul a cím: *Srinagar, 2-nd & 3-d Bridge*.

Hanem ezúttal még nem látogatjuk meg ezeket a régi és nagy firmákat, mert különben sohasem jutunk el Sztinagar másik végére.

A bennszülött-érdekességeken kívül mást is találunk itt: nem messze a második hídtól, a balparton áll a *Mission High School*, vagyis a missziós középiskola. Igazgatója, *Tyndale Biscoe* tiszteletes, legalább olyan fontos érdekessége Sztinagarnak, iskolájával együtt, mint a többi látnivaló —

sőt, ha komolyabb szempontból vesszük, sokkal fontosabb és jelentékenyebb.

A kitűnő pedagógus több mint harminc évvel ezelőtt érkezett Kasmirba. Emlékezéseiben érdekes képet fest az akkori Kasmirról. Minden sokkal kezdetlegesebb volt, mint ma, az emberek még alig-alig álmodtak jobb, szebb, magasabbrendű életszínvonalról. És Tyndale Biscoe tiszteletes munkához látott. Egy vízparti, régi, volt kereskedőházban rendezte be a Misszió iskoláját és vitézül belevágta fejszéjét a nagy fába: civilizált embereket nevelni a hagyományos megszokást szentesítő, haladást nem ismerő kasmiriak ifjabb nemzedékeiből, *férfiakat* faragni a gerinctelen, tunya apák fiaiból. Valóságos hősköltemény, amit a tiszteletes szerényen, a tényekre szorítkozva, elmond erről a nagy vállalkozásról. Hihetetlen nehézségek álltak útjában; a maradiság, az orthodox szűklátókörűség, a minden újítástól irtózó szellemi renyhesség, a rosszakarat, az «idegen»-nel szemben megnyilvánuló bizalmatlanság — minden összefogott ellene, hogy igyekezetét meggyőztse. De Tyndale Biscoe nem hagyta magát: eréllyel, ahol kellett, bölcs rábeszéléssel vagy egészséges humorral, amikor csak ez segíthetett, sorra leküzdötte az akadályokat. Immár nemzedékek sorát formálta külobb, gerincesebb, emberebb emberekké, mint aminők őseik évszázadokon át voltak. A minden testi erőfeszítéstől irtózó bráhman-fiakkal levettette a szégyenletes pendelyt és a szülők felháborodásának dacára is sportra, evezésre, birkózásra, boxolásra fogta őket. A szomszéd kárát sorsban megnyugvó közönnyel szemlélő apák fiaiból önkéntes tűzoltócsapatot szervezett és élükön ő maga küzdött a keleti városokban oly veszedelmesen pusztító tűzvészek ellen. Megtanította úszni is a fiúkat — európai ember el se tudja képzelni, micsoda vívmány volt ez! — és a bráhman-gyerekek nemsokára még attól sem riadtak vissza, hogy «érinthetetlen», nemhindu embertársaikat a vízbefúlástól megmentse. A kölcsönös segítség keresztény elvének palántáját elültette növendékeinek lelkében és nem unalmas prédikációval, hanem tettel, példával, férfias erőfeszítésre való tevékeny buzdítással ismertette

meg velük azt a magasabbrendű önérzetet és örömet, amely abban a tudatban él, hogy segíteni akarunk és *tudunk* is segíteni a rászorulókon. Kevés olyan jótevője akadt eddig Kasmirnak, mint ez az egyszerű protestáns pap. És aki ennyi kézzelfogható jó eredményre mutathat rá, annak igazán meg lehet bocsátani, hogy a hindu vallásnak, vagy akár az Iszlámnak is csak a babonás, eltorzult arcát látta és jegyezte föl írásaiban. Hiszen ez állta útját nagy és nemes törekvéseiben. Pedig kellett, hogy valami jóra való emberi érték rejlett legyen azokban a hindu fiúkban. Más-ként minden igyekezete hiábavalónak bizonyult volna. És valószínű, hogy ezt az értékes, emelkedésre képes elemet, mint a hamu az alatta rejlő parazsat, az ősi vallás és a megszentelt hagyományok konzerváló, megóvó, bár mozdulatlan ereje őrizte meg évezredekken át, a megaláztatás és gyalázat korszakain keresztül is — hiszen egykor, boldogabb korban, a hindu világ tetterős, messzetekintő, isteni és emberi igazságokért élő nemzedékeit hozta létre.

A modern, haladó szellem ez erősségét elhagyva, a harmadik hídon túl, a túlsó parton áll a régi világ egyik menedéke: a *Sáh-i-Hamadán* mecset. Tipikus kasmiri épület. Kasmirban még a mecsetek is az ország lakóinak sajátos izlése szerint épültek. A mohamedán világban, nyugati Afrikától egészen Keletindiaig, Arábia déli csücskétől föl egészen Turkisztánig vagy Szibériáig, a mecsetek szinte kivétel nélkül a régi mór stílushoz alkalmazkodnak. Legföljebb némi helyi színezet tapad a kivitelhez. De a kasmiri mecsetek elütnek valamennyitől. Már az ősi építőanyag, a *fa*, maga is hozzájárult, hogy más formák alakuljanak ki, de a kasmiri szellem tudatosan is a maga útjain járt. A perzsa származású *hamadáni* szent emlékét őrző Dzsélam-parti mecset is fából épült, fűvel benőtt földréteg takarja a fedelét és a kasmiri *maszdzsidok* (mecsetek) jellegzetes, csúcsos fatornya koronázza (24. kép). Szemben a Sáh-i-Hamadán mecsetével, a balparton előkelőbb mecset emelkedik, az úgynevezett *Pattar Maszdzsid*, vagyis a «Kő-mecset». Nem kasmiri építtette, hanem Nur Dzsehán, Dzsehángir nagymogul császár felesége, aki nagyon sze-

rette Kasmirt. A hagyomány szerint a kasmiri muzulmánok azért nem fogadták kegyükbe ezt a kőből épült orthodox formájú mecsetet, mert *asszony* építtette. De azt hiszem, közelebb járunk az igazsághoz, ha feltesszük, hogy a jó kasmiriak egyszerűen idegennek, otthontalannak érezték ezt az épületet és jobban magukra találtak a megszokott, tösgyökeresen kasmiri famecsetekben.

Ha a negyedik hídnál, a jobbparton kiszállunk a síkárából, néhány perc alatt a *Dzsama Maszdzsid*hoz, a főmecsethez érünk. A város szélén áll és mögötte a Hari Parbat dombja emelkedik. Ez a nagy, tágas udvarral és oszlopcsarnokokkal ékes mecset szintén *kőből* épült ugyan, de konstrukciója, egész jellege a fából készült kasmiri mecsetek stílusát utánozza (25., 26. kép). Sőt, a kedvenc építőanyag, a fa, még ebben a kőtemplomban is érvényesül: a körülfutó, hosszúkás csarnokok magas, vízszintes, síma mennyezetét számtalan nyúlánk oszlop hordozza s ezeket az oszlopokat sudár *deodár-fatörzsekből*, vagyis himálajai cédrusból faragták. Így egyesítették az ősi anyagot a kővel, Alláh nagyobb dicsőségére. A tornyok, amelyek a nagy-mecset kőfalai fölé emelkednek, ugyancsak fából valók és pontos másai a Sáh-i-Hamadán vagy a többi kasmiri stílusban épült mecset fatornyainak. Az udvarra terebélyes csenárfák vetnek árnyékot s mindez együtt a szrinagari muzulmánok kedves, meghitt tanyájává teszi a Dzsama Maszdzsidot. Mert a keleti ember nemcsak az ájtatosság kedvéért keresi fel templomait. Találkozó- és üdülőhely az, ahol el lehet tereferélni a lépcsőkön és a kapuk alatt, míg az udvar közepén csillogó medence hűs vize felüdíti az igazhívőt, aztán pedig jól lehet aludni, a homályos oszlopcsarnok valamelyik zugában elnyúlva a puha gyékényszőnyegen. Az idegennek nem kell itt levetnie cipőjét, mint a legtöbb mecsetben, vagy hindu *mandirban*; megelégszenek azzal, ha a «hitetlen káfir» vastag nemezpapucsot köttet tisztátalan lábbelijére, annál is inkább, mert ez jó jövedelmi forrás a papucsokat felkötöző örök számára.

A háttérben magasló erőd, a Hari Parbat dombtete-

jén, ezúttal hiába hívogat. Túlmeleg van még ehhez a kiránduláshoz. Jobb visszatérni a Dzsélamhoz és tovább-siklani a vízen a sikára árnyas mennyezete alatt. A negyedik híd alatt a folyó nagyot kanyarodik és nyugatra fordul. A jobbparton a *Mahárádzs-Gung* új bazárjának boltjaihoz széles kölépcső vezet fel. Tarka élet hullámszik az üzletek körül. Az ötödik és hatodik híd alatt áthaladva, baloldalt a *Zenana-kórház*, vagyis a női kórház, ismét a modern időkről beszél. Nagy áldás ez főleg a mohamedán nők szempontjából. Ha a férfiak már megbarátkoztak is a kórház modern intézményével, azt bizony csak ritka muzulmán túrné, hogy asszonyait férfi-orvosok kezeljék. Idáig még az Iszlám kasmiri, kevésbbé szigorú felfogása se megy el, holott a kasmiri muzulmán nők, kivéve a legelőkelőbbeket, az utcán sem viselnek fátylat. De a «Zenana Hospital»-ban angol és indus orvosnők végzik a munkát, az ápolók is mind nők.

A hetedik híd felé közeledve a parti házak egyre nyomorúságosabb képet öltenek, ez azonban nem megy a festőiség rovására. A kibontakozó tájkép amúgyis kárpótolna mindenért: az alacsony házsorok mögül felemelik fejüket a Dál-tavat övező magas hegyek, s mire járművünk átsiklik az utolsó híd alatt, végetér a város és a Dzsélam nyílt térség, mezők, rétek vagy nádlepte mocsarak közepette kanyarog tova. Itt, a hetedik hídon túl ágazik vissza a Dzsélamba egyik ága annak a csatornának, amely a mahárádza palotája alatt indult ki belőle. Nem messze lefelé gát tartóztatja fel a folyó víztömegét. Most éppen magasabb a vízállás a gát fölött és a folyó vize, egész szélességében, alacsony zuhatagot formálva csap át a gáton. A bárkáknak meg kell kerülniük a gátat, a balpart oldalán zsilipkapuk bocsátják be a vízijárműveket a betonfalú medencébe, amelynek vízszintjét a szükség szerint emelni vagy süllyeszteni lehet, hogy egy magasságba kerüljön a túlsó kapun kívül folytatódó csatorna vízállásával. Ha nagyon felgyűlt a víz a Dzsélamban, megnyitják a gát zsilipjeit is és akkor a folyó szintje hirtelen nagyot esik a városban. A zsilipek megnyitása és elzárása a hét bizonyos napjain történik s

a szállítóbárkák vagy bárkaházak ehhez szabják útjuk szakaszait.

Visszafelé innen, a város végétől, már nem a Dzsélamon megyünk. Közel ötödfél kilométert fölfelé eveznia víz erőssodrában nem nagy élvezet. Aztán meg a hidak széles gerendatalapzatai alatt olyan örvények és keresztbecsapó áramlatok harsognak, hogy a szegény hándzsi beleizzad, amíg átvergődik rajtuk az ár ellenében. De legalább megláthatunk valamit Kelet Velencéjének belsejéből is. Az előbb említett csatorna — a *Kut-i-kul* — árnyas csenár- és nyárfasorok alatt kígyózik és sokkal csendesebben folyik, mint a Dzsélam. Ezért a hándzsik, ha már a harmadik, negyedik hídig lejöttek, nem fordulnak vissza járműveikkel a folyón, hanem inkább tovább ereszkednek lefelé, amíg a csatorna torkolatáig nem jutnak, aztán ennek a vizén teszik meg az utat visszafelé. Így legalább a Palotáig nem kell erőlködniük.

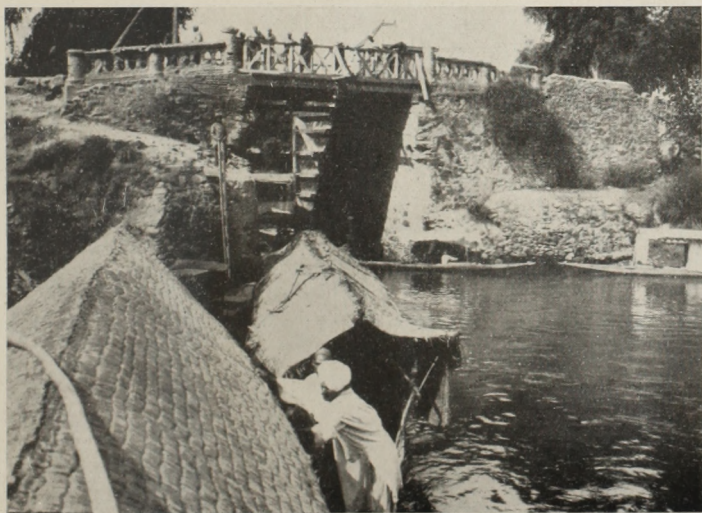
A csatornán fölfelé jóideig rizsföldek és veteményes kertek mentén haladunk és nagy fák lombjai borulnak össze a fejünk fölött. A magas partokon kútágasok merednek föl, szakasztott másai a mi gémeskútjainknak, csak éppen nem kútba, hanem a csatorna vizébe eresztik le vödreiket, jobban mondva fazekait. Mert vödör helyett hatalmas, öblös, gömbölyded cserépfazekak lógnak, kötélfonattal megerősítve, a kútostor végén. Ezek az ismerős szerkezetek öntözésre szolgálnak. A part szélén félmeztelen kasmiri fickók működtetik a kútgémekeket és a felvont vizet öntözőcsatorna vályujába döntik.

Följebb a csatorna partjai kiszélesednek és alacsonyan szegélyezik a vizet (27. kép). Itt terülnek el a bárkaépítők telepei. Ócska bárkák merülnek a vízbe, néhány ilyen elvénhedt jármű, részben elkorhadva s összeropedezve, a parton hever. Ezek még nem jutottak el földi pályájuk végállomásához, ahhoz, hogy tüzelőanyagul szolgáljanak. Amíg a terjedelmes, vastag falapok bírják, a kiszolgált bárkák anyagából újabb, kisebb járművek készülnek. Lehántják, lefűrészelik róluk, ami hasznavehetetlen, s a megmaradt deszkákból új bárkaoldalakat és fenékdarabokat vágnak. A kasmiri hajóácsok értik a dolgukat. Éppen jókora bárka

39. A szrinagari Makbara-i-Isza («Jézus sírja»).

40. A Dál-tó zsilipkapuja.

41. Dál-tavi részlet lótuszokkal.

42. A szerző bárkaháza a Dál-parti kikötőhelyen.

43. A bárkaház nappali szobája, az asztalon vázában lótoszok.

44. Lótuszok a Dál-tavon.

épül a parton. A nyolc-tíz centiméter vastag, tíz-húsz méter hosszú titáni cédrusdeszkákból kivágják a bárkafenék és az oldalak darabjait, aztán összeillesztik az alkatrészeket. Vaskampók és görbére hajlított hosszú szögek szolgálnak erre a célra, de hogy jobban tartsanak, vörösre izzítják őket előbb és azon tüzesen verik be a fába. Mikor beverték, hirtelen hideg vizet öntenek a vasra. Tömést, kátrányt ritkán használnak, új járműnél soha. Az óriási deszkákat jól összefogják a szegek és kapcsok, a vízben megdagadt fa szorosan zár. Akár nagy bárkaház, akár szállító bárka vagy kis sikára készül, az eljárás, a jármű alapformája, minden ugyanaz, csak a méretekben van különbség.

A hajóépítő telepeket magunk mögött hagyva a mahárádza nagy gabonaraktárai előtt haladunk el, majd ismét a város házcsoportjai közé jutunk. Itt egy-egy pont csakugyan Velencére emlékeztet, de inkább Velence külvárosaira, a vízben tükröződő házakkal, a csatorna fölött átvetett hidakkal és a színültig megterhelt zöldséges bárkákkal. Ez a része Szrinagarnak a műkedvelő festők és festőhölgyek Mekkája. Úgy vélem, a világ minden hadseregében együttvéve sincs annyi művészi hajlandósággal megáldott tiszt, mint amennyi *His Majesty the King-Emperor* brit-indiai ezredeiben szolgál. A sok szabadságos *Colonel* és *Captain* közt majd minden második a dilettáns festőművészetnek hódol Kasmirban, komoly konkurrenciát csinálva az angol vagy amerikai hölgyek piktúrájának. De tagadhatatlan, hogy sokan közülük ügyesen festenek és a szrinagari angol klub házában rendezett kiállításokon akárhány figyelemreméltó képpel találkozunk. Igaz, hogy legtöbbjük — mint a sok festőhölgy is — előszeretettel azokat a témákat választja, amelyek már eleve «giccs»-csé predestinálják a műkedvelői alkotásokat, de mindegy, az urak és hölgyek örömeiket találják benne és a gentlemanek legalább azalatt nem ürítik a whiskys poharakat, amíg a múzsának hódolnak.

Végre a Palota háta mögött ismét elérjük a Dzsélamot. Lásszu és Abdulla nekifeküsznek a lapátnak és keményen dolgoznak fölfelé. Az Amira Kadal fölött közvetlen közelből megcsodálhatom a *Hindu Hotel* bárkára épült, vízen

úszó nagy hodályát. Zsúfolt, apró szobáinak ajtajai, ablakai tárva-nyitva állnak, s a jó hindu vendégek, könnyű muszlin-ruhájukban ismét «lenge magyar»-ra vetkőzött, erősen pongyola benyomást tesznek. Egy-egy kis szobában egész sereg ember — férfi, asszony, gyerek — tanyázik, ott főznek maguknak faszén-serpenyőkön, vagy esznek a fémcsészéből, orthodox módra, vagyis kézzel. Nem lehet nagy passzió így nyaralni, de a sok egyszerű embernek — indiai kishivatalnok, bazárbeli kiskereskedő családoknak — már ez is fényűzést és a kasmiri üdülés rendkívüli örömét jelenti. Elvégre minden relatív és a kényelem iránti követelmények is az igények szerint módosulnak.

Az első híd fölött, a balparton, magánházak és magasabb kasmiri államtisztviselők villái közt négyszögletes, csupa-ablak épület áll. Valamikor a maharádzsa elődje építette nagyobb bankettek és fogadtatások alkalmára. Most múzeum célját szolgálja. Néhány szép és érdekes műemlék látható benne; szobrok és domborművek a régi buddhista korszakból, görögös gándhárαι alkotások maradványai. A természetrajzi osztály kitömött állatai és madarai is elég jól vannak konzerválva és csoportosítva, de szebb a régi kasmiri és indiai hímzések, szőnyegek, díszruhák és más hasonlók gyűjteménye.

Nem messze innen áll a bárkaházam kikötve egy eredeti, ósdi stílusú kasmiri úrilak tövében (28. kép).

A két Dánd-fivér csöppet sem bánja, hogy a hosszú csónakázás után hazaérkezhetnek. Magam se. Ebéd után egy kis sziesztát tartunk, Lásszu és Abdulla is elnyúlik a konyhabárka gyékényfala mögött és vízipipát szortyogtatva bizonyosan engem tárgyálnak meg. Gondolom, meg van elégedve a szahábjukkal, mint ahogy én kétségkívül meg vagyok elégedve velük.

Bejártuk hát Szrinagar vízi főútvonalát és az ehhez közeleső fontosabb helyeket. Persze csak a szép vagy vonzó látnivalókat vettük sorba. De így utólag eszünkbe juthatnak azok a jelenségek is, amelyeket meglehetősen megütközéssel figyeltünk meg útközben.

Ha közelebb megyünk egy-egy ház tövéhez vagy a

Dzsélamba ereszkedő lépcsőkhöz, a kellemes reggeli levegőbe orrfacsaró bűz vegyül. Kimondhatatlan mocskos és szennyiaszt el a part mellől, és a kasmiriak piszkos, egészségtelen szokásait még az sem mentheti, hogy azok, akik ennek az undorító kloakának tettleges szerzői és megújítói, a tett elkövetése után nyomban a vízhez sietnek és mindenki szemeláttára elvégzik a szokásos tisztálkodási eljárásokat. Ezek magukbanvéve tagadhatatlanul dícséretesek, de a higiénia és decens tisztességérzetnek az a lábbaltaposása, ami vele jár és ami megelőzte, inkább csak a népszokás rossz oldalait tárja föl. S ugyanabban a vízben, a beléjutott undorító szennyre ügyre sem vetve, mossza két lépéssel alább étkezőedényeit a parton guggoló szurtos asszony, míg ismét néhány lépéssel odébb rituális fürdőjét veszi egy-egy hindu, száját öblögetve a folyóból merített vízzel, vagy szomját oltja ugyancsak a vízszél piszkossárga levével egy eltikkadt muzulmán. Tarka összevisszaságban váltakoznak a képek: az egyik ember háztartásának és testének minden szennyét keveri a folyó vizébe, a másik ivóvizet vagy konyháralvót merít belőle. Közben helyenként a *dhóbi* ruhát mos. A *dhóbi* Indiában a mosónőt pótolja, azzal a különbséggel, hogy nem nő, hanem férfi. Alacsony kőkádak széles pereméhez, vagy nagy partszéli kövekhez csapkodja a megmártott ruhát. A parthoz közel apró úszó fürdőházakban, a folyó vizében férfiak és asszonyok tisztálkodnak. A hinduk szent tehenei és bikái, girhes-rühös kóbor ebek, csatangoló majmok sűrítik hulladékaikkal a víz szennytartalmát. És soha egyetlen kasmirinak, még a rituális szempontból legtisztább «kétszerszületett» panditnak sem ötlik az eszébe, hogy mindez talán mégsem a dolgok eszményi rendje és hogy egy kis belátással másképpen is lehetne csinálni.

Bizony, Tyndale Biscoe tiszteletesnek és a hozzá hasonlóknak még sok kasmiri generációt kell felnevelniük, amíg majd Szrinagar szép és érdekes exotikumai akkor is tetszetős és vonzó hatást fognak tenni reánk, ha nemcsak kellő távolságból, hanem közvetlen közélről is szemügyrevesszük őket...

VII.

Bazár-élet. Üzletek. Műipar. Zenészek. A maharádzsa ünnepélyes bevonulása. «Jézus sirja».

A portyázó vándorkereskedők minden reggel meg-meg-rohanják bárkaházamat. Nem feszítették ki kötélzorompót a víz fölé, hogy távoltartsam őket. Úgysem szándékoztam sokáig időzni Sztinagarban, majd visszatérek ősszel, ha már bejártam Kasmirt. De a sikárakon érkező kalmárok ostromának nehéz ellentállni. Különben is, Kasmirből kasmiri műipari tárgyak nélkül távozni sokkal nagyobb mulasztás lenne, mint például Nápolyt látni és meg nem halni!

Az úszó fióküzletek gazdái jó üzletemberek. Jól ismerik a csábítás erejét, amikor az idegen a szép holmik valóságos műkiállítását látja maga körül. Nem elégszenek meg azzal, hogy a bárkaház ablakán keresztül adjanak el egyet-mást a szahábnak, hanem felajánlják, hogy a kívánt órában elküldik érte sikarájukat. Meg akarják mutatni üzletüket, úgymond, természetesen vásárlási kötelezettség nélkül. «Egy csésze teára» invitál az élelmes kalmár és reméli, hogy a szaháb «részesíti őt ebben a megtiszteltetésben».

Miután úgyis szándékoztam egyetmást bevásárolni, meg-egyezem a kalmárokkal, vagy megígérem, hogy a magam csónakján fogok elmenni üzletükhöz. Ezt ugyan kevésbé szeretik, mert nem olyan biztos, mint amikor karmukban érzik a kiszemelt áldozatot.

Említettem, hogy a legtöbb nagy műipari üzlet és raktárház a Dzsélam partján, a második és harmadik, részben pedig a harmadik és negyedik híd közt található. De van néhány nagy üzlet az Amira Kadal környékén, a városban és a modern negyedben is. Érdeemes végignézni valamennyit.

A különböző kasmiri iparművészeti produktumoknak gazdag, változatos gyűjteménye tölti meg ezeket az üzleteket. Legokosabb eleinte végigtanulmányozni a nagyobb áru-raktárakat, vásárolni egy-két apró-cseprő portékát, tájékozódni az árak felől és gyakorolni az elengedhetetlenül szükséges alkudozás művészetét.

Mondjuk, a sok *Habib* vagy *Ibrahima* valamelyikével megegyeztem a látogatás időpontjában. Kevés késéssel megérkezik a sikára, szépen feldekorálva függönyökkel, szőnyegekkkel és dagadó vankosokkal. Az üzlettulajdonos vagy egyik családtagja, esetleg ügynöke, szintén eljön a csónakkal: a vállalat «sem költséget, sem fáradságot nem kímél», — annál kevésbbé, hiszen a költséget végül is a látogató fogja fedezni... Útközben, míg a hándzsi-legények serényen eveznek, a kalmár természetesen az ajánlóleveles kötet imponálóbb darabjait mutogatja, majd cseveg, megállás nélkül. Ez nemcsak üzleti érdekből és hangulatkeltésből történik, hanem kíváncsiságból is. Az átlag-indus, de a kasmiri még inkább, nagyon kíváncsi, akár a gyermek. Igyekszik mindent megtudni az idegenről és már a bárkaháznál tett látogatás előtt behatóan kifaggatta a konyhabárka lakóit, mit tudnak bérlőjükről. A kasmiri kereskedők, vagy legalább portyázó kiküldötteik, tudnak angolul, már annyira-amennyire. Az újabb nemzedék különben is már iskolába járt, talán éppen Tyndale Biscoe tiszteletes keze alól került ki. Széleskörű műveltségüket szeretik is fitogtatni, mint például az a kalmár, aki sikaráján értem jött.

— Milyen országból való a Szaháb? — érdeklődik az ipse, miután kiejtésemen megérezte, hogy nem Albionban ringatták a bölcsőmet.

— Magyarországból! (*From Hungary!*) — felelem.

— Ó, tudom: *Australia* — *Hungary!* — lelken-dezik erre a földrajzban kiválóan jártas kasmiri...

Általában Indiában még mindig Ausztriával — vagy, mint az idézett esetben, Ausztráliával! — kapcsolják össze Magyarország fogalmát. És még el fog tartani jó néhány évtizedig, mire megtanulják, hogy «Hungary» önálló ország valahol a bizonytalan nyugati messzeségben.

Közben elérjük a második hidat, átsiklunk alatta és a síkára nemsokára megáll egy ház kis köplatformja előtt. Megérkeztünk. Kiszállva közelről szemlélhetem — sőt sajnos, szagolhatom is — a derék szrinagariak nemzeti szokásának emlékműveit a vízhez vezető sikátorban. Szerencsére közel van a homlokzatával a Dzsélam felé néző kétemeletes épület kapuja. Keskeny, rozoga falépcsőn megyünk fel az első emeletre.

Egész kis múzeumba lépünk. A széles, erkélyszerű ablaksor tárva-nyitva áll a faragott fakeretek közt, szép kilátással a folyópartra és a hidakra. A turbános tulajdonos homlokához emeli kezét, meghajol és szakállát simogatva tessékel befelé. Már mutogat is mindenfélét.

Faragott fabútorok, faragott fából, papírmaséból, vagy papírmaséval burkolt fából készült, festett és lakkozott dísztárgyak sorakoznak a padlón és polcokon. Mind tipikus kasmiri termék. A *tík* (teak)-fából vagy kasmiri tölgyből készült, ízléses és eredeti faragásokkal díszített dohányzóasztalkák és spanyolfalak mellett modern, európai ebédlő- és szalónberendezések, asztalok, karszékek, tálaló- és pohárszékek, szekrények, összerakható «jour»-asztalkák állnak, de az eredeti rajz és a dús faragás kasmiri ábrái mégis inkább ázsiai jelleget ad ezeknek a bútoroknak (29. kép). Némelyik bútor, de főként a nagy, három- vagy négyszárnyú spanyolfalak, valóságos műremekek. A vastag, barna vagy fekete falapokon három-öt centiméternyire kidomborodó faragványok komplikált rajza és finom, részletes kivitele egyedülállóvá teszi a kasmiri famunkát. A faragás többféle különböző stílusban készül: leggyakoribb a jellegzetesen kasmiri csenárlevél-minta, az akanthusz-minta és a Tibetből importált úgynevezett lhászai-minta (Lhasa design). Ezen az utóbbin fantasztikus sárkánykígyók vonaglanak kínai írásjel-jellegű minták közt.

Speciális műiparág a már említett papírmasé is (30. kép). Ezt, még mielőtt nyugaton a papírmasét ismerték volna, Perzsiából hozták be. Asztalkák, gyertyatartók, nagy állókandeláberek, vázák, dobozok és íróasztal-felszerelések készülnek belőle. A kisebb, hajlott formájú tárgyakat

tisztán papírmasé-anyagból formálják, a nagyobbakon a massa csak a fát burkolja. Kézzel festik és lakkozzák ezeket a papírmasé-tárgyakat. A kasmiri papírmasé-festő rendkívül finom rajz- és színérzékkal rendelkezik, a mellett bámulatosan biztos kézzel vezeti vékony ecsetjét az aprólékos, hajszálfinom ábrák — virágok, pillangók és arabeszkok — útvesztői közt. A kereskedő szívesen megmutatja műhelyét is, ahol az iparosok a földön guggolva dolgoznak. A papírmasé-tárgyak előállításának vagy a faragásnak minden fázisát megfigyelhetjük, és elismeréssel kell adóznunk az ügyeskező, jóízű mesterembereknek. Igaz, hogy évszázadok óta beidegzett mintákat alkalmaznak, ám ezeket pompásan tudják a feladathoz idomítani, hajlékony ügyességgel módosítva dekorációs elemeiket a felületek és méretek szerint.

Sajnos, manapság már csak kevés kasmiri műiparos használ sajátkészítésű növényi és ásványi festékeket vagy lakkot. Többnyire olcsó német vegyifestéket és lakkot alkalmaznak. Ez távolról sem olyan tartós, mint a régi anyag, a színek sem mutatnak olyan finom árnyalatokat. Erre a körülményre mindegyik szrinagari műiparárus felhívja a vevő figyelmét, természetesen úgy, hogy *konkurrenséit* vádolja a «German colours» használatával — ő maga persze kifogástalan anyaggal dolgozik! De aki már látott régi, belföldi festékekkel és lakkal készült kasmiri portékát, az könnyen megkülönböztetheti azt az olcsóbb, vásári munkától. Egyébként minden kalmár tart mind a kétféle holmiból raktáron, természetesen a finomabb anyaggal készült darabokat, ha mindjárt csak két nappal előbb kerültek is ki a munkás kezéből, lehetőleg «régi» dolgok gyanánt árusítja.

A kasmiri iparművészet termékei nem túlságosan drágák. Európában semmiesetre sem csinálnának hasonló tárgyat ugyanazon az áron. A faragások ára, anyaggal és munkával együtt, négyzetlábanként (30·5 cm × 30·5 cm) három és nyolc rupia (6—16 pengő) közt váltakozik, a szerint, hogy milyen mély a faragás, milyen komplikált a minta és miféle fát használnak hozzá. Negyven-ötven pengőért már nagyon szép és finoman megmunkált dohányzóasztalkákat lehet

kapni, kisebb, ugyancsak finomművű dobozokat 6—10 pengőért is. Csináltattam egy 160 cm magas, 35 cm mély és 2 méter széles, a lhászai minta sárkányaival dúsan kifaragott könyvespolcot — az egész csak 80 rupiába került. A szétszedve becsomagolt könyvállvány egyik darabja, egy 3 cm széles, 2 méter hosszú faragott lécdarab, amely a polcok homlokzati élet díszíti, szállítás közben megrongálódott: idehaza csupán e kis darab másolatának kifaragásáért 30 pengőt kértek! Ebből kiviláglik, milyen alacsonyak a kasmiri árak. Pedig az árakból már a kereskedő is jókora hasznót húz, elképzelhető tehát, milyen keveset kap az iparos, pedig a legértékesebb munkát ő végzi. A keleti iparos és munkás hihetetlenül igénytelen, s az ígéreihez szabott megélhetés aránytalanul olcsóbb, mint a legalacsonyabb nyugati életstandard.

A faragott fából és papírmáséból készült műtárgyak üzletein kívül egész sereg szőnyegkereskedő és ezüstmíves bolt helyisége sorakozik a második és negyedik híd közt, vagy az Amira Kadal környékén. A finom kasmiri szőnyegek külön szövőműhelyekben készülnek és jutányosabb is mindjárt a nagyüzem raktárában vásárolni ezeket. A szőnyegkereskedők fő iparcikkei inkább a tipikus hímzett *namda* (nemez) szőnyegek és az applikációs munkával darabokból összevarrt, úgynevezett *gabba*-terítők.

Káprázatos színözön veszi körül a látogatót a szrinagari szőnyegkereskedők üzleteiben. A *namda* alapanyaga vastag, erős nemez. Ezeket Ladákhból és Turkisztánból a járkendi török kalmárok karavánjai hozzák Kasmirba. A fehér birkagyapjából készült nemeztakarók átlagos nagysága kb. 120 cm × 180 cm. Kasmirban aztán ezeket a nemezdarabokat erős gyapjúfonállal kihímezik. A legtöbb ilyen hímzett *namda*-szőnyegnek fehér marad az alapszíne, de az eredetileg fehér anyagot meg szokták festeni is, úgyhogy a *namdák* minden színárnyalatban kaphatók. A hímzés egyszerű horogöltéssel készül, de rendkívül változatos mintákban és színekben (31. kép). Virágok, levelek, állatok szerepelnek, s a hímzés olyan szoros és erős, hogy a *namda*-szőnyeg mintái nyolc-tíz évig is jó állapotban maradnak,

értve ezalatt az európai otthonokban való használatot, mert az indusoknál a namda akár harminc-negyven évig, sőt még tovább is elszolgál. Ők ugyanis nem oly barbárok, mint mi, és nem járnak cipős lábbal a szőnyegeken.

A *gabba*-szőnyeg vagy terítő szintén kasmiri specialitás. *Iszlámábádban*, Kasmir második legnagyobb városában készül. Anyaga színes, festett darócposztó; a különböző színű kelméből ollóval vágják ki a mintákat, ezeket aztán összevarrják az illető mintának megfelelő, ezt negatívként kiegészítő, másszínű kelmedarabokkal. A szegélyminták hosszú sávjait és a terítő közepén alkalmazott rozetták részletmintáit bámulatos ügyesen vágják ki. Az egymást kiegészítő ábrák két különböző színű kelmesávját egymásra teszik és a gabbakészítő iparos, a nélkül, hogy a mintát előre megrajzolná, nekimegy ollójával a kelmének, hogy a változatos formák sorát kivágja belőle. A két egymásra helyezett és egyidejűleg kivágott kelmedarab négy felhasználható mintát eredményez s ezek összevarrásával két kész dekoráció áll elő. Persze ellentétes színekben, mert ami az egyiknél a minta, abból a színből lesz a másiknál az alapszín, és megfordítva. Egyszeri vágással tehát két különböző színösszeállítású terítő darabjait kapják. A varrás helyét, ahol a minták összeérnek, horogöltésekkel, megfelelő színű gyapjúfonállal takarják el, s ez élénk körvonalakkal emeli ki a mintákat (31. kép). A kész, összeállított terítőt aztán vászonnal bélelik, hogy tartósabbá tegyék.

Indiában a bennszülöttek a legélénkebb színű namdákat és gabbákat kedvelik. A keleten ez érthető is, mert a szobák belseje homályosabb, sötétebb. Az erős napfényt és a velejáró hőséget széles verandák fogják fel, úgyhogy a szobák ablakait és ajtait nem éri közvetlenül a napsugár. A félhomályos helyiségekben mély, szép színekkel világít a rikító színű, erős ellentétekben tobzódó szőnyeg vagy terítő. De ha ugyanazt a namdát vagy gabbát egy világos európai szobában helyezzük el, a szemünk belefájdul a kápráztató, vibráló, harsány színvegyületbe. Ezért az európaiak inkább a tompa, pasztelles színekkel hímzett fehéralapú, vagy a sötét alapszínnel megtört élénkebb hímzésű namdákat ked-

velik, a gabbák közül is a sötét alaptónusra applikált mintájúakat részesítik előnyben.

A kasmiri bárkaházak tulajdonosai is ilyen namdákkal és gabbákkal díszítik fel a házhajó szobáit. De az üzletekben még sokféle más hímzés is kapható. Függönyök, terítők vászonból, gyapjú- vagy pamutfonál-hímzéssel, vagy selyemből, selyemmel hímezve.

Az igazi kasmiri selyem rendkívül lágy és erős. A selyemhernyótenyésztés és selyemgyártás fontos iparágak Kasmirban. Szrinagarban és környékén több nagy selyemgyár működik, érdemes meglátogatni ezeket és megfigyelni a selyem előállításának fokozatait a gubóktól a kész kelméig. Sajnos, az olcsó műselyem erősen vetélkedik a kasmiri selyemmel, de minőség és szépség tekintetében persze nem mérkőzhet vele. A híres kasmiri sálak ma már inkább fényűzési cikk vagy kuriózumszámba mennek. Valamikor a XIX. század első felében az európai női viseletben a kasmiri sál nagy szerepet játszott. Remek darabokat láthatni a szrinagari üzletekben. A nagy selyemsálakat dús, finomrajzú hímzéssel látják el s ezek a pompás sálak ott, a helyszínén, harmadannyiba sem kerülnek, mint amikor Európába jutnak. De az igazi, legértékesebb kasmiri sál nem selyemből, hanem az úgynevezett *pasmina*-kelméből készül és becse nem a hímzésben áll. A *pasmina* végtelenül lágy, finom, könnyű és hajlékony kelme, a mellett rendkívül erős és meleg. A kasmiri kecskék rövid, pelyhes szőréből készül, ami a hosszú szőr lenyírása után még az irhán marad. A legfinomabb *pasmina*-darabokat «gyűrű sál» (ring shawl) néven ismerik és árusítják; azért nevezik így, mert egy ilyen, jókora ágyterítő nagyságú sált könnyűszerrel *át lehet húzni egy gyűrűn*. Az ilyen elsőrangú *pasmina*-sált természetesen nem hímezik ki, anyaga magábavéve is nagyon becsessé teszi. Nem olcsó portéka: egy-egy gyűrű-sál, minősége és mérete szerint, 80—200 rupiába is belekerül. A kalmár büszkén húzogatja át finom sáljait a látogatótól elkért gyűrűn és szemét forgatva, nyelvével csettintve fejezi ki elragadtatását az áru páratlan minősége fölött. Kecseszörből és birkagyapjából olcsóbb, de szintén jó kelmék

készülnek, az erős *pattu*-szövetttől egészen a kasmiriak olcsó, de tartós téli darócaig. Némely kasmiri, kézzelszőtt gyapjúkelme vetekszik a skót «homespun»-nal is.

Ugyancsak a birkagyapjút használják fel a kasmiri szőnyegszövők is. Sztinagarban több szőnyegüzem van (32. kép) és a kisebb-nagyobb szőnyegek sajátos eljárással készülnek. *Diktandó után* szövik a változatos, színdús mintákat. Egy emelvényen ül a vezető, előtte a készítendő szőnyeg pontos, apró kockákra osztott rajza. Vele szemben, a földre kuporogva ülnek a munkások szövőszékeik előtt. A vezető hangosan diktál:

— Két vörös! — négy kék! — két fekete! — hat vörös! — És így tovább. A munka serényen folyik és a szebbnél-szebb szőnyegek csomói, mintái gyorsan sokasodnak a barna ujjak alatt.

Sajnos, a «német festék,» az anilin, a kasmiri szőnyegkészítésben is tért hódít. De azért a legszebb és legérdekesebb darabok anyagát, különösen ha a szőnyegek megrendelésre készülnek, a régi eljárásokkal festik meg. A modern gyáripari szellem, amelynél az olcsóság a főszempont, lassanként az egész Keletet megfertőzi. Amilyen hasznos és kíváncsi az olcsó tömegprodukció a mindennapos használati tárgyakban, olyan elszomorító és értékromboló, amikor a szépségnek és az anyag nemességének rovására megy. Elvégre az eredeti keleti szőnyeg nem általános és nélkülözhetetlen szükséglet.

A fa- és papírmásé dísz tárgyüzletek és szőnyegkereskedések után fel kell még keresnünk egy-két nagy ezüstművesboltot is. Ezek jórésze szintén az «előkelő» üzleti negyedben, a második és negyedik híd közt található. Ragyogó, csillogó ezüstdísz tárgyak valóságos kincstára egy-egy ilyen üzlet. Fehér lepellel leterített polcokon és asztalokon sorakoznak a teázókészletek, tálak, tányérok, csészék, dobozok, vázák, toilettkészletek, karperecek, melltűk és nyakláncok. A legtöbb tárgy ezüstdől készül, arany ritkán szerepel. A színezüstöt csak oly mértékben ötvözik, hogy éppen megmunkálható legyen, némely tárgyhoz azonban ötvözetlenül használják. A fémet nagyon szép és eredeti

cizellált és domborított díszítéssel látják el, a minták közt leggyakoribb itt is a csenárlevél és akanthusz, de az úgynevezett lótusz-minta is sűrűn szerepel. A finoman megmunkált ezüstitárgyak ára igazán mérsékelt. Igen szép teáskészletet — teáskanna, forróvizes kanna, tejeskanna, cukortartó, tálca — lehet már 120—150 rupiáért kapni. A rendelésre készült darabok árszabása ugyanaz, mint a kész árué. Az elkészült tárgyat lemérik, az ezüst *tóla**-ját egy rupiával számítják s ehhez az alapárhoz a megmunkálásért és díszítésért tólánként 2—4 *annát* csapnak hozzá. Az ezüstművesek természetesen drágakő ékszereket is készítenek. A legtöbb ékszert féldrágakövekből állítják össze, de valódi drágaságokat is kapni. Gyakori a türkiz, különösen a nyers-türkiz alkalmazása.

A rézdíszmű-készítők üzletei is megérdemlik a látogatást. Vázák, korsók, dísztárgyak, kisebb-nagyobb tálak csábítják az idegent kivert vagy cizellált mintáikkal.

A kalmár nagy előzékenységgel és a keleti tiszteletnyilvánítás minden jelével fogadja látogatóját. Némelyik a világért sem engedné el, hogy a szahábnak vagy memszahábnak** egy csésze teával szolgáljon. Sajnos, az idegen, ha már néhány napot Sztinagarban töltött, némi tapasztalatot is szerezhett a kasmiri tisztaság fogalmáról és nem nagy örömmel fogadja a felajánlott teát. Persze nem volna helyénvaló az udvarias kereskedőt megsérteni a visszautasítással. Rendesen «markíroztam» a teaívást, éppen csak a szájamhoz emeltem a csészét és kegyes hazugsággal mentetgetőztem, hogy ezért vagy azért nem óhajtok sok teát inni.

Mindennél fontosabb az alkudozás. Európában ellen-szenvesnek találom az alkudozást és nem szívesen vásárlók olyan üzletben, ahol az árakat úgy szabják meg, hogy a várható alku folyamán majd engedhessenek belőlük. De a Keleten más a helyzet. Ott muszáj alkudni és az alkudozás

* A *tóla* indiai súlymérték, kb 14 grammnak felel meg. Az indiai ezüst *rupia* (kb. 2 pengő) súlya éppen egy *tóla*. Egy rupiában 16 *anna* van, egy *anna* e szerint kb. 12 és $\frac{1}{2}$ fillérrel egyenlő.

** Memszaháb, «úrnő»; *mem* az angolos *Madam* összevonása.

a kereskedelem művészi eleme. Szórakozás ez a kereskedőnek, s egyben sport vagy elmetorna. Valóságos vértelen párviadal folyik le a keleti kalmár és az orientális szokásokban járatos vevő közt. Ha a kereskedő teszem 10 rupiát kér valamiért, a harmadrészét kell ajánlani. Erre a jó *szaudágar* (kereskedő) vagy *dukánvála* (boltos) elnézően mosolyog, mint aki valami elképzelhetetlen, nevetséges dolgot hall. Ha a vevő nyilvánvaló módon ragaszkodik a kérdéses tárgyhoz és erőlteti az alkut, akkor a kalmár csak keveset hajlandó engedni. Látja, hogy áldozatot fogott. De ha a vevő már érti a csíziót, akkor úgy tesz, mintha a drágállott holmi már nem is érdekelné többé, elfordul tőle és valami más portéka ára felől kérdezősködik. Egyáltalán, úgy kell viselkednie, mint akinek az egész ügy terhére van és csak éppen érdeklődni és nézegetni jött. A kalmár akkor visszatér a félretett tárgyhoz és ezt egy-két másik darabbal együtt kínálja, alacsonyabb összárón, mint amennyit külön-külön mondott. Ez arra szolgál, hogy a vevő ne jöjjön rá, mennyit enged a boltos az egyes darabok árából, no meg arra, hogy a látszólagos árendedmény révén egyszerre nagyobb vásárt csinálhasson. Résen kell lenni. Végül mi is engedünk valamit az álláspontunkból és ha ez sem segít, menni készülünk. A párharc persze jóideig elhúzódik és a kalmár közben megesküszik az életére és egészségére, hogy ráfizet az üzletre és csak azért hajlandó engedni, mert a szaháb megtisztelte őt és teát ivott nála, vagy mert reméli, hogy a szaháb ajánlani fogja üzletét a barátainak. A vége rendesen az, hogy az eredetileg bementett ár feléért, legrosszabb esetben 60—65 százalékáért megkapunk mindent. De csak ha méltó ellenfélnek bizonyultunk az alkudozás nemes művészetében.

Mint ahogy a kereskedőnek első dolga az volt, hogy az elismerőlevelek és írások tömegét elének teregesse, úgy a vásár végakkordja is abban áll, hogy újra elének rakja a paksamétát és néhány sort kér tőlünk. Sorra lapozza fel az értékesebb aláírásokat és büszkén mutogatja a régibb, sárgult lapokat, amelyeken ismert nevek hirdetik, milyen előkelő emberek és igazi «bara szaháb»-ok, vagyis nagyurak

vásároltak nála, legnagyobb meglepődésükre. Hogyan lehetséges, nem tudom, de tény, hogy minden egyes nagyobb szrinagari üzlet tulajdonosa kérkedve mutogatja könyvében a jelenlegi és a volt alkirályok, kormányzók és főhadparancsnokok aláírásait. Lord Roberts, Lord Kitchener, Earl of Minto, Lord Hardinge, Lord Chelmsford, a híres maharádzsák, sőt még a brit királyi hercegek nevei is állandóan szerepelnek, évtizedekre visszamenőleg. Elképzelhetetlen, hogy valamennyi előkelőség személyesen vásárolt volna valamennyi nagy szrinagari cégnél és még elképzelhetetlenebb, hogy ha megtették, ugyan mi a csudát kezdhettek azzal a hajórakományra menő cókmokkal, — de a kalmárok büszkék a nagy nevekre, és az avatatlan idegen szinte megtiszteltetésnek veheti, hogy a maga nevét és ajánló sorait odabiggyesztheti a felső tízezer aláírásaihoz.

Még mulatságosabb eset volt az, amikor az egyik szrinagari kalmár — öreg, vörösre festett szakállú muzulmán — leírhatatlan büszkeséggel hivatkozott előttem arra, hogy ő az igazi *Suffering Moses* («Szenvedő Mózes»). Ezt a nevet annakidején még Lord Roberts of Magdala, a híres angol hadvezér adta neki, és az öreg olyan büszke volt rá, mintha hercegi rangra emelték volna. A «Suffering Moses» az angolban amolyan szelíd és tréfás kifakadás vagy szitkozódásféle, mint ahogyan mi «teringettét» vagy «azt a fűzfán fütyülőjét» mondunk. Lord Roberts nyilván humoros kedvében nevezte így az öreget, aki csakugyan emlékeztetett a bibliabeli Mózes képmásaira. A vén mohamedán még a címtáblájára is szép nagy betűkkel ráfesttette a neve alá, hogy ő az «Original Suffering Moses», vagyis az igazi, eredeti Szenvedő Mózes. Ugyanis ezért a szédítően előkelő címért ádáz versengés tört ki két szrinagari cég közt. A másik cég tulajdonosa, egy jóval fiatalabb muzulmán, íráspaksmétával próbálta igazolni előttem, hogy csakis és kizárólag az ő címtáblája viselheti jogosan a «Suffering Moses» feliratot, mert Lord Roberts az ő néhai apját tüntette ki ezzel a névvel. Az öreg konkurrens — magyarázta — csak unokafivére az egykori igazi Suffering Mosesnek. Ezzel szemben a vén vörösszakálás kalmár reszkető kézzel tere-

getett ki előttem egy csomó hivatalos írást, állítólag ő már pörre is vitte a dolgot és a bíróság kétségbevonhatatlanul megállapította, hogy egyedül ő azonos az eredeti, hamisítatlan Suffering Mosesszel! Minden egyéb állítás csak szédelés, rút ámtítás és csalárdság lehet. És hozzátette nagy önérzettel:

— Mindenki tudja Szrinagarban, hogy én vagyok a Suffering Moses és hogy a néhai Lord Roberts a barátom volt!

Azt hiszem, ebből a Mózes-ügyből olyasvalami lesz, mint némely nagy örökségi pörből: az utódok még nemzedékeken át fognak késhegyig menő harcot folytatni az impozáns névért, hogy a család melyik ágát illeti az igazi és kétségbevonhatatlan «Suffering Moses» címe és jellege...

A nagy üzletek után érdemes bejárni a bazárokat is, ahol nem az idegenek, hanem maguk a kasmiriak vásárolnak. A szrinagari bazárok nem sokban ütnek el a jellegzetes indiai bazároktól. Bolt-bolt mellett sorakozik az utcában s a boltok ritkán szélesebbek három-négy méternél. Nincs előttük üvegfal, ajtó vagy ablak, nyitott odu valamennyi, s a padló körülbelül háromnegyed méterrel emelkedik az utca szintje fölé. A vásárlók az utcán állnak és a padló egyben a kiszolgáló pult szerepét is játssza. A kereskedő a padlón ül és a padlóra rakja ki portékája javarészét is. Itt már boltos és vevő egyaránt szakavatott mestere az alkudozásnak, ezért nem is dúlnak oly hosszas közelharcok a vásár körül, mint a nagyobb üzletekben. De aztán annál színesebb, ötletesebb és mulatságosabb a mérkőzés.

Ilyen kis és szerény boltocskákban olykor igen szép holmit lehet vásárolni. Igaz, hogy mihelyt európai kerül a bolt elé, a derék dukánvála mindjárt hozzálát az árdrágításhoz. De ha az európai már elég régen élt Indiában ahhoz, hogy hindusztániul beszéljen, akkor a boltos is mérsékli hevét. Elvégre tapasztalt emberrel van dolga. Azért kétségtelen, hogy a bennszülött még a legjáratosabb angolnál is olcsóbban kap meg mindent. Később rendesen Abdullát küldtem vásárolni. Megmutattam neki, mit akarok venni, a legény aztán jóval olcsóbban beszerezte, mint

amennyit nekem számítottak volna. Abdulla — mint bátyja is — tökéletesen becsületes és megbízható volt, soha egy *pejszával* sem csapott be. Az indus szolgák különben is a boltoson veszik meg a hasznukat: baksist kérnek tőle, amiért a szaháb számára éppen nála és nem más kereskedőnél vásárolnak. Minden szolgának megvannak az ismerős beszerzési forrásai, ahol kijár nekik a csekély baksis.

Ha az ember megrendel valamit, lényeges, hogy a rendelt holmi elkészüljön, mielőtt a rendelő elutazik. Az iparosok előszeretettel kötnek üzletet úgy, hogy majd utánvétellel, postán küldik el az elkészült portékát a rendelőnek. De mérget lehet rá venni, hogyha így egyeznek meg, a rendelőt csalódás éri: az anyag és a kivitel nem pontosan olyan, mint ahogyan a rendeléskor megbeszélték. A jeles kasmiri üzletember számít arra, hogy a rendelő, ha egyszer kifizette a küldeményt, nem küldi már vissza, hiszen ha megtenné, hónapokig, esetleg örökkévalóságig leshetné, hogy ismét hozzájusson a holmihoz — persze ugyanahhoz, amit elégedetlenül visszautasított, újabb portótköltséggel terhelve.

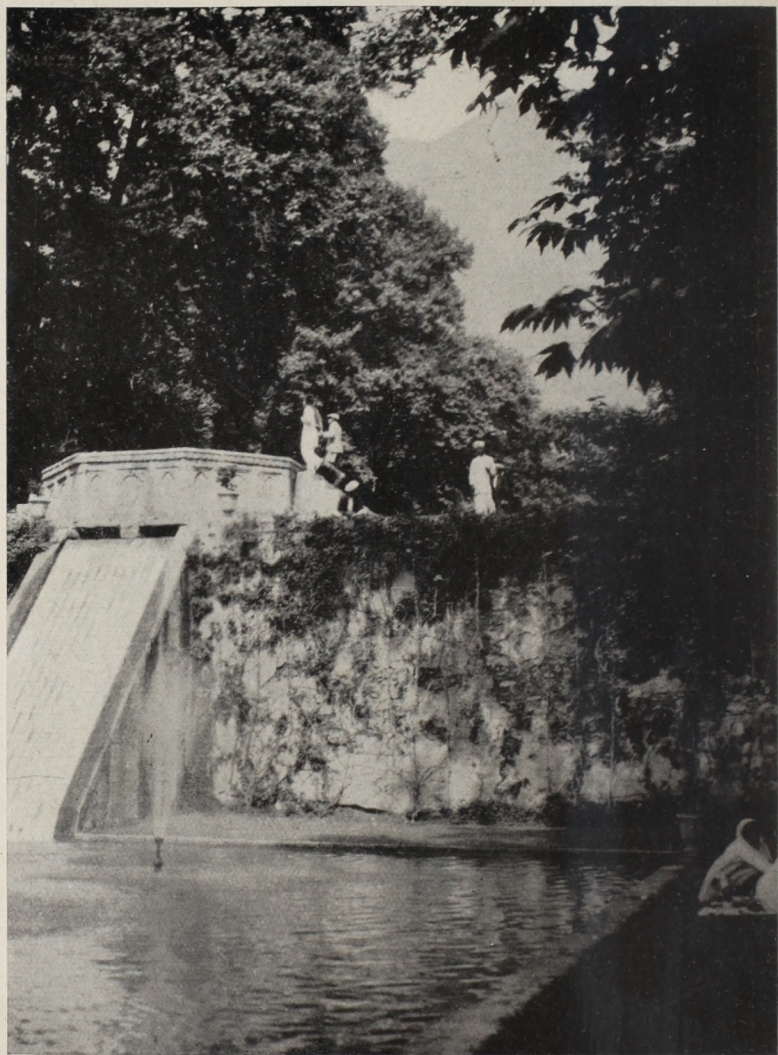
A kasmirira általában bajos lenne ráfogni, hogy szigorúan becsületes. És az ember mégsem tud haragudni rájuk. Van bennük valami gyerekes vonás és ami a fő, jó humorral is rendelkeznek. Ha leleplezzük csalafintaságaikat, jót nevetnek rajta és nem is próbálják tagadni a dolgot. Ezzel lefegyverzik a haragot. Hanem azért olykor mégis viszket egy kicsit az ember tenyere, amikor a megszokottnál is kasmiribb kasmirival kerül szembe. Semmiesetre sem szabad, hogy az idegen komolyan dühre gerjedjen és elragadtassa magát. A keleti embernek a nyugodt fölény és biztonság imponál, a kasmirit pedig ezenkívül leginkább humorral lehet lefőzni. Többet ér, ha nem fenyegetődzünk vagy dühöngünk, amidőn valami gazságra rájövünk, hanem inkább derűs fölénnyel adjuk kasmiri barátunk tudtára, hogy keresztülláttunk mesterkedésén. Így respektusra tehetünk szert és nagyobb a valószínűség, hogy a fickó nem követ el újabb bitangsgot velünk szemben.

A bárkaházazas hándzsi-nép közt különösen sok a tisz-

45. A Nisáth Bágh terraszaí.

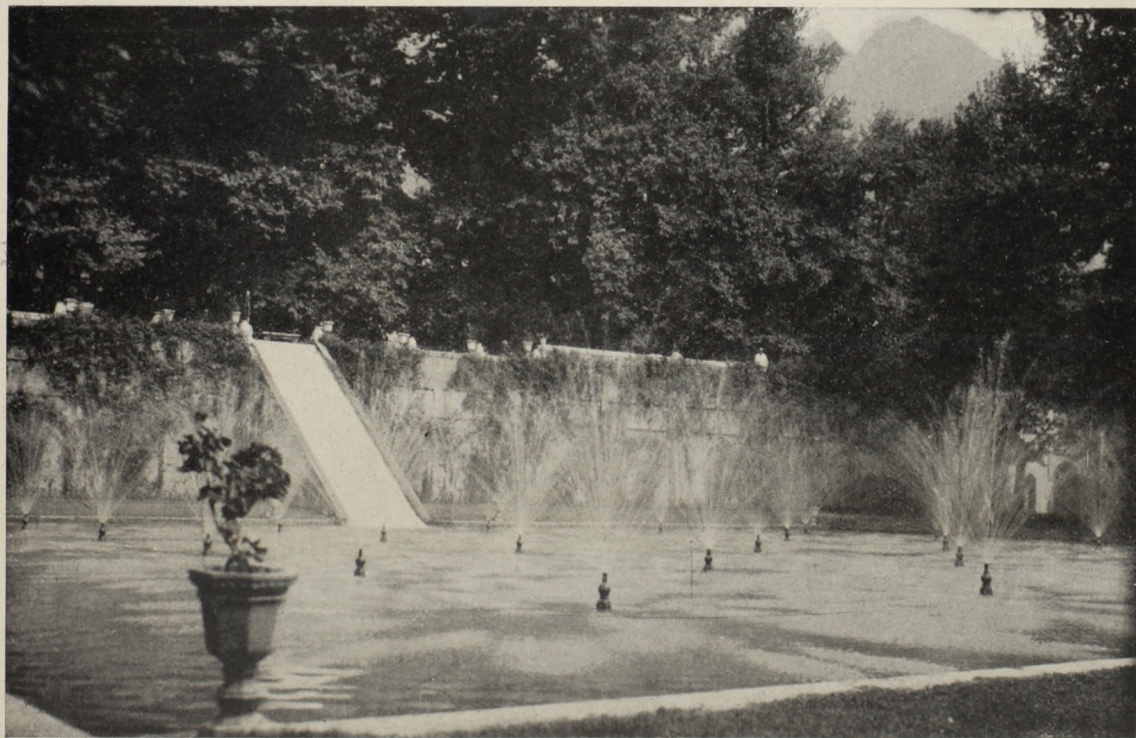

46. Részlet a Nisát Bághból.

47. Márványesarnok a csatorna fölött a Salimár Bāghban.

48. Részlet a Salimár_Bághból.

tességtelen fráter. Bizonyos mértékben már a mesterségükkel jár, hogy minden hájjal meg legyenek kenve. A bárkaházak bérbeadásából élő hándzsik mindenféle üzelmekre kaphatók. Hogy tolvajok akadnak köztük, azt már láttuk, de még cifrább dolgokra is vállalkoznak. Ha látják, hogy a szaháb a mulatozás kétesebb műfajaira is hajlamos, ajánlatokat tesznek neki, hogy egy kis «tamását», azaz látványosságot, előadást rendeznek számára a bárkában. Ez annyit jelent, hogy táncosnőt hoznak, a «táncosnő» viszont csak tetszetősebb elnevezése a prostituáltaknak. Enyhítő körülmény azonban, hogy a hándzsiknak novembertől április—májusig családotól abból kell eltartaniuk magukat, amit tavasztól ősziig keresnek. Télen szünetel az idegenjárás és az sem bizonyos, hogy a hándzsi az évad idején talál-e bérlőt bárkaházára, vagy ha talál is, mennyi időre. A hándzsi-élet tehát nem fenékgig tejfel és érthető, ha ezek a szegény emberek az aratás néhány hónapjában mindent elkövetnek, hogy pénzre tegyenek szert. Legtöbbjük kölcsönpenzen szerezte meg és rendezte be házhajóját és ha nem bírja fizetni az esedékes részletet s az uzsorakamatot, mindenét elvesztheti.* Dándék azonban a hándzsik becsületesebbjei közé tartoztak. Lásszu bizony nem egyszer jött hozzám egy-két rupia előlegért, mert a családnak éppen fillérje sem volt. Amit a középső fiú, a szakács keresett, vagy amit Abdulla olykor borraivaló fejében kapott tőlem, utolsó pejszáig odaadták Lásszunak, a családfőnek. A család Keleten szoros gazdasági egység és keretén belül tökéletesen kommunisztikus. Ahogy a munkában minden családtag résztvesz, úgy osztozik mindenki a család közös jövedelmében. És a családfőt — holott Dándék esetében ez alig pár évvel volt idősebb a fivéréinél — az egész család szinte pátriarkát megillető tiszteletben részesíti. Lásszu valóban olyan volt bárkáján, mint egy hajós-

* Abdulla, aki hűséges szolgám volt és később elkísért nyugatibeti utamra is, szintén így járt. A múlt évben kaptam tőle levelet, amelyben közölte, hogy bátyja, Lásszu, meghalt (másik bátyja tibeti utunk közben halt meg), s a család eltartásának gondjai az ő vállára nehezedtek, hozzá még a hitelezőik el is árvereztették bárkaházukat és mindenüket. A szegény fickót beajánlottam szolgának egy indiai barátomhoz.

kapitány; fivérei, húgai ellentmondás nélkül teljesítették parancsait.

A Dánd-mama még élt. Kedves, kövérkés öreg kasmiri néni volt és a család, Lásszuval az élén, szeretettel és tisztelettel adózott neki. Azért, ha munka akadt, az öregasszony sem tartotta magát távol tőle. Menetközben rendszeren ő kormányozta a konyhabárkát.

Lásszunak sok gondot okozott, hogy az alkalmatlankodókat távoltartsa bárkaházamtól. Az árusok sikáráin kívül, amelyek a víz felől rohanják meg az úszó otthonokat, a part felől sem kímélik meg a hivatlan látogatók. A koldusok szakadatlan során kívül leggyakoribb a vándormuzsikuskok produkciója. A kasmiri vándorzenész végigjárja a kikötött bárkaházak sorát és rögtönzött hangversenyt ad hangszerén, a *száringin*. (33. kép.) Ez rövid, szélesnyakú vonóshangszer, hangja igen kellemes és a brácsáéra emlékeztet. A zenész megáll a parton, a bárkaházzal szemben és húzza, húzza, amíg csak baksist nem kap, vagy el nem kergetik. Még hagyján, ha indus dalokat játszik, mert jól kezeli hangszerét és az exotikus, végnélküli ritmussal zengő egyszerű dallamok otthonosan hangzanak a környezetben, a kasmiri Nap alatt. De ha európaiat lát a bárkaházban, akkor azzal igyekszik hallgatóit elbűvölni, hogy szörnyű «slágerek»-et és angol nótákat húz. Nekem pl. először a «Valenciá»-val kedveskedett. Lehet, hogy ez jó fogás, mert a zenei érzékkel rendelkező szaháb bizonyára sietve kiutalja a baksist, csak-hogy a kéréstlen koncertnek véget vethessen. De ismétlem, ha a zenész eredeti indus dallamokat játszik, ez nagyon hangulatos lehet. Olykor félórahosszat is elhallgattam a parton álló vagy guggoló muzsikust, miután meghagytam neki, hogy ne boldogítson «vilájati» (európai) darabokkal, és nem sajnáltam a pár *anna* baksist az élvezetért.

A főváros látnivalóival egy-két hét alatt el lehet készülni. Van ugyan egy-két látványosság, ami csak bizonyos dátumokon következik be, de ezekért érdemes visszatérni Szrinagarba, ha már közben megszőktünk volna a városból. Ilyen érdekes látványosság a Mahárádzsa ünnepélyes bevonulása szeptemberben, Ófensége születésnapján. Erre a

napra Szrinagar díszbe öltözik. A szőnyegkereskedők tarka namdákkal vonják be a gerendahidakat, a házak oldalaira is színes terítőket aggatnak. A hinduk ünnepi narancsszínű turbánt kötnek, a muzulmánok is muszlinturbánt csavarnak a köznapi kis kerek sapka köré. Az iskolák diákjai és cserkészcsapatai már reggel kivonulnak, a Dzsélamon pedig zsibongó, doboló zenekarok vonulnak végig felékesített csónakokban. Őfensége díszbárkái kivonulnak a folyón, fel, a város fölé és ott várakoznak, amíg a Nagyúr, amidőn a nap heve alábbhagy, autón a kíséretével együtt szintén megérkezik. Akkor a Mahárádza és udvari kísérete a díszbárkákra száll és az ünnepi felvonulás elindul a Dzsélamon lefelé (34. kép). Őfensége helyetfoglal az első bárka bíbormennyezete alatt. Díszruhásan, csillogó ékszerekkel megpakva, turbánjában gyémántos, kócsagos forgóval, kezében drágaköves görbe karddal, trónol az uralkodó. A mennyezet előtt díszbeöltözött testőr áll feszesen, kezében a mahárádza zászlajával. A fejedelem háta mögött az indiai uralkodók szokásos kísérői állnak a pávafark-legyezővel és a fehér lófarkból készült légyecsapóval. Húsz pár hófehér ruhás, sárgaturbános evezőslegény vezényszóra, ütemesen meríti aranyozott lapátját a vízbe. Hátrább még két díszbárka jön, a hercegekkel és udvari főméltóságokkal. Ágyúdörgés és harsogó zeneszó közepette vonul be így fővárosába Dzsammu és Kasmir mahárádzsája, Hari Szingh Őfensége. A bárkák nyomában díszegyenruhás rendőrök sikárai cirkálnak, majd az önkéntes kísérők csónakraja következik (35. kép). A partokon néptömeg hemzseg, iskolásfiúk és katonaság sorfala nyújtózik végig.

— *Dzsaj! Mahárádzs Szaháb ki Dzsaj!** — üvölti tele torokkal az istenadta nép és a Nagyúr kegyes fejbólintással fogadja a hódolatot. És a szegény és piszkos kasmiriak odavannak a boldogságtól, hogy hatalmas urukat láthatják, és aligha jut eszükbe, hogy a kegyes fejbólintáson kívül édeskeveset kapnak tőle.

Őfensége a palotáig vonul, ott kiszáll és föllépdel a

* «Győzelem! Győzelem a Mahárádza úrnak!» — A «dzsaj» (győzelem, diadal) kifejezés az «éljen»-nek felel meg.

homlokzat lépcsőin, testőrök és díszruhás tisztviselők sorfala közt. Odabenn aztán a születésnap ünnepségek és a díszlakoma következnek. A pompás bárkák áteveznek a túlsó partra és a hajóslegények számára véget ér a pünkösdi királyság: le kell vetniük tiszta, fehér ruhájukat és szép aransárga turbánjukat, hogy beszolgáltassák az ezzel megbízott felügyelőknek. Ők maguk megkapják csekély bérüket és újra felölthetik rongyos, piszkos condráikat. Úgy toborozták össze őket a hándzsi-népség nincstelenjei közül. De mindegy, fő a *tamása*, a látványosság és a pompa. Ennek mindenkor megvolt és még igen sokáig meglesz a varázsa az emberekre, s a tömegek tudvalevően a világon mindenütt mintha csupa gyermekből állnának.

A nagy nap estéjén a palota, a palota környéke és a Dzsélamnak a palotával szembenfekvő partja ezeregyéjszakai tündérfényre gyúl. Színes üveglámpák és lampionok ezrei vetnek tarka, vonagló fénykígyókat a folyó sötét tükreire. Sikárak százai rajzanak, jönnek-mennek a vízen, lampionokkal kivilágítva. Tűzijáték, görögtűz járul az ünnepi hangulat emeléséhez. A folyó most valóban olyan, mint valami álom, vagy — mint egy hollywoodi filmcsoda keleti jelenete!

Az egészre békés közönnyel tekint le Sankarácsárja ősi szentélye. Csúcsáról fényszóró villanyfény világít a sötét égboltra; a majsúri (Mysore-i) mahárádza vezettette fel oda a villanyáramot és ő tett alapítványt arra, hogy a hindu templom tetején éjszakánként égjen a reflektor. De egyéb nem is férközött hozzá a modern idők szelleméből. A templom fiatal papja, amikor egyszer odafenn jártam, egykedvű csöndben üldögélt a templom kömellvédjén és az alant elterülő népes várost nézte. Beszédbe ereszkedtem vele. Lassan belémelegedett, látva, hogy a hindu világnézet nem idegen előttem. Rámutatott a városra, a Dzsélamon tovasikló hajókra és csónakokra, a hegy tövében kanyargó útra és az automobilocokra.

— Sok minden után futnak az emberek, szaháb — beszélt csöndesen. — Mindig keresnek valamit, mindig hajszojják azt, ami még nincs meg. Meg se tudnák mondani, mit keresnek. Boldogok szeretnének lenni. Örülni akarnak.

E hiába kergetik a boldogságot. Mert mindez csak álom, csak *Májá*, üres szemfényvesztés, nagy komédia, *bara tamása* ... A valóság csak egy: Isten — és Ő az énünk mélyén lakozik. Odakünn a világban, magunkon kívül, hiába keressük az Igazat, a Valót ...

Ezekre a szavakra kellett gondolnom, amidőn Szrinagar a nagy napot, Kasmir maharádzsájának születésnapját ünnepelte.

*

Bejártuk Szrinagart, végignéztük a látnivalók java-részét. De főként a Dzsélam mentén jártunk, vagy a könnyebben hozzáférhető városrészekben és bazárokbán. Mielőtt elhagynók a fővárost, ki kell rándulnunk a *Hari Parbat* régi erődjéhez, s kár lenne föl nem keresni egy érdekes kuriózumot, a *Makbara-i-Iszát*, annál is inkább, mert ezt az utóbbit az útikönyvek meg sem említik.

A Hari Parbat dombja hirtelen emelkedik ki a Dzsélam-völgy lapályából, Szrinagar északi határán. (36. kép). Nem magas — kb. 120 m a lapály szintjétől számítva — és ha a Takht-i-Szulejmán csúcsáról nézzük, egyáltalán nem impozáns. De nyári melegben a tetején álló erődig felsétálni éppen elég izzasztó feladat, és ha feljutottunk a bástyára, a Szrinagarra s a környékre nyíló kilátás annyira kielégít, hogy igazán nem kívánjuk a Hari Parbatot magasabbnak.

A hegy lábáig tongán megyek és kiélvezem ennek az ügyes kis járműnek minden örömét, különösen amikor a városon kívül dűlőutak tekintélyes hepe-hupáin zökkenünk keresztül. Lásszu Dándnak jobb a helyzete, ő a Kiszmet kifürkészhetetlen rendelése folytán nem született «Szaháb»-nak s így elől, a tongavála, vagyis a kocsis mellett ülhet, kényelmesen hátradúlva, míg nekem meg kell vetnem a lábamat, nehogy egy erélyesebb döccenéskor kicsússzam hátrafelé a tongából. Lásszu elkísért, hogy cicerone gyanánt rendelkezésemre álljon.

A tetőn emelkedő erőd, amint a domb alján álló festői házak fölött megjelenik, szebb és hatásosabb innen alulról nézve (37. kép), mint amikor a hegyoldal cik-cakos útján megközelítettük. Nagy Akbár mindent elkövetett

ugyan, hogy a várat erőssé és hatalmassá tegye és meglehet, annakidején külön is volt a *kila* (erőd), de a régi épületeket és kapukat azóta számtalanszor átvakolták és átmeszelték. Öreg ágyúk ásítanak a bástyákról a városra, de a vén, nyugalmazott csatakigyókra ma már senki sem tekint fel tisztelő félelemmel. Csak arra valók, hogy az elmúlt időkre emlékeztessenek, no meg, hogy egyikük leadja a hajnali, déli és késő esti lövéseket. Szrinagar népe ezek után az órát pótló jelzőlövések után igazodik. Kisszámú katonaság is tanyázik az erődben és a régi épületek egykor bizonyára érdekes és szép helyiségei ma rideg kaszárnyahangulatot keltenek a látogatóban. Csak egy-két kis kert, az épületek és bástyák szűk négyszögeibe zárva, ébreszti a színes, régi keleti világ emlékeit. A várparancsnok *zenanájának* (háremének) hölgyei sétáltak itt egykor a nagy fák sűrű lombja alatt, vagy lubickoltak a medence hűs vizében.

A hegyoldal érdekesebb, mint maga a vár. Régi hindu szentélyek mellett békésen férnek meg a muzulmán szenthelyek. *Makhdun Sáh*nak, egy régi muzulmán szentnek áll itt a síremléke. A mohamedánok szenthelyei rendszeren egy-egy ilyen *zijárral* vagy *makbarával* (síremlék) állnak kapcsolatban. A nagy *pirek* (szentek) sírjait rendkívül tiszteletben tartják és a legtöbb ilyen síremlék csodatévő hírben áll, úgyhogy búcsújárás központjává válik. A Hari Parbat oldalában álló «*zijárat*» is ilyen. Nagy kőmedence foglalja el a domboldal kiszélesedő terraszt és a víz színét sűrű zöld békalencse lepi be. A medence vize, ahol a lepényvastagságú zöld réteg megszakad, maga is sötétzöld foltokban tűnik elő, mintha spenóttal töltötték volna meg a szent medencét. Egyáltalán nem valami gusztusos látvány, de azért Lásszu Dánd megáll a medence szélén, kezével félretolja a felszínt takaró zöld réteget és markát megmeríti a vízben. Ájtatosan nyeli le a szent italt és biztat, hogy én is igyam egypár kortyot *Makhdun Sáh* medencéjéből:

— Ez a víz minden betegség ellen jó!

Járvány idején ezrével zárandokol az istenadta nép a *zijárhoz*, hogy a kolera vagy a pestis ellen oltalmat találjon a szenthely zöld, pocsolyás vizében. A hit ereje kétség-

kívül mindennél hatalmasabb, és hiába bizonyítanak be az orvosok, hogy az esetleg már betegséggel fertőzöttek a medence vizét is megmértelyezhetik, a Hari Parbat oldalában álló zijarat valószínűleg még évszázadokig a betegség elől menekülő kasmiriak búcsújáróhelye fog maradni. És aki kételkedést nem ismerő hittel merít a csodatevő italból, bizonyára olyan immunitást nyer hitében, amely még a kipróbált szérumok hatásával is vetekszik. Túlon túl keveset tudunk még azokról a le nem mérhető, ki nem számítható erőkről, amelyek pedig döntő szerepet játszanak életünkben.

A másik szentemlékű síremlék, a *Makbara-i-Isza* is a minden érvel, bizonyítékkal szembeszálló hit furcsa útjairól beszél. Makbara-i-Isza jelentése: *Jézus sirja*, és a Kadiani vagy Ahmedi nevezetű mohamedán szekta követői megesküsznek rá, hogy valóban Jézus teste pihen a szrinagari sír cenotáfiuma alatt.

A Kadiani szektáról és az «Ismeretlen Evangéliumról» beszámoltam «A Világ Tetején» c. munkámban.* Nem akarom itt egészében megismételni az ott elmondottakat, elég annyi, hogy egy pandzsábi muzulmán, Mirza Gulám-i-Ahmed, 1891-ben alapította a nevéről Ahmedinek, vagy az alapítás helyéről — Kadian városkáról — Kadianinak nevezett szektát. Egy régi afghán író művére hivatkozva azt tanította ez a modern «próféta», hogy Jézus nem halt meg a keresztfán, hanem hívei mint tetszhalottat vették le és titkon életre dörzsölték. Jézus, az említett könyv szerint, elhagyta Judeát és Középázsiaiba vándorolt. Végül Szrinagarba jutott és itt le is telepedett. Szrinagarban érte volna utól a halál Jézust, akit a kadianiak szektája mint Messiást tisztel, bár azért Mohamedet tartja az utolsó legnagyobb prófétának. Hogy a hindukat és buddhistákat is nyájába csalogassa, Mirza Gulám-i-Ahmed, a kadiani felekezet első «khalifája», azt hirdette, hogy Jézus csupán újabb megtestesülése volt Istennek, aki Krisna és Buddha alakjában is már földre szállott volt. Mi több, ő maga, Mirza Gulám-i-Ahmed, szintén ilyen megtestesülés, azonos lévén a buddhisták eljövendő megváltójával, *Maitréjával*,

* L. «A Világ Tetején» (M. F. T. Könyvt. Franklin-T.), XVII. fejezet.

ügyszintén a *Máhdivál*, a mohamedánok várva-várt Messiá-sával. Állítása szerint tehát Jézus lelke is benne öltött újra testet. A szektának egymilliónál több híve van, még Európában és Amerikában is akadnak követői. Amerikában angolnyelvű folyóiratot adnak ki és Szejcban egyszer kongresszusra is összegyűltek. A szekta feje a pandzsábi Kadianban székel, a jelenlegi (harmadik) vallásfő az alapító fia : *Mián Basir-ud-Din Mahmud Ahmed* «Öszentsége».

A hithű mohamedánok nem ismerik el a kadianiakat és nem engedik meg, hogy ezek résztvegyenek az orthodox mecsetek istentiszteletein.

Természetesen nem mulaszthattam el, hogy fölkeressem «Jézus sírját» Szrinagarban. Erre a kirándulásra Abdullát vittem magammal. Tongánk a város szűk bazárjain és sikátorain át döcögött velünk a *Mohalla Khanjár* nevű negyed felé, ahol a Makbara-i-Isza épülete áll. Útközben egy nagyobb mecset elé jutottunk (38. kép). Tipikus kas-miri mecset volt, fából épült, ugyanolyan hegyes fatorony-nyal, mint amilyenek a Sáh-i-Hamadánt és a Dzsama Maszdzsidot ékesítik. Éppen valami muzulmán ünnep zaj-lott, a mecset előtti téren zibongó, tarka tömeg kavargott. Árusok sátrai alatt óriási halmazokban, tornyosan fölrakva állt a sok fantasztikus formájú és színű keleti édesség. Csil-logott rajtuk az aranyfüst és az átlátszó sárga cukorperecek, a *halva* sokféle változata, a *rahatok* és *miták* fehér, piros, zöld és barna tömegei étvágygerjesztően hívogattak még engem is. Hanem én már megismerkedtem a keleti bazárok ingyencségeivel. Itt is csak kellő távolságból hatott ínycsiklandóan a sok édesség — közelebb kerülve meglát-hattam a legyek ezreit is, sűrű fekete rajokban teleped-tek le az édességhegyekre, vagy csapongtak ide-oda az útszél förtelmes szennyrakásai és a sátrak közt.

Végre elértük a Mohalla Khanjár-beli síremléket (39. kép). Az udvarra vezető ajtót zárva találtuk, és jóideig tar-tott, míg Abdulla sorra kérdezősködve a környező házak-ban megtalálta a mollát, vagyis a papot. A derék kadiani előzékenyen kinyitotta az ajtót, de természetesen föl-kért, hogy vessem le cipőmet, mielőtt a szent helyre lépnék.

A kasmiri fafaragású ablakrácsokon át különös, misztikus félhomályba szelődülve derengett be a külső világosság. A helyiség közepén, faragott oszlopok és korlátok közt, a reáboruló mennyezet alatt állt a cenotáfium. A takaró leplen sárga és fehér virágok voltak elszórva, jórészüik még friss volt és arról tanuskodott, hogy a kadiani hívek gyakran felkeresik «Jézus sírját». Ezt bizonyították az ablakrácsokra és a sírt körülvevő oszlopokra kötözött kis színes szalagok is. Fogadalmi emlékek ezek és rendesen asszonyok erősítik egy-egy *pir* sírjára, hogy óhajuk beteljesedjék. Legtöbbjük gyermeket szeretne és a csodatévő hírben álló muzulmán szenthelyeket még a magtalan hindu asszonyok is fölkeresik.

A molla nagy tisztelettel hajolt meg a sír előtt és magam is követtem a példáját. Könnyű volt neki: ő Jézust, a szektája szerint is felséges, égi lényt hitte a koporsóban, de én bizony sehogysem tudtam olyan hangulatba jönni, mint amilyen a jeruzsálemi szent sírban bizonyára elfogna. Kritikus szemmel méregettem a hosszú és széles cenotáfiumot és arra gondoltam, hogy a méretei alapján inkább valami úgynevezett *naugaza pir* («kilencrőfös szent») földi maradványai pihennek benne, semmint a Megváltóé!

A pap ki is jelentette kérdésemre, hogy kétségtelenül *Isza* (Jézus) teste pihen a kőkoporsóban. Amiben igaza lehetett, hiszen egy régi kasmiri mű, a *Tarikh Azami* szerint Egyiptom uralkodója évszázadok előtt egy prófétát küldött a kasmiri szultánhoz és ezt a prófétát *Jusz Aszaf*-nak hívták. *Jusz* az *Isza* (Jézus) névnek egy másik formája és valószínűleg csak a pusztá névhasznosság vezetett ama legenda megszületésére, hogy ez a *Nábi-o-makbara*, vagyis a «Próféta sírja» Jézus testét rejti. A legendák buján tenyésznek Keleten és a főntebb említett afghán író feljegyzései, valamint az egyik ladákhí lámakolostorban állítólag fölfedezett «Ismeretlen Evangélium» — amely hírhedtté tette «fölfedezőjének», az orosz Notovicsnak nevét* — újabb és újabb csillogó fátylat szőtt a legenda köré.

* Erről is bővebben beszámoltam «A Világ Tetején» c. munkámban.

VIII.

A Dál tó. Úszó szigetek. A Nagymogulok díszkertjei.

Indulás! Már előző este kiadtam a parancsot és Dándék kora reggel óta készülődnek. Megyünk a Dál tóra.

Lásszu, a «kapitány», harsányan rendelkezik a konyhabárkán. Abdulla a bazárba ment, hogy néhány napra bevásároljon mindent, ami kell. A Dánd-család minden tagja talpon van. Egy kisegítő hándzsi-legényt is fogadtunk. Lásszu előszedi a bárka tetejéről a hosszú tolórudakat.

Végre készen állunk az indulásra. A tartóköteleket bevonják, a sikárát odakötik a bárkaház farához. A hajó orrán elhelyezkedik Abdulla a bérelt legénnyel, hátul az öreg Dánd-mama foglal helyet a kormánylapáttal. Lásszu a konyhabárkán marad a személyzet «kültagijával», egy mohamedán suhannal, akit a legalantasabb tisztogatómunka elvégzésére fogadtunk fel. A nagyobbik Dánd-leányzó látja el a kormányosi teendőket a konyhabárkán. A férfiakra keményebb munka vár, a hosszú karókkal víz ellenében kell tolniuk a két járművet.

Én szépen elhelyezkedem a hajóorr nyitott verandáján, belésüppedek a hímzett kasmiri vánkosoiba a fonott karosszéken, és egyéb dolgom sincs, mint nézni. Bezzeg a két kasmiri legény odakünn előttem alaposan nekigyürkőzve feszíti a karókat. A hajó orrának végén ütik bele a karót a vízbe, aztán ránehezednek és lassú léptekkel tolják maguk előtt a rudat hátrafelé. Az egész tér, amelyen ez a művelet folyik, csak három méter hosszú. Nagyobb bárkaházakon kétoldalt, kívül, keskeny deszkapalló nyúlik végig az ablak-sorok alatt és a karót kezelő hándzsik a hajó elejétől egészen a végéig lépdelnek rajta, nekigörnyedten tolva a járművet.

Elérjük a csatorna torkolatát, befordulunk és a Tszont-i-kul vizén haladunk tovább a Dál-kapu felé. A csatorna két partja mentén bárkaházak és konyha-dungák sorai vesztegelnek. Érdeemes bepillantani az ablakokon, bár olykor indiszkréciót követünk el. Csinos szőke angol misszeket kaphatunk rajta, amint a hálósobák tükörasztala előtt ülve fésülködnek, vagy éppen a harci színeket festik arcukra és ajkukra. Nagy csenárfák lombsátra borul a csatorna fölé. Valóban kellemes így tétlenül lebzselni a tovasikló hajón, míg a barna, izmos legények izzadva dolgoznak. Igen becsutelen gondolat, de tagadhatatlan, hogy a szemem előtt végbemenő munka még jobban kihangsúlyozza lustálkodó tétlenségem kiváltságát. De hát mi egyebet csinálhatnánk? Ha odaállanék segíteni, karót ragadva, a fehér faj szrinagari képviselőinek megvetése sujtana, amiért ilyen gentlemanhez nem illő magatartással hozok szégyent az európaiságra!

A Dál-kapuhoz érünk. Előtte a csatorna kiszélesedik, olyan, mint egy kis tó. A kapu, vagy ahogyan Szrinagarban nevezik, a *Dál Darváza*, nyitva áll. Két hatalmas szárnya kitérve invitálja bárkánkat, a kapu tetején pedig, amely egyben híd gyanánt is szolgál, naplopók csoportja könyököl a korlátra, hogy a bárkák átkelésén szórakozzanak. Az átkelés nem megy mindig simán. A Dál tó és a Dzsélam folyó, illetve az összekötő csatorna szintje között kisebb-nagyobb különbség van. A Dál-kapu és a hozzácsatlakozó töltés arra szolgál, hogy a folyó áradásakor betóduló víztömeget kirekessze a Dál-csatornából és a tóból. Ha a tó színvonala erősen emelkednék, a parti kertek, földek és tanyák víz alá kerülnének. Normális körülmények közt a Dál-kapu alatt a tó felől kifelé, a csatornába zuhog a víz és olykor 30—40 centiméter magas zuhatag formájában egyesül a Tszont-i-kul vizével. Ilyenkor a nehézkes, hosszú bárkákkal nem könnyű feladat átvergődni a kis vízesésen, különösen amikor, mint most nekünk, éppen az ár ellenében kell átkelni a kapun.

A vízesés ezúttal, szerencsénkre, csak kb. 20 centiméter magas. De azért a hándzsiknak minden erejüket meg kell feszíteniük, hogy az ár vissza ne lökje a bárkát és ne csapja

a Dál-kapu falához. A fickók felkapaszkodnak a bárka tetejére és míg egypár alkalmi kisegítő legény a víz szélén húzza felfelé járművünket, a mi embereink karóval, kézzel igyekeznek kellő távolságban tartani a bárkát a kapu oldal-falától (40. kép). Amikor teljes szélességében alánk kerül a miniatűr Niagara, a bárkaház nagyokat reccsen és felfelnyög. De az ügyes hándzsik hamarosan átterelik a kapun, s a túloldalon széttáruló Dál-csatorna vizén már ismét békésen, csöndesen haladunk tova.

A Dál-csatorna lagunákkal keresztül-kasul szeldelt nádasok közt húzódik el. Déli partján a Takht-i-Szulejmán sziklás töve emelkedik a magasba. A hegy lejtőjén, ahol a csatorna a tó közelébe jut, terül el *Gagribal*. Ez is kedvelt kikötőhelye a bárkaházaknak. A part köves, nem mocsaras ezen az oldalon, terebélyes fák vetnek árnyékot a házhajókra és a gagribali kis bazárban a bárkák lakói beszerezhetik napi szükségleteiket.

Külön tanulmány a sorban következő houseboatok neveit olvasgatni. Csak igen kevésen díszleleg hindu vagy muzulmán név, legtöbbjüket már az angol bérlők szájaíze szerint keresztelték el. «Daisy», «Ladybird», «Dora», «Wawerley», «Ivanhoe», «Shenandoah» és más hasonló nevek virítanak a hajók homlokzati bejárata fölött.

Előttünk szélesre terül a csatorna vize, de még nem a Dál tavon járunk. A tó bejárata előtt két földnyelv nyúlik be, az egyiken szép kert fái közt a maharádzsa egyik nyaralólaka áll. Amint aztán átvágunk a két földnyelv közt, már a Dál tó vizét hasítja bárkám. A víz nem túlmély, a hosszú karók elérik a fenekét.

A tó kék tükrét hegykoszorú zárja körül. A partokon elnyúló nyárfasorok és a terjedelmes csenárfák visszatükröződnek a víz színén. Csodálatosan tiszta ez a víz. És nagyon különös képet mutat, amikor lenézünk az átlátszó víztömegbe. Mintha elöntött lombos erdő fölött lebegnénk. A víz fenekét telenőtték a vízínövények bokrai, sűrű bozót zöldel át a kristálytisztá vizén, a hínárra emlékeztető ágak hosszabbjai kiütik fejüket és felborzolják a csendesen ringatódzó hullámokat. Helyenként oly sűrű és erősnövésű

ez a vízibozót, hogy a tó felszínén is lebegő szigeteket alkot. A tó széle felé pedig, mielőtt a parti nádas kezdődne, számtalan rózsaszínű lótusz lepi be a víz felületét. Zöld levelek úsznak, némelyik már holtan alábukott, de még több emelkedik ki a víz fölé és köztük kitarják pompás szirmaikat a lótuszok. Ez már igazi, feledhetetlen napkeleti látvány (41. kép).

A tavon kisebb-nagyobb csónakok cserkésznek. A kasmiri csónakos — férfi, nő vagy nagyobbacska gyermek — a jármű orrában ül és rövid lapátjával hajtja előre a csónakot. Közben kinyúl a vízbe, nagy csomó hínárt, vízínövényt markol össze és maga mögé dobja a csónakba. Takarmánynak gyűjti a tó kiapadhatatlan termését. Mire a vízi aratás befejeződik, a csónak úgy megtelt a hosszúkáslevelű zöld hajtásokkal, hogy csaknem a pereméig megmerül. Csak a nagy zöld halom látszik, meg az előtte kuporgó csónakos.

A tó sok mindennel ellátja a partok lakóit. A színét belépő növényzet közt terem a *szingara*, a kasmiri «vízimogyoró». Ez emberi táplálékul szolgál, az érett lótusz magjaival együtt. Egy-két lótusz magtokja elegendő táplálékot ad egy étkezésre. Halászkok is járják a tavat, hosszúkás merítőhálókkal vagy lándzsarúdra erősített halszűrő szigonnyal. Elöl a sikára orrában áll a szigonyt emelő halász, míg a másik hátul ül és lapáttal hajtja a könnyű járművet.

Lassan átkelünk a tavon. A konyhabárka jó messzire mögöttünk maradt. Az alsó tó — a *Lokut Dál* — délkeleti oldalának egy beszögelésében kötünk ki. Itt, a *Sirázi Bágh* közelében terül el pandit-ismerősöm szép gyümölcsöse és kis nyári tanyája. Úgy beszéltük meg, hogy néhány napra kijövök bárkaházammal az ő kertje alá. A hely nagyon szép, de estefelé szinte elviselhetetlenné teszi a milliányi moszkító. Nem véd meg ellenükben semmiféle szúnyogháló, a derék *maccsarok* nem bolondok addig várni, amíg az ember lefekszik és bebújik a háló alá; egész nap portyáznak és mihelyt esteledőre fordul, hadilétszámba emelik vérszomjas seregeiket.

A kikötés körülményesebb itt, mint a folyón vagy a csatornán. Ott a part mellé lehet állni és elég a bejáró pallót odatámasztani a hajó és a part közé. De a tópart sekély vizében a bárka már a parttól néhány méternyire feneket ér. Cövekeket vernek le, hozzájuk erősítik a járműveket, azután kis pallóhidat kell rögtönözni a konyhabárka tetején heverő tartalékdeszkákból. De ez a munka későbbre marad, egyelőre csak a sikára szolgál repülőhíd gyanánt. Hosszában éppen a parttól a bárkáig ér (42. kép).

Míg az új kikötőhelyen a rendezkedés munkája folyik, felsétálok a pandit gyümölcsösébe. Remek kert, nagy gyümölcsfákkal. Van benne többféle nemes alma-, körte-, szilva-, barack- és cseresznyefa. A joviális képű, erős, szálas pandit örömmel fogad. Rajta is csak ing meg rövid angol trópusi nadrág van, lábán kasmiri szandál. Megmutatja nyári birodalmát, a szép és nagy gyümölcsöst. Gazda szeme hízlalja nemcsak a jószágot, hanem a termést is; a pandit a nyarat egészen késő ősziig odakünn tölti kertjében. Kellemesebb is ez a tanya ilyenkor, mint az ódon családi kőház, valahol benn egy szrinagari sikátorban. Házanépe benn maradt a városban, a pandit egyedül vigyáz, intézkedik a gyümölcsösben. Kis kétszobás faházikóban lakik, szolgálja főz is számára. Van egynéhány embere odakünn, köztük a *munsi*, vagyis az irnok, aki maga is bráhman. A gyümölcsös egyik öre eredeti alak: szabadságolt *gurkha* közlegény. A gurkhák mongolfajú hegyilakók, Nepál és a szikkhimi határvidék a hazájuk. Kitűnő katonák és félelmetes harcosok. Vallási tekintetben hinduk és a második kaszthoz, vagyis a *ksatriják* (harcosok) közé számítanak. A pandit gurkha öre is típusos példája volt fajának: kicsiny, zömök, de hatalmas erejű, keménykötésű és értelmesképű, mokány legény.

A pandit modern üzletember. Télen szőnyegkereskedő, de csak nagyban készítetteti és szállítja Európába, sőt Amerikába is a kasmiri szőnyeget, Indiában pedig főként a maharádzsák a kliensei. Nyáron azonban gyümölcsstermelő és konzervgyáros. Nagyban adja el gyümölcstermése tekintélyes részét, a többiből pedig ott a helyszínén jam-eket és szörpöket készít. Jókor a műhely szolgál erre a célra a gyü-

mölcsöskert szélén. Modern német és angol gépek állnak a pajtanagságú teremben. A pandit kalauzol és mindjárt megajándékoz egypár cindobozzal különböző gyümölcszeiből. Mi több, nagy büszkén szed elő egy üveget, elém tartja és titokzatosan kérdezi :

— Mit gondol, mi van ebben?

— Gondolom, valami *brandy*.

— Az bizony, de nem amolyan mindennapi brandy! Az Ön hazájából való ital! Szlivovica! Egy *czechoslovakian* úriembertől kaptam a receptet, hogyan kell készíteni.

A *czechoslovakian* úriemberről ugyan nem ismerhettem el, hogy hazámfia, de azt már elismertem, hogy a szlivovica, vagyis a szilvapálinka, eléggé népszerű ital nálunk is odahaza. Kezembe nyomta a lepecsételt flaskót és felajánlotta :

— Igyék jót a hazai italból!

Másnap csakugyan kedvem kerekedett, hogy megkóstoljam a pálinkát. Nem tudom, a cseh úriemberen szárad-e a vétek, vagy pedig a pandit kasmiri emberei rontották-e el a párlatot, de inkább valami szájvízre emlékeztetett, mint pálinkára. Szesznek nyoma sem mutatkozott benne, íze se nagyon volt, de amennyi volt, azt pocskéknak találtam. A pandit lesujtva vette tudomásul véleményemet és egy sereg üveget fölbontatott próbaképpen. Mind egyformának, azaz gyalázatos kotyvaléknak bizonyult. Ilyen gyászosan ütött ki cseh «hazámfiának» szeszfőző propagandája Kasmirban.

A pandit meghívott vacsorára. Csontig száradt, sovány kis hindu szolgája főzte a vacsorát künn a ház mögötti udvaron. A földön kuporogva faszén-serpenyőn kotyvasztotta a rizst s a különböző *karrikat* és *khicsriket*. De a pandit modern ember, semmiben sem ragaszkodik a bráhma-kaszt orthodox előírásaihoz. Az igazi bráhma nem eszik húst, mert az *ahimszá** elvét követi. Panditom azonban csirkét vacsorált, karri-lével készült csirkét, ami erősen emlékeztet a jól megpárikázott csirkepörköltre. Annakidején, amikor megismerkedtem a pandittal, odalenn a

* *Ahimszá* : «nem-ártás», vagyis az a törvény, amely szerint élőlényeknek nem szabad szenvedést okozni, élőlényeket bántalmazni vagy megölni.

Pandzsábban, hosszú estéket töltöttünk a hinduizmusról, a régi ind bölceletről és más hasonlókról beszélgetve. A pandit alaposan ismerte az ősi tanokat és nagy lelkesedéssel, éles logikával fejtegette az ind világnézet értékeit. Megkérdeztem hát, miért fogyaszt húst és miért tagadja meg a hinduizmus egyik legmagasztosabb elvét, az ahimszát.

— Az idők változnak, — felelte a pandit. — Egykor a bráhmanok valóban csak a papi hivatásnak, a szellemi törekvésnek éltek, az ősi szabályok arra szolgáltak, hogy a szellemet erősítsék és a nyughatatlan testet alárendeljék a szellem kormányzó akaratának. Manapság már igen sok bráhman, mint magam is, gyakorlati foglalkozásokat űz. Így hát, bár a tradíciók még élnek bennünk, hivatás szerint nem vagyunk többé bráhmanok. A régi szabályok sem tiltották meg a húsevést a többi kasztnak, legfőlőbb mint érdemes eszményt ajánlották a hústól való tartózkodást. Mi több, a harcos kasztnak kifejezetten tanácsolták a húsevést. Mindegyik csoport a maga sajátos feladatainak s e feladatoknak megfelelő módon élt. Ha tehát a bráhman tevékeny, gyakorlati foglalkozást űz, helyesebb nem ragaszkodnia az ennek meg nem felelő szabályokhoz. Én például a legkülönbözőbb társaságokban fordulok meg, Európában és Indiában egyaránt, és nem akarok eltérni az általános szokásoktól. Orthodox bráhmanok közt magam is bráhman vagyok, másutt meg egyszerűen ember, olyan mint a többi.

De a dolgok megmagyarázásában mégis igazi bráhman volt. A *Njája* nevezetű filozófiai rendszer, amelyet minden képzett bráhman ifjúnak tanulnia kell, érvelésre és meggyőzésre tanít. Olykor a görög szofisták vagy a modern ügyvédek módszereire emlékeztető gondolatmenet-erőmutatványokkal. Mikor aztán tovább folyt a beszélgetés az ahimszá értékéről, a pandit átcsapott a miszticizmus területére és a *tántrika* sivaizmus szélsőséges híveként bontakozott ki. Kifejtette, hogy a világ *sunjam*, vagyis üres és tartalmatlan, csak az Isteni Erő (*Sakti*) a valóság benne. *Nincs semmi, minden látszat*. Üresek és semmisek a szabályok, a formák, csak egy van, amiben az Isteni Valóságot

49. Faekével szántó kasmiri földművelők.

50. A birka gyapjának tisztítása.

51. Az avantipuri templomromok.

52. Bárkaházak a bidzsbihárai parton.

53. Gabba-készítő műhely Iszlámábádban.

54. «Modern» öltözékű szikh úr egy hatalmas csenárfa előtt.

átélhetjük: az, ha felismerjük a Semmit, az Ürességet. Egészen átszellemült, száján az istenszobrok különös mosolya ült és pupillája eltűnt felső szemhéja alatt, amint szinte révült elragadtatásban suttogta maga elé:

— A Semmi!... Semmi... Semmi...

A lélektani különösségek fantasztikus skáláját talán sehol a világon nem lehet annyi változatosságban tanulmányozni, mint a Keleten. Különösen a hinduk közt. Mondhatni, minden elképzelhető gondolkozási formát megtalálunk náluk. De azt hiszem, a legfejlettebb, leghaladottabb s egyben az igazi régi értékeket legtisztábban alkalmazó hinduizmus az, amit *Gándhi* hirdet. Annyi kétségtelen, hogy Gándhi tanításában nincs szemernyi sem a Njája szofisztikájából. «Gyakorlati idealizmus», így jellemezte felfogását maga Gándhi és csakugyan ez a legtalálóbb meghatározás.

A pandit alapjában véve egészen modern, gyakorlatias, nemzetközi típus volt, de bráhmani származásának és nevelésének évezredes hagyományai sem maradhattak hatás és nyom nélkül. Így hát a modern ember magátólértetődő szokásait, amelyeket az európai gondolkodás nélkül követ, ő régi bölcséleti érvekkel és misztikus magyarázatokkal támogatta, magával szemben is. E tekintetben tehát méltó utóda volt bölcselkedő szemléletre hajlamos bráhman-őseinek.

Zenei ízlésében is ilyen különösen keveredett össze a keleti és a nyugati hajlam. Vacsora után kihozatta a kertbe gramofonját és felváltva játszotta a sajátos, végtelenségbe lüktető hindu dalokat és a legrikítóbb, legolcsóbb Music Hall-slágereket. Éppoly elragadtatással énekelte a Krisna csínyjei miatt panaszkodó pásztorleányok régi, finom dalát, mint a skót-dialektusos vidám orfeumnótát, amelyhez még az asztalt is verte széles jókedvében. Az egyiknél a gyermekkor és a mult hangulataiban fürdött, a másiknál londoni kirándulásainak kedélyes reminiszenciáiban édelgett.

De kérésemre később csak régi hindu zenét játszott. Kalkattában a nagy gramofonlemezgyárak indus zenedarabokat is sokszorosítanak és a hazai lemezek Indiaszerte köz-

kedveltek. A panditnak szép gyűjteménye volt a klasszikus és a népies hindu muzsikából. A még hozzá nem szokott európai fül furcsának és fárasztónak találja az indus zenét, de ha sokszor és figyelmesen hallgatja, igyekszik megismerni e muzsika gondolattartalmával és stílusával is, akkor lassanként rájön az ízére. Ott, a keleti ég mélységes, sötét mennyboltjának szikrázó csillagmiriádjai alatt, a halkan susogó csenárlombok árnyában, otthonosan, meghittén és nagyon igazán hatott a hindu zene megfoghatatlan varázsa. Végnélküli ritmusa mintha a Mindenség hangtalanul lüktető szívverését szólaltatta volna meg. Mintha hirtelen kinyílnék valami titokzatos, láthatatlan ajtó és a kezdetlen muzsika a Lét végtelenségéből áradna felénk, míg be nem zárul ismét az ajtó, hogy a végnélküli, befejezetlen zene hangjait elvágja előlünk. A tó életének sok éjszakás nesze, a tücsök zsongó cirpelése, az itt-ott meglebbenő csöndes szélfuvallat suttogása, a halkan zizegő lombok szava, mind-mind belefonódott a muzsikába, egybeolvadt a lüktető zene hangjaival, mintha valami határtalan orkheszter szólamai engedelmeskednének a magasban trónoló Karmester láthatatlan intésének . . .

Hanem ez a világ úgy van megalkotva, hogy a legszebb, legmagasztosabb érzés és hangulat mellett nyomorúságos testi mivoltunk is szót kér és belehasít a nagy harmóniába. A Dál-parti szúnyogok ezrei nem elégedtek meg azzal, hogy vékony zümmögő hangjukat a Mindenség koncertjébe vegyítsék, hanem kegyetlenül nagyokat csíptek arcomon, nyakamon, kezeimen és fődetlen térdeimen. Idegen véretem talán valami finom külföldi «primőr»-nek találták, mert sokkal nagyobb számban rohantak meg engem, mint a panditot. Hja, az újdonság ingere! Már telistele voltam sajgó, tüzelő csípésdaganatokkal. Elkészöntem hát a pandittól és siettem haza, a bárkaházamba, hogy bekenjem magam citrommagolajjal, amit a szúnyogok ki nem állhatnak. Eső után köpönyeg! Az olaj különben is csak egy félórára segít, a hatás lejártát újabb csípések jelzik. Bújjunk hát gyorsan a moszkítóháló alá, az ágyba. De alighogy eloltom a lámpát és a háló szélét a derékalj alá

gyűröm, fülembé zizeg a jólismert és mélyen útált hang : szúnyog került a háló alá! Óvatosan kinyúlok, meggyujtom a lámpát, behúzom a hálót és kezdődik az izgalmas vadászat. A csöpp fenevad alig kivehető a háló szürkés-fehér hátterén és mire feléje nyúlok, már el is tűnt. Jóideig eltart, míg kiirthatom az élők sorából, a nélkül, hogy szofisztikus érveket keresnék az *ahimszá* megsértésének ment-ségére. Aztán a megérdemelt nyugalom következik és az álom elfeledteti, hogy a világ sok szépségét olyan látszólag fölösleges és aljas teremtmények rontják meg, mint a szúnyogok és a velük rokonszakmában dolgozó egyéb rovarok.

Reggelre kelve az est és éjszaka apró kellemetlenségeinek emlékei szertefoszlanak a sötétség árnyaival együtt. A tó keleti partja fölött, a 2700 méterig emelkedő hegyek sziklaormai mögül, a Nap első sugarai képében «árasztja fénynyilait a Kelet Vadásza»,* a tájra. A víz fölött terjengő pára ragyogó fehéren gomolyog, aztán foszladozni, emelkedni kezd és végül a Nap átveszi uralmát a tavon. Leírhatatlanul üde, fiatalos és derűs így kora reggel a tó hangulata. A parti fák bárkaházam fölé borulnak és valóságos természetalkotta lugasban költhetem el reggelimet a tető nyitott erkélyén. Odakünn a tavon már munkához láttak a víz aratói, roskadásig megtöltött csónakok siklanak tova a vízínövények kazlaival, halászok vetik ki háromszögletű hálóikat és a felső tó felől nagy zöldségesbárkák igyekszenek Szrinagar felé.

Éppen szemben vélem, a Lokut Dál közepén kis sziget emelkedik ki a vízből, *Rupa Lanka* a neve. Reggeli után beszállok a sikárába és elindulok a sziget felé. Dándék aggódnak, nem bíznak evező tudományomban és ajánlják, hogy egyikük velem jön. De nem azért nőttem föl a Duna mellett, hogy a Dál tavon szégyent valljak! Csak éppen hazai módon kezelem a lapátot. Jólesik egy kis mozgás és az egy kilométeres távolság hamarosan elfogy sikárom előtt. A könnyű csónak, amikor egyedül ülök a végében, alig egy méternyi felülettel fekszik a vízen, csaknem három-

* Omár Khajjám : *Rubaijját*.

negyedrésze kiáll belőle és a sikára orra magasra emelkedik. Hanem, amint a Nap magasabbra száll, gyorsan átmelegszik a levegő. Észak felől szél kerekedik és kellemesen hűsíti megizzadt testemet, de a hullámok is felkerekednek és széles rajvonalakban támadnak sikáram ellen. Bukdácsolva, keményen dolgozva küzdök a hullámveréssel, de végül elérem a kis szigetet. Az egész alig több százötven-kétszáz négyzetméternél. Néhány fa áll rajta és régi romok kőhalmazai emlékeztetnek a mult időkre, amikor valamelyik kasmiri uralkodó kis kéjlakot építtetett a szigeten. Innen, a víztükör közepéről pompásan át lehet tekinteni az alsó tavat. A Takht-i-Szulejmán hegye s a tetején álló Sankarácsárjatemplom innen nézve is eluralkodik a tájon.

Rövid pihenő után továbbindulok. A szigettől alig egy kilométernyire kezdődnek a nyugati partot több kilométer szélességben szegélyező kisebb-nagyobb szigetek, zátonyok és lagunák. A sekély vízfelület jórészt a zátonyok közt az úgynevezett *úszó kertek* foglalják el. Az úszó kert is kasmiri, jobbanmondva Szrinagar-környéki különlegesség. A szegény nincstelenek, akiknek nem jutott föld Kasmirban, termő területet alkottak maguknak a Dál tó sekélyes vizén. Kisebb-nagyobb négyszögekben borítják ezek a kertek a víz színét. Úgy keletkeznek, hogy a leendő tulajdonos lever néhány erős karót a vízfenékbe. A kipécézett terület négy sarkára kerülnek a legvaskosabb cölöpök, közüket aztán vékonyabb karókkal töltik ki. A cölöpöket gallyakból, nádból font hálózattal kötik össze, kevéssel a víz színe alatt. Az erős hálózatra nád, gally vagy szalma kerül, ennek a rétegnek a tetejébe pedig földet hordanak. A kis mesterséges szigetek 20—40 cm-rel emelkednek a víz fölé és gazdáik konyhaveteményeket természetnek az úszó földbirtokokon. Sikarán járnak ki megmívelni a földet és ugyancsak sikarán szállítják a városba terményeiket. A szorgalom és leleményesség, amelyről ezek a mesterséges kertek tanuskodnak, becsületükre válnak a kasmiriaknak és más jelenlegekkel együtt azt bizonyítják, hogy sok jóra való jellemvonás rejlik ebben az elhanyagolt, árvaságában lezüllött népben.

A tanulságos csónakkirándulás után visszatérek bárkázamhoz. Ezúttal hátba kapom a szelet, s ez megkönnyíti az evezést. Azért ugyancsak átmelegszen és a hús, kristálytiszta víz hivogatásának nehéz ellentállni. Egy ideig csöndesen ringatódzom a hullámokon, szinte egyhelyben, mert abbahagytam az evezést, hogy kissé lehűljek. Aztán ledobom az átizzadt ruhát és zsupsz! — bele a tóba. Hanem, amilyen kellemes a hűvös víz simogatása, olyan kellemetlen az úszás a Dál tóban. A vízfenéket sűrűn belepő vízinövények ágai folyton súrolják a lábaimat és a mellemet. Ha nem is olyan alattomosak, mint a dunai hínár, azért nem élvezet úszni köztük. Hamarosan meg is elégelem a fürdőt és visszamászom a sikárába. A hideg lubickolás után friss kedvvel feszítem a lapátot és nemsokára már a déli part lótoszai közt járok (44. kép). Jó százméteres övben nádas és lótoszok veszik körül a part vonalát. Így közelről, amint a könnyű csónakon a lótoszok sokasága közt siklom át, a csodaszép virágok eleven példával teszik érthetővé előttem az ősi hindu vallásos költészet egyik mélyértelmű hasonlatát. A lélek földreszületését, földi létét és elmúlását a lótoszhoz hasonlítják. Mint ahogy a lótosz szára a víz mélyének sötét iszapjában gyökerezik, úgy fakad a lélek élete is a Mindenség kifürkészhetetlen mélységeiben. A fejlődő lótoszbimbó lassan emelkedik a víz színéig, alátekintve láthatom a még csukott bimbókat a zöldes homályban: ugyanígy, rejtve, az élet küszöbén túl ölt testet a lélek és készül fel, hogy az idő teljességében megjelenjék az élet tengerének hullámain. Lám, ott már fölütötte üde, harmatosan lágy fejét egy megszületett lótoszbimbó; ruganyos, friss erőben gazdag szára a víz fölé hajtja és a magasságba emeli. Amott már büszkén, életének tudatában boldogan emelkedik a magasba néhány kinyílt lótoszrózsa. Szívja, leheli az Élet napfényét és levegőjét, öntelt erejében magasan hordja koronáját és talán el is feledkezett már a homályos mélységről, amelyből születésekor kiszállott, pedig léte benne gyökerezik. De lám, odébb már csüggedten ejti fejét egy másik lótosz és akarva-nemakarva a mélység felé konyul. Aztán elveszti önállót, büszke létének minden erejét, szára

megroskad, szirmai lehullanak, levelei összefonnyadnak és a lótosz lassan ismét elmerül a homályban, amelyből születt s amelybe visszatér napsugaras létszakaszának végén. Később már csak rothadó, szétbomló anyag marad belőle, de magvai új életek ígéretével merültek a Kezdet és a Vég mélyébe, s a csodálatos körforgás megismétlődik újra. Valóban a lótosz születésében, virulásában és elmúlásában felségesen szép szimbolumként dereng föl az Élet örök titka . . .

Bárházam ablakából vagy tetőerkélyéről órák hossz-szat elnézem az előttem elterülő lótoszzerdőt. Abdulla lótosz-csokrokat rakott vázákba és bárházam minden szobájába juttatott belőlük. (43. kép.) Az ebédlőasztalon is négy nagy rózsaszínű lótosz áll előttem.

A kora délutáni órákban az erős meleg elől elmenekülök és leheveredem hálósobámban. Az ablakok nyitva állnak, a víz felől könnyű szél lebegteti a hímzett függönyöket. A lustálkodás sehol sem esik olyan jól, mint a Kelet ernyesztő déli hevében.

*

Délután érdekes és jelentékeny emberrel ismerkedem meg a Pandit gyümölcsösében. *Rádzsa Dajakisan* (Dayakishan) *Kaul*, a Pandit jóbarátja, kijött autóján és künn a kert árnyas lombjai alatt teázva beszélgetünk. *Rádzsa Dajakisan* nem mindennapi egyéniség. Évekkel ezelőtt a kasmiri mahárádzsa főminisztere volt. Lángeszű ember és kitűnő politikus, ami sokat mond a Keleten, mert az indiai udvarok fantasztikus cselszövényeiben és örökös, szinte «l'art pour l'art» űzött intrikáiban felszínen maradni s a bonyolult útvesztőkben biztos lábbal járni nem könnyű feladat. *Sven Hedin* maga is nagy elismeréssel és hálával tesz említést *Dajakisanról* «*Transhimalaya*» c. művében; annakidején, amidőn a világhírű kutató transzhimálajai expedíciójára készült fel Szrinagarban, *Dajakisan* a kasmiri mahárádzsa főminisztere volt és nagy mértékben kezére járt *Hedinnek*, hogy az expedíció előkészületeit egyengesse. *Rádzsa Dajakisan* egészen modern, nagyműveltségű férfi.

Európai ruhában jár, csupán a turbánhoz ragaszkodik, mint igen sok modern indus. Típusa a kasmiri bráhmának. Arcának színe és jellege hasonlóbbá teszi az európai mediterrán fajtákhoz, mint a délibb India típusaihoz. Mellette a Pandit arcszíne csaknem sötétnek hat, pedig ő is jóval világosabb az átlagos indusnál.

Rádzsa Dajakisan nagy érdeklődéssel hallgatja tapasztalataimat és terveimet. Amikor megtudja, hogy az előző telet Patiálában töltöttem, sajnálkozva jelenti ki, milyen kár, hogy ő már akkor nem volt ott. Ugyanis nem sokkal odaérkezésem előtt megvált állásától: addig főminisztere volt a patiálai maharádzsának. Rendkívüli, szinte felbecsülhetetlen szolgálatokat tett ennek a típusos indiai kényúrnak és veszedelmes politikai kátyuból húzta ki Patiála szekerét. De nem volt hajlandó mindenre kész eszköz lenni az uralkodó kezében, és a nézeteltérések azzal végződtek, hogy lemondott magas állásáról. Az indiai bennszülött államokban nagy az ázsiója egy-egy neves, sikeres indus politikusnak; az ilyenért a maharádzsák akárhányszor versengenek is egymás közt. A legtöbb államban nem helybeli születésű államférfiak kerülnek vezető állásokba. Így került Rádzsa Dajakisan is patiálai szolgálatba, míg Kasmirban annak idején egy pandzsábi szikh főnemes követte őt a miniszteri székhelyre. Kasmiri tartózkodásom idején a maharádzsza belügyminisztere egy *keresztény* bengáli indus, *Sir Albion Banerdzsi* volt.

Bizony, magam is sajnáltam, hogy Rádzsa Dajakisan már elhagyta Patiálát, amikor én ott tartózkodtam. Benne barátira találtam volna, míg azokkal az urakkal, akik akkoriban a főhivatalokat elfoglalták, sehogysem bírtam összeharagkozni. Legnagyobb részük minden hájjal megkent intrikus, páváskodó, hiú fráter, vagy egy korrupt rendszer mindenre kapható teremtménye volt.

Rádzsa Dajakisannak nyilván elment a kedve a maharádzsák politikájától. Visszavonult és kereskedelmi vállalkozás vezetésének szentelte kiváló eszét és hatalmas energiáját. A nagyszabású export-import üzletet ő és öccse, Harikisan Kaul, irányította. Amilyen modern ember volt a

rádzsa, olyan orthodox, régimódi bráhmant ismertem meg harmadik fivérében, *Pandit Dr. Bálkisan Kaulban*. Ezzel még előbb, Szimlában találkoztam. Még lesz róla szó ebben a könyvben. A rádzsa rendkívül kedves és lekötelező volt irányomban: felajánlotta a szrinagari háza alatt elterülő partrészt kikötőhelyül, ha majd visszatérek a fővárosba. Jóideig elbeszélgettünk hármásban indiai és európai dolgokról és közös ismerősökről, míg aztán a rádzsa elbúcsúzott és hazatért.

Az este ismét a gramofon, majd a moszkitók jegyében zajlott le. Általában egyedül ez a két műsorszám zavarta meg a dálnparti idil feledhetetlen napjait. A gramofon ugyan olykor hozzájárult a hangulatos emlékek létrehozásához, amikor gazdája az orfeumslágerek helyett indus dalokat játszott rajta, de már a szúnyogok csak kellemetlen és diszharmónikus benyomásokat hagytak hátra.

A Dál tó mindenkor vonzotta a Szépség lelkes barátait. A régi kasmiri uralkodók a tóparton vagy a kis szigeteken építtették fel nyaralóikat. De a Dál tó fénykora a mogul hódítással köszöntött be. A török-tatár Középázsziából eredő mogul uralkodók még nemzedékek után sem tudták egészen megszokni és rezignáltan elfogadni az indiai éghajlatot. Északibb tájak fiai voltak és a vízszegény indiai forró évszak elől, ha csak tehették, éppúgy igyekeztek elmenekülni, mint az Indiában élő mai angolok. Az uralkodás gondjai azonban az év nagy részében Delhihez, Ágrához vagy Lahorhoz kötötték a Nagymogulokat. Úgy segítettek hát magukon, ahogyan lehetett: a síksági nagy székhelyek közelében pompás díszkerteket létesítettek és ezekbe menekültek felüldülni az uralkodás fáradalmas ténykedései után. Vízet, mindenáron vizet! — ez lehetett az északi, enyhébb égtájakról a forró délre származott csagatáj-törökvérű nagyurak szünetlen áhítozása. Hatalmuk és pénzük volt elegendő, előteremtették tehát az indiai forró évszak legdrágább és legritkább kincsét, a vizet. Mérhetetlen költséggel biztosították kertjeiknek folyóvízzel való ellátását, s a mogul-kertek földsze és elengedhetetlen kelléke gyanánt csatornák, medencék és mesterséges víz-

esések árasztották hűsítő lehelletüket a perzsa kertművészek csodaszép alkotásaira. Kasmir elfoglalása után mihamar felismerték e magaslati ország természetadta előnyeit. Már Nagy Akbár díszkertet létesített a felső Dál tó, a *Bód Dál* nyugati partján. Ez a *Nászim Bágh*. De csatornái és vízművei már elpusztultak, csak az évszázados csenárok sűrű lombja vonzza a látogatókat. Az igazi, híres mogulkertek a tó keleti partján terülnek el. Legszebb köztük a *Salimár Bágh* és a *Nisát Bágh*. Lenn, a tó délkeleti sarkától nem messze, a hegyoldalban fekszik a kicsiny, de remek *Csasma Sáhi*, a «királyi forrás» kertje.

Előbb a *Nisát Bágh*ot látogattam meg. Ez a két tavat egymástól elválasztó töltésen és hídon túl, a Bód Dál egy beszögelésének szélén terül el. Sikárán, Lásszu és Abdulla kíséretében mentem odáig. A sikára mennyezete alatt, a puha párnákon elnyúlva igazi keleties élvezet volt az átkelés négykilométeres víziútja. A Nisát Bágh előtt sikárák egész raja imbolygott a part fái alatt. Vasárnaponként megnyitják a mogulkertek vízműveit és a szrinagari népcsónakon, tongán vagy gyalog, a jómódú modern kasmiriak és az európaiak pedig automobilon sietnek ki a csodaszép látványt élvezni. De főleg kasmiriak a látogatók. Az indusok általában nagy rajongói a természetnek és jelenlétük jobban illik is tájaik keretébe és kevésbé zavaró, mint az idegeneké, akik városi mivoltuk sok összhangtalan megnyilvánulásával rontják a hangulat egységét.

Valamikor a Nisát Bágh egészen a tópartig nyúlt és a legalsó zuhatag a Dál vizébe hullott. Azóta a parti műút elvágta a kert legalsó traktusát, s az utolsó vízesés egy régi mogul épület talapzatán keresztül zúdítja habjait az út mellett álló medencébe, ahonnan aztán a víz az úttest alatti áteresztőn éri el a tavat.

A «Vidám Kert» egymás fölé emelkedő széles terraszokban nyúlik végig a hegyoldalon (45. kép). Hallatlan munkába és költségbe kerülhetett a hegylejtő lépcsőzetes kiképzése. Ha a Nagymogulok idejében már okvetetlenkedett volna egy-két garasoskodó nemzetgazdász, bizonyára kiszámította volna, mennyi értéket és munkaerőt vont el a köztől

a magánszórakozásra szánt díszkert építése. Nyilván igaza is lett volna, ha elítéli a Nagyúr fényűző passzióit — és mégsem lett volna igaza! A fényűzésnek is megvan a maga etikája. Ami egykor talán haszontalannak látszott, abból később felmérhetetlen érték válhat; ugyanígy, ami ma a közellátó kritika szemszögéből felesleges és céltalan fényűzés, az majd valamikor még olyan beccsel bírhat, amihez képest a jelen gyakorlatias eredményeit talán jelentékteleneknek fogják ítélni. Lám, a Nagymogulok díszkertjei hajdanában csakugyan egyedül a kiválasztott kevesek gyönyörét szolgálták, ezek kára és verejtéke árán, — de ma ezek igazi örömét jelentik, s a Szépség enyhítő, megbékítő varázsát kínálják mindenkinek. És hová lettek a Nagymogulok jóléti és emberségesebb intézményei?

Ez kissé «reakciósan» hangzik. De nem akarom azt mondani, hogy nem elsőrendű feladata minden hatalomnak a jelen szükségleteit biztosítani és a köz javát minden eszközzel óvni, — csak annyit óhajtok megjegyezni, hogy ne essünk a túlzott józanság és a kispolgári krajcároskodás hibájába, amikor megakadunk egy-egy nagyszabású, szépen elgondolt, de közvetlenül hasznot nem hajtó alkotás tervén. Ami ma nyereségnek látszik, holnap nullává zsugorodhat, vagy veszteséggé válik — és megfordítva.

A mogul díszkertek ennek a nagyszerű uralkodó-nemzetségnek nagy akarását, alkotóerejét és magasrendű kultúráját hirdetik. A mogulok első generációi, százötven esztendőn át, minden hibájuk mellett is, Indiában a fejlődés korszakát képviselték. Az apró-cseprő helyi államok kicsinyes perpatvarait nagyobb, átfogóbb, messzebbtekintő, büszkébb célok felé törő gondolat váltotta föl. Nagy Akbár uralma még a legyőzött hinduknak is a fejlődés szélesebb horizontjait tárta fel. Ha a mogul intézményeket tanulmányozzuk, a harácsoló kényurak helyett nagyálmú, emelkedett gondolatú államépítőket ismerünk fel Báber utódai-ban. És a perzsa zamatú muzulmán kultúra szépséges, nemes, finom formákkal simította el a keleti középkor uralkodási módszereinek érdes és durva alapstruktúráját. Az élet művészetté vált a mogul nagyurak környezetében —

hiszen hovatovább az élet megtartása maga is művészetté lett. Az életöröm a halál árnyékában nyitja legszebb virágait. Ha a Kelet szépségeit való mivoltukban akarjuk megismerni, a titkaikat megnyitó kulcsot *Háfiz* és *Omár Khajjám* költészetében találhatjuk meg. Az elmúlás méla alaphangja mindenkor ott zeng mély rezgéseivel az öröm, az életkedv csengő szólamai mögött...

A Nisát Bághot *Ászaf Khán*, Dzsehángir nagymogul hatalmas minisztere hozta létre. Ászaf Khán egyben apósa is volt fejedelmi urának, és leánya, *Nur Dzsehán*, Dzsehángir kedvenc felesége, talán atyjától örökölte a kertek szeretetét és a perzsa műízlést. A legtöbb híres mogul-kert az ő alkotása volt.

A Nisát Bágh, mint minden mogul díszkert, mértani szabályosságot mutat. Az egymást követő széles terraszok közepén, felülről lefelé, lépcsőzetesen szeli ketté az egész kertet egy köcsatorna (46. kép). A vizet a kert háttéréül szolgáló hegy magaslatairól vezették ebbe a csatornába. A csobogó víz a terraszokon medencékbe terül szét és szökőkutak rózsáiból hinti szét gyöngycseppjeit, majd változatos formájú zuhatagokban ömlik alá a következő terraszra. Ha alul, a bejárat épületének belső oldalán megállunk, a pompás kert lépcsőzetes szakaszai egyenes vonalban emelkednek fölfelé a hegyoldalban, s ezeken a virághímes, ezerszínű garádicsokon vidáman siet alá a forrás kristálytisza vize, táncoló tündérlábak visszhangját verve csobogásával. A medencéket és csatornákat pázsit- és virágszőnyegek szegélyezik. Szőnyegek ezek a szó legszorosabb értelmében még ma is, pedig a Nisát Bágh mai képe csak halvány árnyéka lehet az egykori csodának. Úgy hatnak a virágágyak, mintha egy páratlan művész a színes szirmok és levelek élő anyagából meseszerű szőnyeget szőtt volna. Milyen lehetett a Nisát Bágh, amidőn még Nur Dzsehán andalgott az árnyas fák alatt! Amikor még a Nagyúr királyi váltságdíjjal felérő összegeket fizetett egy-egy párját-ritkító tulipánhagymáért!

A perzsa kultúrájú mogulok sokkal többet láttak a virágban, fában, mint mi, modern nyugatiak, akik botani-

záló mániánkban méltatlan, rosszhangzású «tudományos» nevek tábláit tűzzük a természet legcsodálatosabb alkotásai közé. A keleten minden fának, levélnek, virágnak szimbolikus jelentése van, összeállításuk értelmet, mondanivalót rejthet és művészi kompozíciójuk a költészettel vetekszik. A *kert* szó a perzsa poéták jelképes nyelvében minden utalás és lábjegyzet nélkül a *földi világ* gondolatát fejezte ki, mint ahogy pl. mi magyarázat nélkül is a földi életet értjük a «siralom völgye» kifejezés alatt. A kert, a virág, a hús patak, mind-mind eleven értelemmel, szimbolikus vonatkozással hatott az emberi lélekre és kapcsolódott a kedélyhangulatokkal. És a mogul kertek egyben az élet legmagasabb, legcsodásabb formáját, az igazhivő Paradicsomát, a *Bihistet* is példázták; a Nagyúr, amint a Nisát vagy a Salimár árnyában, a medence csobogó vize mellett hölgyei körében enyhülést talált a köznapok munkája, küzdelme és verejtékes pora után, valóban úgy érezhette, mintha a földi élet elmulta után várható, emelkedettebb lét édeni gyönyöréből ízlelne igéretes csöppeket.

A Salimár Bágh — még gazdagabb, még pompázóbb, mint Ászaf Khán kertje — Nur Dzsehán alkotása és a Nagymogul kedvenc kasmiri tanyája volt.

Ide már automobilon rándultam ki a Pandit öccsével egy következő vasárnapon, amikor megnyitják a szökőkutakat és vízeséseket.

A Salimár Bágh távolabb, körülbelül másfél kilométernyire terül el a tó partjától, de egyenes csatorna köti össze a Dál vizével. Ezen a csatornán síkárával is el lehet jutni a kertig, azonban bárkaházam kikötőhelyétől ez a kirándulás közel hétkilométeres evezést jelentett volna.

A Pandit öccse kellemes társ volt. A művelt, jómodorú fiatalember történelmet és angol nyelvet adott elő a szrinagari kollégiumban, tehát egyetemi katedrának megfelelő pozíciót töltött be. Sok érdekes kommentárt tudott a régi mogulkerthez fűzni és mint igazi hindu, rajongó lelkesedéssel élvezte a Salimár Bághnak számára jólismert szépségét. A Salimár jóval nagyobb, mint a Nisát Bágh, de csak négy terjedelmes terraszt foglal el a hegyek tövében. Talán

nem is olyan színpompás, de a kert kompozíciója és a szebb-nél-szebb márványkioszkok nagyvonalúsága valóban fejedelmi. Minden terraszon áll egy-egy márvány oszlopcsarnok (47., 48. kép), vagy kioszk. A medencéket összekötő vízfolyás átszobog az épületeken, a padló márványcsatornájában, vagy a kőpadló alatt, láthatatlanul hűsítve a nagy márványlapokat. A kioszkok enyhítő, kellemes hűvösségében, az árnyas oszlopcsarnokokból kitekintve, mint valami ékes-mívű keretben jelennek meg a kert feledhetetlen tájképei. Ragyogó színek tobzódnak a csenárfák sötétzöld lombos hátterén, a napfény villanó fényekben szikrázik a lejtős márványlapokról alázóduló vízesések habjain és a szökőkutak helyként szétnyíló, gyöngyöző permetegén. A kioszkok oszlopai közt pihenő, vagy a medencék színén tükröződő tarkaruhás csoportok, a színes fátylak és turbánok, a bő selyembugyogók alól kivillanó hímzett papucsok mintha rég szertefoszlott árnyakat keltenének életre. Csak el kell eresztenem képzeletem paripájának kantárszárát, hogy megelevenedjenek előttem a régmultak képei. Mi sem könnyebb, mint a fantázia kincstárából gyémántos forgókat tűzni a turbánokra, drágaköves *kindzsálokat* az övekbe, igazgyöngyös aranypártákat illeszteni a női arcok fölé. Ott, az a sötét szakállal keretezett, finomvonású törökös arc : Dzsehángir nagymogul . . . — lám, még egy szál virágot is tart a kezében, belehelve illatát, mint a régi mogul arcképek férfiai és hölgyei. Az a lágyan, ritmikusan lépdelő fiatal nő, ha egy kicsit még megszépítem az elképzelés színeivel, maga Nur Dzsehán szultána lehet, udvarhölgyei közt . . .

De jaj, a valóság alakzataiból hiába próbálom összerakni a víziók mozaikképét. Hangos angol szavak hasítanak a hangulatba és tennisz nadrágos, kék és barna *blazer*-kabátos, sisakos gentlemanek képe takarja el előlem az alighogy formátöltött látomást. Határozott, céltudatos léptekkel járnak a Salimár Bágh virágszegélyezte ösvényén, még a velük jött csinos szőke nőkben is valami «matter of fact» fölény és kemény idegenség jut kifejezésre. Nem tehetnek róla. Nyilván ők is élvezik a hely exotikus báját

és talán éppen, akárcsak én, a régmúlt hangulatait idézik olvasottságuk raktárából. De mégis, idegenek. Mint ahogy én is idegen, kirívó folt lennék kháki ruhámban és trópusi sisakkommal, ha élményeket kergető lelki énem valahonnan kívülről nézné testi mivoltomat.

De lassan elcsöndesül a kert, a nagy csenárok lomb-sátrai alól nesztelen lábon settenkedik elő az Árny sötét hadserege, — ott rejtőztek, várva, hogy a Fény legyőzhetetlen hadura, a Nap, elhagyja a kertet. Egy kis baksissal rávehetem az őrt, hogy ne üzzön ki ebből a napkeleti paradicsomból a látogatók távozta után.

Most már nem kell félniük képzeletem teremtményeinek, hogy az érdes valósággal összeütközve halálra sértsék ködtestüket. Némán ülhetek a márványkioszk előtt és figyelhetem, hogyan népesül be a kert. A Hold kilép a lombok mögül és ezüst fátylat borít a Salimár Bághra. A Nagyúr elpihen márványtrónjának hímes párnáin és szerelmes hölgye odatelepszik a lábához. Szitár van a kezében és ujjai alatt halkan megpendülnek a húrok. Drágaköves fejdíszén a kócsagtoll ütemesen libben meg, amint a királyi asszony feje bólogatva kíséri a dal ritmusát :

— *Táza ba táza, nau ba nau . . .*

Háfiz perzsa szavai összeölelkeznek a dallam életet lüktető áradatával. A Nagyúr aranycsészét emel és a *zenána* egyik szolgálattévő hölgye kristálykancsóból villogó italt tölt belé. Rubintos bor piroslík, akár a vér, a serlegben. Bor, az igazhívők számára eltiltott ital! De a perzsa költők és híveik kikacagták a józanság parancsát, s a mámoros lélek diadalmas mezitelenségében, «a tavasz tüzébe dobták megbánásuk téli köntösét» . . .*

Fülembe cseng a háfizi dal és az életöröm szomjas vágyódására ráfelel az elmúlás, a feltartóztatlan vég komor intelme. De az élet túléli a halált és új tüzet gyújt a kihamvadt máglya hamvain :

* Omár Khajjám : *Rubaijját*.

Ha pázsitod belepte dér,
Ne félj, elmúlik majd a tél,
S a kertben rózsza még virúl —
Mindig más és mindig új!

Ha elmúlik a lomha nap,
Emelj borral telt poharat!
S a mámor mely szivedre hull —
Mindig más és mindig új!

A Mámor él, s ha meghalánk,
Majd más szívében ég a láng,
Porunkra csókos pár borúl —
Mindig más és mindig új!*

Mindig más és mindig új! Táza ba táza, nau ba nau!

Az egész világirodalomban nem akad talán még egy költői sor, amelyben így összeforrna az Élet minden sejtelmés, szívdobogtató öröme és vigasztaló szépsége a Halál mindent elsöprő, engesztelhetetlen, ítéleti szózatával. Mert elmúlik minden, az elmúlás «nem kegyelmez semmi szépnek, semmi épnek» — de az elpusztult rózsza porán új virág nyílik és az Élet mindig más és mindig új csodák hímporával hinti be a mulandóság rothadó szemétdombját. Mily igéretes öröm! És mily végzetes, orvosolhatatlan bánat... Mert annak a sok-sok eljövendő másnak és újnak már mások és újak lesznek mámoros tanúi — mi elmúlunk...

A szultána új dalba kezd, ujjai alatt új hangok fakadnak a húrokon és ajkán felsír a nisápurí Omár intelme:

Nézzed, minket keres az ezüst holdsugar...
Igyál! — még ma élünk, a holnap már halál!
Mert az ezüstös hold még sokszor visszatér,
Csakhogy egy szép estén minket már nem talál...

A hold elbújik egy felhő mögött, homály borul a Salimárra. Hűvös szél kerekedik, összeborzongat — és a vízió szertefoszlik...

Már dörömböl a gépkocsi motorja. Menjünk haza. A múlt elmúlt. Csak az örök jelent hurcoljuk keresztként a vállunkon. De az út tövisei közt a Szépség ezer virága mosolyog mindenkoron — *mindig más és mindig új*...

* Háfiz e költeményének szószerinti fordításában elvész az eredeti vers hangulata. Ez a pár sor egészen szabad utánpótlás-féle és inkább az érzéstartalmat, mint a szöveget adja vissza, a refrain kivételével *Táza ba táza, nau ba nau* szószerinti fordítása: «friss és friss, új és új».

Viziutak Kasmirban. A Dzsélam völgye. Régi romok és emlékek. A kasmiri tavak.

Ha az események sorrendjében akarnám megírni kasmiri élményeimet, a Dál-tavi kirándulás után hosszú szünet következne és a krónika legföljebb láztáblázatot mutatna föl. Hanem a betegség igazán olyan «magánügy», amely aligha érdekelheti az olvasót. Elég belőle annyi, hogy a Dál-tavi szép napok nagyon csúf véget értek. Egy napon — talán úgy a nyolcadikon — minden átmenet nélkül hirtelen rosszullét fogott el. Azt hittem, hogy csak valami gyomorrontás, vagy más hasonló baj, esetleg egy kis dysentériás infekció. A Keleten nagyon könnyen hozzá lehet jutni az ilyesmihez. Délutánra már erős lázam volt. A Pandit meglátogatott és biztosított, hogy csak valami múltó rosszullétről lehet szó. A szűnyogokra gondolva azt az eshetőséget is figyelembe vettem, hogy talán maláriát kaptam. De a Pandit ezt kizártnak tartotta, mert, úgymond, már sokszor megvizsgálták a Dál-tavi moszkítókat, a maláriaterjesztő *Anopheles Maculipennis*nek azonban még sohasem akadtak nyomára. A láz napról-napra fokozódott és minden porcikám úgy sajgott, mintha kőpadra feszítettek volna. Kegyetlen fejfájás és hihetetlenül nyomorúságos közérzet járult mindehhez. Csak késő éjjel hagyott alább a láz, akkor aztán pár órára elaludtam és reggelként jóformán lázmentesen ébredtem. De dél felé már ismét felszökött a hőmérséklet és a Fahrenheit-beosztású hőmérő impozáns lázfokokat mutatott: 105 körül járt, ami még szebben hangzik, mint 41 fok Celsius szerint. Abdulla és Lásszu megható módon tett bizonyosságot hűséges ragaszkodásáról. Felváltva ápolt a két fivér és óráig ültek ágyam

55. Az Acsibal Bágh.

56. Kirándulótársaság az Acsibal Bághban.

57. Öreg csenár-fa (kasmiri platán)
az Acsibal Bágghban.

58. Sivalingam a Bhaumadzsu barlangok
sziklaszentélye előtt.

59. A Liddar völgye.

60. A martandi templomromok.

61. A Mánaszbal-tó.]

mellett. Régi kasmiri praktikáik nagyon jól tettek, különösen az indusok ősi művészete, a dörzsölés, a masszázs. Ehhez nagyon értenek Indiában. A dörzsölés angol kifejezése, *shampoo*, voltaképpen hindusztáni szó és a fogalommal együtt nyilván Indiából ered. Dándék fűzfaágakat és leveleket főztek és ezzel a forró, zöldesbarna főzettel dörzsölték sajtó lábaimat. A Pandit, látva, hogy állapotom nem javul, végre a városba küldött orvosért. De nem angol, hanem muzulmán orvost hívott, bár a derék, fezes és bugyogós férfiú európai végzettségű doktor volt. A verdikt úgy hangzott, hogy valószínűleg mégis maláriám van. Kinint rendelt. És hogy jó lesz bemennem a városba, ahol szükség esetén kórház is kéznél van.

A bevonulás a Dál tóról elég gyászos volt. Ágyamon fetrengve, a délutáni lázban félrebeszélve hagytam el a szunyogjárta kikötőhelyet. Dándék búsan tologatták a karót, halkán szóltak egymáshoz. Estefelé ismét Szrinagarban voltunk. Rádzsa Dajakisan csakhamar meglátogatott és megígérte, hogy haladéktalanul hozzámküldi fivérét, a jóhírnevű orvost. Dr. Bálkisan Kaul rövidesen meg is érkezett és kétségtelenül megállapította, hogy trópusi maláriám van. Már azt, hogy a Dál-tavi moszkítókat oltották-e belém e cifra kórságot, vagy útközben Kasmir felé, talán Dzszammuban jutottam hozzá, nem lehetett kideríteni. A kasmiri orvosok persze azt hirdetik, hogy hazájukban nincs malária, de az angol orvosok szerint bizony a tavak szunyogfajtái közt a maláriaterjesztő species is otthonos. Dr. Bálkisan szintén valószínűnek tartotta ezt, bár azt is lehetőnek vélte, hogy a Dzszammuban szerzett infekció oly hosszú ideig, csaknem három hétig lappangott.

Aztán elkezdődött a kinínszedés kétes élvezete. Néhány nap alatt elmúlt a láz, de nagyon gyöngye voltam. Dr. Bálkisant még Szimlából jól ismertem és az idős hindu úr már az első találkozástól fogva barátjának tekintett engem. Még Szimlában is, ahol pedig kitűnő angol orvosok vannak, jó orvos hírében állt ez az orthodox bráhma, aki a Siva-kaszt vallásos jeleit viselte homlokára festve. A doktor is, fivére is oly szíves és lekötelező módon viselkedett velem

szemben, hogy örömmel fogadtam Dr. Bálkisan orvosi segítségét. A jószándékban nem is volt hiány, de később, egy évvel rá, angol orvosok vérvizsgálattal megállapították, hogy krónikus maláriám van és hogy a kinínszedéssel csak elnyomtuk a lázat, ahelyett, hogy alapos, injekciós kúrával teljesen megszabadultam volna a maláriától. Szerintük, első doktorom hibát követett el, amikor a kúra után nem csináltatott vérvizsgálatot, hanem egyszerűen gyógyultnak deklarált. A későbbi szomorú fejlemények igazat adtak nekik, de azért nem neheztelhettem az öreg bráhman orvosra. Ha mint orvos talán hibát követett is el, mint ember kétségtelenül szépen és baráti jóssággal viselkedett irányomban. És ez is valami. Meghívott magaslati nyaralójába, Tangmagra, hogy a hegyek közt heverjem ki a betegség utóhatásait. A kezelést baráti szolgálatnak tekintette és honoráriumról hallani sem akart.

Egyelőre azonban ugorjuk át a betegség és a lábbadozás heteit és folytassuk körutazásunkat Kasmirban. Mire összeszedtem magam, a nyár legmelegebb ideje elmúlt és beköszöntött a kasmiri évad legkellemesebb szaka, a kora ősz.

Közben újabb ismerősök és barátok jöttek fel Kasmirba és nem egy dzsélamvölgyi kirándulásomra útitársam is akadt, még pedig igen kellemes útitársak, akiknek autójuk volt. A Dzsélam völgyét tehát részben még bárkaházammal jártam be, részben pedig automobilon.

A vízi utazás mindenesetre lassúbb, mint a gépkocsizás, de kellemesebb. Olyan, mintha nem is utaznék az ember. Megszokott életmódját folytatja úszó otthonában és az utazásnak, a helyváltogatásnak minden előnyében és érdekességében részesülhet, anélkül, hogy a fáradalmakból és alkalmatlanságokból ki kellene vennie részét. A bárkaház könnyen halad a folyón lefelé, fölfelé pedig egy-két segéderőt fogadva, ha lassabban is, de éppoly zavartalanul történik az utazás. Még az étkezések idejére sem kell feltétlenül kikötni. Ilyenkor a bárkaház, ha eltávolodott volna a konyhabárkától, bevárja ezt, a két jármű végei összeérnek, s a konyhabárkán menetközben elkészült ebédet vagy

vacsorát szépen fölszolgálják a houseboat étkezőjében. De azért többnyire kiköt a bárka ebédidőben. Egy kis pihenő ráfér a hándzsikra. Valamely árnyas, hűs helyen a járművek a parthoz állnak, kikötnek és egy-két órai szieszta következik, a legmelegebb déli időben. Aztán folytatódik az utazás egészen estig, éjszakára pedig újra ki lehet kötni. Hanem van olyan utas is, akinek csak határolt idő áll rendelkezésére, de azért ki akarja tapasztalni a kasmiri víziéletet. A bárkák szükség esetén éjjel is folytathatják útjukat, a hándzsik felváltják egymást és míg a szaháb alszik hálószerájában, a házhajó tetemes kilométereket tesz meg a folyón. De kár így sietni. Kár a partvidék minden pontjáért, amelyet így elmulasztunk. Változatos tájképek hosszú sora vonul el a szemünk előtt és a kasmiri népiélet tarka jeleneit figyelhetjük meg a mozgó bárkaház tetőverandájáról — valóban olyan ez, mintha páholyból néznők egy forgószínpad egymást követő változásait.

A szrinagari Dzsélampart jelenetei után egészen más képek váltakoznak a folyó mentén, amidőn a várost elhagyva le-, vagy fölfelé haladunk a vizen. A földművelő és állattenyésztő népet látjuk munkaközben. Csak a rizshántoló famozsarak és a súlyos fakoloncokat emelő nők látvány, meg a műveletet kísérő tompa puffogás ismétlődik folyvást a vízparton, mint valami refrain. Kasmiri parasztok túrják a földet az ősi faekére nehezelve, az apró ökrök meggondoltan rójják a barázdákat, mint elődeik immár évezredek óta (49. kép). Odébb gémeskutak működnek a folyóparton, bronztestű, csaknem egészen mezítelen férfiak húzzák a Dzsélam vizét az öntözőcsatornák gyűjtőmedencéjébe. Gyakori látvány, hogy a kútgém ágasán is áll egy ember és a vödröt kezelő legény munkáját azzal könnyíti, hogy a mozgó kútág gerendájára lép, hol a kútoszlop villája előtt, hol mögötte nehezelve a vastag rúdra, aszerint, hogy a vödröt meg kell meríteni, vagy a magasba emelni. A kutak mozgásának és a vízhúzó emberek munkájának szintén valami ősi ritmusa van; a földi élet és a kenyérért folytatott verejtékes küzdelem végtelen himnuszának örök üteme lüktet benne. Amott birkanyáj legel és

a vízparton éppen az állatok gyapját tisztogatják. Az egyik kasmiri megfogja és felemeli a juh hátsólábait, a másik pedig egy meghajlított vassal ütügeti, húzogatja a gyapját (50. kép). Míg az ember csak az előkészületeket látja, ijesztően hat a jelenet, mert a meghajlított vaspánt holmi kegyetlen sarlóra vagy más vágóeszközzre emlékeztet és exotikus mészárlóbárdnak tarthatjuk. Az erőszakos halál ugyan előbb-utóbb utóléri a birkákat és kecskéket, egyedül a szarvasmarha privilégiuma Kasmirban, hogy tisztos öregség végén, kórság vagy váratlan baleset következtében fejezhesse be földi vándorlását. Az egykori muzulmán elnyomás reakciója talán ez, de tény, hogy a túlnyomóan mohamedán lakosságú Kasmir hindu maharádzsái törvény erejével védelmezik a szarvasmarha életét. A szarvasmarha szent a hinduk szemében és megölése szinte az embergyilkolással egyenlő vétségnek számít. Ezzel szemben a muzulmánok éppoly nyugodt lélekkel vágják le és fogyasztják el a marhát, mint a nyugati népek. Emiatt gyakoriak a súrlódások, sőt az összeütközések is, a hinduk és a mohamedánok közt Indiában. Odáig azonban csak Kasmir dógra-hindu uralkodói mentek el, hogy a szarvasmarha megölését még muzulmán alattvalóiknak is eltiltsák. Néhány évtized előtt még *halállal* büntették ezt a vétséget, akárcsak az emberölést, sőt elbírálása még súlyosabb volt, hiszen az emberölés némely esetében még fölmenthették a vádlottat. Később aztán fokozatosan enyhült a büntetés — ebben is nyilván az angol befolyás érvényesült —, de csak néhány év előtt szállították le hétévi börtönről három évre. Három év azonban könyörtelenül kijár még annak a boldogtalan muzulmánnak is, aki esetleg véletlenül ölt meg egy szarvasmarhát. Hja, változik a világ és a kasmiri mohamedán uralkodók annakidején még keményebben sújtották hindu alattvalóikat, csekélyebb vétségekért is, vagy csak egyszerűen azért, mert ősi hitükhöz ragaszkodtak.

Szrinagarból fölfelé haladva a Dzsélamon, régi műemlékek sorát látogathatjuk meg. Nem messze a fővárostól egy kis erdő sűrűjében áll *Pandrathan* ezerszentdős szentélye. Az egész épület nem nagy, de annál érdekesebb. Bel-

sejét finom kőfaragások díszítik és a graeco-indiai stílus hatásáról tanúskodnak. A mult század műtörténészei abba a hibába estek, hogy az egész indiai művészetből jóformán csak azt imerték el fejlett művészetnek, amiben a görögös stílushatást fölfedezhették. Ez kétségtelenül nagyon korlátozott szempont volt, hiszen csupán azt bizonyította, hogy a derék műtörténészek számára egyedül az mutatkozott megközelíthetőnek, amit európai előképek révén többé-kevésbbé megértettek; a többi viszont, éppen a tösgyökeresen indiai művészet, hét pecséttel zárt könyv maradt előttük. A huszadik század nagy művészeti átértékelésének kellett bekövetkeznie, hogy a nyugat fokozottabb érdeklődéssel és megértéssel közelíthessen az idegen kultúrák műalkotásaihoz, amelyekben a köznapi naturalizmus helyét elvonatkoztatott, misztikus célú stílus és szimbolikus eszményesítés foglalja el. Kasmirban, de még inkább a Pandzsábben, gyakrabban a görögös hatású, úgynevezett *gándhári* stílus emlékei, mint India középső és déli részeiben, ahová a hellenisztikus — főleg északindiai buddhista — stílus hatásai nem jutottak el.

Messzebb délre, kb. 30 kilométernyire Szrinagartól terül el a két *avantipuri* templomrom (51. kép). Közel tizenegy évszázaddal ezelőtt épültek, *Avantivarma* hindu király uralkodása idejében. A helynév, Avantipur, maga is erre a fejedelemre utal. A Siva-kultusz általában elterjedtebb és népszerűbb volt a régi Indiában, mint a későbbi, bár sok tekintetben emelkedettebb és fejlettebb Visnu-tisztelet. Már a buddhizmus korában, tehát több mint kétezer évvel ezelőtt, a Siva-kultusz erős gyökereket vert. A Sivával kapcsolatos mithológiai képzetek és szimbólumok jórésze átszivárgott a buddhizmus északi formájába is. Ez világosan felismerhető a tibeti buddhizmusban. A Siva-kultusz ridegebb, keményebb, férfiasabb, mint Visnu kultusza. Edzett, harcias hegylakók hite lehetett eredetileg, mint ahogy Siva a hindu képzelet szerint is a Himálaja legnehezebben megközelíthető, vad, belső hegytömegében, a *Kailász* hegy csúcsán lakozik. Siva személye körül a misztikus mithológiának szinte áttekinthetetlen szövevénye burján-

zott föl, úgyhogy a kultusz sokszerű aspectusa nagyon alkalmas volt arra, hogy a legkülönbözőbb, más eredetű vallási rendszerekbe is beolvadjon. Említettem, hogy az északi Pandzsábben és nyilván Kasmirban is különös kölcsönhatásokban kereszteződött a *Saivja** hinduizmus a buddhizmussal, sőt a perzsa zarathustrai tűzkultusszal is.

Ez a sajátos keverék jut kifejezésre a legtöbb régi kasmiri templomromban. Az avantipuri templomok, mint majdnem minden, amit a kasmiri szellem alkotott, elűnnek az indiai hindu templomok alapformáitól. Míg az indiai hindu templomok — még a Visnunak szenteltek, sőt a Dzsaina-szentélyek is — szinte kivétel nélkül a Himálaja isteneklakta hegycsúcsait szimbolizálják, s ez a gondolat feltűnően fejeződik ki tornyaikban, addig a kasmiri templomok inkább a perzsa tűzszentélyek, sőt görögös jellegű templomépületek formáira emlékeztetnek. Az avantipuri romokon is fel lehet ismerni az oszlopokkal körülvett és vastag falak közé zárt szentélyt, a külső falmaradványok pedig, ledőlt oszlopaikkal, szintén arra az építési módra vallanak, amely északnyugati Indiában, vagyis a perzsa, hellenisztikus és buddhista hatásoknak alávetett területen is otthonos lehetett.

Sehol semmi nyoma egykori tornyoknak, akár a gúlaalakú *vimánának*, akár a gömbölyű kúpformákból összerótt *sikhara*-kötegtoronynak, amelyek az indiai hindu templomok jellegzetes járulécai. Az avantipuri templomok, amikor még épségben álltak, valószínűleg inkább perzsa, vagy legföljebb görög-perzsa-indus keveréktílusban emelt építményhez hasonlítottak. Egyes oszlopdarabok és oszlopfők, valamint a lépcsőzetek meglepően emlékeztetnek még a klasszikus hellén építészet általánosan alkalmazott, jólismert alakzataira is.

A különböző művelődések egymásra való hatását, kölcsönzéseit és fantasztikus egybevegyülését visszafelé pontról-pontra követni, egyike a legnehezebb feladatok-

* *Saivja* szanszkrit szóképzés, «Sivához tartozó»-t jelent és elsősorban a Siva-kultusz szektájára vonatkozik.

nak. Sem a műtörténet, sem a vallástudomány nem birkozhat meg a problémával kielégítő módon. A legérdekesebb és legújabb keletű tudományágak egyike, a *kulturmorphológiai kutatás* kezdi csak megközelíteni, felhasználva a néprajz, a művelődéstörténelem, a régészet, a műtörténet és az összehasonlító vallástudomány eredményeit s módszereit.

Oly leíró, elbeszélő munkában, mint ez a könyv, sajnos, sem tér, sem lehetőség nincs arra, hogy az említett kérdéseket behatóbban tárgyaljuk. Meg kell elégednünk azzal, hogy rámutassunk a jelenségek sajátosságaira és az emlékek művészi hatására. Az avantipuri romok még a felületesebb szemléletben is nagyon érdekesek. A falfelületek és oszloplábak faragásai fejlett művészetről beszélnek és azt bizonyítják, hogy egy vállalkozóbb, tetterősebb korban a kasmíri ábrázolókézség a kő nehezebben munkálható anyagában is otthonosan érezte magát. Az avantipuri faragványok, alakok és dekorációk sokkal finomabb mérsékletre vallanak a művészi kifejezésben, mint az indiai, különösen a délindiai templomok szédítő formakháosza. Itt az északi, jellegzetesen árja szellem fejezte ki tisztábbvonalú gondolatvilágát, míg odalenn délen a dravidák másvérségű faja idegen, tropikus kultúra kifürkészhetetlen ősmisztériumainak buja képzeletvilágát keverte össze az északról származott világszemlélet eszméivel.

Ez is egyike azoknak a végletes ellentéteknek, amelyek lehetetlenné teszik, hogy Indiáról mint egységesen tárgyalható országról beszélhessünk. Bár a hinduizmus indái és liánjai át- és átfonták az egész óriási területet, az, amit ez a terjedelmes szövevény látszólag egybefoglal, alapjában véve hallatlanul heterogén és ezerarcú.

Tovább hajózva fölfelé a folyón, *Bidzsbihárába* érünk. Ez a bárkaházás nyaralók egyik legkedveltebb tartózkodási helye (52. kép). A folyó mindkét partját üde, dús vegetáció lepi be. Nagy csenárok, nyárfák és fűzesek borítnak enyhe árnyékot a part mentén állomásozó házhajókra. Egy óriási, pompás csenárfákkal árnyas, nagy parkszerű térség táborozóhelynek is rendkívül vonzó. A faluban bazár és a szezón idején egy-két modernebb bolt szolgál arra, hogy a

Bidzsbiharában tanyázó nyaralók beszerezhessék mindennapi szükségleteiket. Kasmir uralkodójának Bidzsbiharában is van nyaralója.

Bidzsbihára fölött néhány kilométerrel ömlik a Dzsélamba a *Liddar* folyó. A Liddar völgyét is szívesen keresik fel a sátoros nyaralók. Hanem a kasmiri hegyvidékekről és helyi folyóvölgyekről majd a megfelelő helyen számolok be, most maradjunk a Dzsélam környékén.

Nem messze a Liddar torkolatától, de nem közvetlenül a Dzsélam mellett fekszik *Iszlámábád*, Kasmir második legnagyobb városa. Húszezer lakosa van, de utcái és bazárjai sokkal vidékiesebben, falusiasabban hatnak, mint a hasonló nagyságú indiai városok. A Dzsammu-Szrinagar útvonal legfontosabb közbeeső állomása lévén, a forgalomból kiveszi a hasznát. Gyógyforrások is fakadnak Iszlámábád területén és a különböző források vízmedencéi mellett hindu templomok és muzulmán mecsetek épültek. Iszlámábádban készülnek a *gabba* szőnyegek, illetve terítők, amelyekről a szrinagari üzletek leírásakor már említést tettem. Fölkerestem egy ilyen gabba-készítő műhelyt. A régimódi, típikus kasmiri ház keskeny falépcsőjén fölkapaszkodva az üzlethelyiségbe jutottam, ahol a kész terítők polcokon vagy a földön rakásokba gyűjtve, vagy magasra függesztett rudakra akasztva vártak vevőre. Az üzem tulajdonosa széles üdvözlő gesztusokkal és udvarias szelámokkal fogadott. Nagyszerű figura volt az öreg. A kasmiri pendelyféle lebernyeget viselte, muzulmán módon kötött jókora turbán ékeskedett a fején és hennával vörösre festett szakáll keretezte arcát. Mint igen sok régimódi mohamedán, felső ajka fölött kiborotválta a bajuszát, úgyhogy a bajusz csak a szája szélénél kezdődött és egybevegyült az egyenesszálú lángvörös szakállal. A vörös szakáll általában annak a jele, hogy viselője *hadzsi*, vagyis megjárta már a mekkai zarándokutat. Igaz, hogy a mai «romlott» világban nem egy idősebb indiai mohamedán e jámbor jogcím nélkül is vörösre festi szakálát, de becsületes, barátságosképű kasmirimről föltételeztem, hogy nem érdemtelenül viseli a hadzsi megkülönböztető jelét.

Nagyon szép darabokat mutatott az öreg, a gabbák mindkét fajtájából. Van olyan gabba is, amelyen csak a nagyobb alapminták készülnek összeillesztett különböző színű posztódarabokból, magát a tarka dekorációt már erős gyapjufonállal varrják ki rajta. Két szép nagy terítőre alkudni kezdtem és a keleti alkudozásnak minden előttem ismert fogását alkalmaztam. Szép közelharc fejlődött ki és Abdulla, aki elkísért, elismerő bólogatással támogatta küzdelmemet. Az öreg végül is engedett vagy negyven százalékot az első árból és mosolyogva jegyezte meg:

— *Szaháb bahut szakht ádmi he!*

Vagyis, hogy nagyon kemény, hajthatatlan ember vagyok. Persze nem árultam el neki, hogy az alkudozás művészetét csak a Keleten sajátítottam el, éppen azért, mert ott ez stílusos dolog, de odahaza semmitől sem irtózom jobban, mint az alkudozástól — amit kedves hölgyismerőseim tudnak is rólam, úgyhogy ha éppen elkísérem őket bevásárlásaikra, szépen künnhagynak az üzlet előtt. Tőlük tanulhatná meg a derék iszlámábádi kalmár, mi az igazi «szakht» alkudozás!

Az öreg muzulmán megmutatta a műhelyét is. Félig nyitott pajtafélében ültek munkásai. Ki ollóval nyírta éppen az összerakott kelmesávokból a komplikált mintákat, ki összevarrta a darabokat, ki meg a varrások helyét öltötte végig színes fonállal (53. kép). Serényen folyt a munka, különösen az ollóval mesterkedő fickó ügyességét bámultam meg. Az öreg leült emberei közé, üzleti könyveit rakva térdére, hogy a fényképfelvételen ő is szerepeljen. Szépen megkért, küldenék majd neki és alkalmazottainak egy-egy képet. Akkor még nem záródott le a második terítő fölött dülő párviadal — a fényképezés olyan fegyverszünet-félének számított. Ígéretem ellenében, hogy megkapja a képeket, az öreg hadzsi előkelő gesztussal elfogadta a terítőért előbb kínált árat, minden további alku nélkül. Megnyugtató, hogy bizonyára nem vesztett a vásáron, bár jóval olcsóbban kaptam meg a terítőket, mint amennyit a szrinagari üzletekben kellett volna fizetnem értük.

Iszlámábádban még egy másik speciális iparág is ott-

honos : az esztergályozott és egyszerű faragásos rovátkákkal díszített, ezüst lakkal bevont fatárgyak készítése. Ágy-lábak, kis ülőalkalmatosságok, asztalkák és sírlámpák készülnek így. A sírlámpákat a muzulmánok a halottakra való emlékezés ünnepén alkalmazzák. Embermagasságú kandeláberek ezek, a merőleges állványból bizonyos távolságra hosszúszerű pipákra emlékeztető karok ágaznak szét vízszintesen, csillagformában szétmeredve. Ezekre a pipaféle tartókra kis olajmécseket raknak és meggyújtják a holtak emlékezetére.

Iszlámábádon túl a Dzsélam egyre keskenyebbé válik, víztömege gyérül, amint fölfelé haladunk rajta. Alacsony vízálláskor bajos is tovább jutni a bárkákkal. *Verinág*-ot és az Iszlámábád környékbeli érdekes pontokat más járművel kell megközelítenünk. Verinágban is van egy régi mogulkert, de az *Acsibal Bágh*, kb. 8—9 kilométernyire délkeletre Iszlámábádtól, szebb és nagyobb. Ez is, mint a verinági kert és a Dál-parti Salimár Bágh, Dzsehángir műve, azaz helyesebben Nur Dzsehán nevéhez fűződik.

Acsibalt és a Liddar völgy végén, Iszlámábádhoz közel eső érdekes helyeket gépkocsival látogattam meg. Az autó tulajdonosa, egy gazdag fiatal pandzsábi szikh szerdár, rendezte a kirándulást, éppen az én kedvemért. Nagyon jó pajtások lettünk, a kedélyes, nyíltszívű fiatalember, meg én. Idősebb rokonánál, egy történelmi nevű szikh törzs vezéreinek előkelő leszármazottjánál ismerkedtem meg vele, amikor az ősz urat fölkerestem nagy bárkaházában a Dzsélamon. Pandzsábiak voltak és egész házuknépével jöttek föl nyaralni Kasmirba. Két hatalmas házhajóban lakott a három család, vagy jobban mondva egy család, mert ez Indiában még mai napig is pátriárkális egység maradt. Az egyik bárkán lakott az öreg családfő — özvegy ember — és egyik vejének családja, a másikon pedig fiatalabb leánya az urával. Ez volt az én cimborám. A másik, idősebbik vő hallgatagabb, zárkózottabb fiatalember volt és inkább a sportnak élt. Kitűnő golf- és pólójátékos volt, sok szép díjat nyert, de máskülönben meglehetősen egyhangú úriembernek látszott. Úgy hallottam, hogy komoly hozzá-

értéssel kezelte birtokát, amit a fiatalabb szerdárra nem lehetett ráfogni. De ezzel szemben az ifjabb szerdár, mint a könnyelmű emberek általában, rendkívül szeretetreméltó és gondtalanul vidám legény volt, szóval mulatságos cimborát találtam benne.

Elég az hozzá, hogy a fiatal szerdár nagy kitüntetésnek és szerencsének vette, hogy ilyen jó pajtást talált bennem, mert bizalmasan megvallotta nekem, mennyire unja az ájtatos és filozofáló öreg szerdárnak és örökön komoly képet vágó, számadásokkal foglalkozó sógorának a társaságát. Hogyisne! Ezek szünetlenül prédikáltak neki és korholták pazarlása, de még inkább a *whisky* iránt érzett hő szerelme miatt. Szerdár U... Omár Khajjám betűszerinti követője volt, azzal a különbséggel, hogy a dolog poétikus része kevésbbé érdekelte, s a bornál eredményesebb itálnak tartotta a jóféle skót *whisky*t. Csak azt fájlalta, hogy én nem vagyok hajlandó lépést tartani vele az italfogyasztás terén. Mint a legtöbb szikh, vagy általában a legtöbb indus, nem nagyon bírta az italt. Két-három pohár *whisky* már teljesen «kikészítette», ami ugyan nem akadályozta meg abban, hogy az elért rózsás hangulatot gondosan karban ne tartsa szorgalmas utánpótlásokkal.

Fiatalember létére is atavisztikusan ütközött ki belőle a régi szerdárok kényúri és udvartartó hajlama. Szerette magát kísérettel környezni, és miután nem nézte a garast, állandóan settenkedett is körülötte néhány csatlós, amolyan «eszem-iszom pajtás», mint például Kutyfalvy Bandi, Jókai «Magyar nábob»-jában. Különben is a régmódi, de már féligmeddig modernizálódott pandzsábi urak életfelfogása és hajlamai veszedelmesen emlékeztetnek arra a letűnt magyar világra, amit Jókai oly mesterien rajzolt meg. Szerdár U... állandó kíséretének vezéralakja egy kedélyes öreg szerdár volt, aki derűs életfilozófiával nézte a világot és komorabb hangulatait ópiummal hessegette el. Gondolom, olyan «végzett» földesúr-féle lehetett. Egy másik csatlósa, egy fél-úrfajta szikh, a cimbora és a komornyik szerepei közt egyensúlyozott. Egy szikh szolga, meg egy mindenes suhanc egészítették ki az udvartartást, amelyből

az udvari bolond sem hiányzott. Ezt a szerepet egy öreg hindu töltötte be, aki a szerdár családi birtokáról való volt. *Csaudharinak* hívták, ami félig névnek, félig társadalmi rangjelzésnek számított, minthogy az öreg a *dzsát* nemzettséghez tartozott. A bolondos öreg minden tréfára kapható volt és jól megélt ebből. Sajnos, pandzsábiul beszélt és csak keveset értettem meg előadásaiból. A szerdár és cimborái azonban betegre röhögték magukat az öreg mókáin és annyit kivettem magam is, hogy a jó Csaudhari meglehetősen borsos históriákat mesél. Ezekben többnyire ő maga szerepelt főhős gyanánt, mégpedig fölöttébb pajzán, sőt botrányos kapcsolatokban a történetek nőszereplőivel. Persze, a históriák egytől-egyig költöttek voltak és meglehet, hogy a vén kullancsban egy indus Boccaccio veszett el...

Szerdár cimborám szeretett drágán és választékosan öltözni. Erre rengeteget költött, de azért az eredmény igen furcsán ütött ki. Régimódi és excentrikus hajlamainak az a sajátos fél-indus, fél-európai öltözködés felelt meg, amelyet az indiai nemesség fiatalabb generációja már csak ritkán alkalmaz. Ezek rendszerint kifogástalan, sőt fényűző nyugati stílusban öltözködnek és legföljebb a turbánt tartják meg az indus viseletből. Szerdárom azonban sokkal tarkább és eredetibb mezbe rejtette hízásnak induló alakját. Hosszú, szikh módra kontybakötött haját pandzsábi turbán takarta, de a szivárvány minden színében virító, frissen vasalt és keményített *pagri**-kat naponta váltogatta. Finom kelméből európai módon szabott hosszú szalonkabátjait a legelőkelőbb és legdrágább indiai angol szabócég, Ranken készítette. A kabát alatt drága európai selyminget hordott, lehajtott gallérral és költséges, finom, de fölöttébb tarka nyakkendővel. Hanem az európai ing már a *nadrágján kívül* lógott és mint valami tunika, a térdéig ért. Alatta hófehér, az alsólábszárhoz símuló pandzsábi gyolcsnadrágot viselt, apró ráncokba gyűrve a bokán, vizont a «finálé» ismét európai jelleget nyert, amennyiben a finom selyemharisnyához lakk- vagy sárga bőrrel cifrán kidolgozott fehér szarvas-

* Turbán.

bőr félcipő járult. Az egész kosztüm szívderítően vidám hatást tett reám, de meglehetősen furcsa kompozíció volt (54. kép).

Utitársaim oly jellegzetes figurák voltak, hogy talán mulasztás lett volna, ha nem rajzolom meg itt őket részletesebben. De most, miután a jellemzés megtörtént, folytassuk utunkat Iszlámábád környékén.

Szerdár barátom különös megtiszteltetésnek tartotta, hogy szolgálatomra lehet, amikor kirándulásaimat tervezgettem. Nekem mindenesetre alkalmas volt a dolog, mert a bérelt gépkocsi nagyon költséges; amellett mulatságos és tanulságos volt a keleti élet eredeti típusait megfigyelni. Több autókirándulást tettem tehát a szerdár társaságában. Ez, az említett előnyöktől eltekintve, nem volt mindig nagyon kényelmes, mert a jó úr a világért sem hagyta volna otthon az udvartartást. A hatulékes Buick-kocsi ugyan elég tágas volt, de azért szinültig megtelt a népes kísérettel. A szerdár szeretett maga vezetni, ilyenkor mellette ültem, elől. Ez volt még a legkényelmesebb megoldás, mert a többiek, az indus soffőrrel és a szerdár farkaskutyájával felszaporodva, részben a hátsó üléseken, részben — pl. a szolgál és az inasfiú — a sárhányókon vagy a felhágóhoz erősített szerszámládán helyezkedtek el. De amikor estefelé, hazatérőben Szrinagar felé, a szerdár feje elnehezült a sok whiskytől, a hátsó főülésen foglaltam helyet mellette, s ilyenkor kissé túlméretezettnek találtam az utitársak gyülekezetét. Különösen a jól megtermett, nehéz kutya lépkedett előszeretettel a lábaimra, úgyhogy cipőm orráról egy-egy ilyen kirándulás után cafatokban lógott a sárgamázás bőr megroncsolt felhámja. De máskülönben kedvesek és kedélyesek voltak a szerdár társaságában rendezett kirándulások.

Így kerestük fel egy napon az *Acsibal Bághot* is. A jó fiú édeskeveset konyított India történetéhez és hálás elismeréssel hallgatta magyarázataimat a híres mogulkertek keletkezéséről és Nur Dzsehánról. Ő viszont régi anekdotákat hallott még apjától, nagyapjától; ezeket mesélgette, így aztán mindketten jóljártunk.

Az Acsibal Bághot, említettem már, szintén Nur Dzsehán létesítette. Nem olyan nagyarányú és impozáns, mint a Salimár, de még hangulatosabb és otthonosabb. Épületei, kioszkjai jóval igénytelenebbek, de talán éppen ezért olyan barátságos és kedves a remekszép kert. Acsibalban nem nehezedik az emberre a szédületes gazdagság, a költségre nem hederítő hatalom benyomása, mint például a Salimár Bághban, vagy a Nagymogulok delhii, ágrai és lahori díszkertjeiben. A márványból, becses anyagokból emelt tündérlakok helyett itt az Acsibal Bághban egyszerű, vakolatos téglaeépítmények tükröződnek a medencék vizében, de ezek az igénytelenebb kioszkok és falusi lakok végtelenül kedvesek és szépek (55. kép). Tetejüket, mint a kasmiri köznép házeit, föld borítja és fű lepi be. A csatornák itt is átvágják az épületek alapzatát s váratlan, meglepően szép és hangulatos képeket varázsolnak elénk. A kert fái és dús pázsitja (57. kép), a lombok közt tanyázó madarak sokasága, a csöndes, elhagyatott környék, mind-mind nagyon vonzóvá és örökre feledhetetlenné teszi az Acsibal Bághot. Kevesen látogatják, hiszen Acsibal nem oly könnyen megközelíthető, mint a Dál-part mogulkertjei.

Kirándulótársaságunk eszerint zavartalanul élvezhette az Acsibal Bágh-beli pikniket. Ugyanis szerdár barátom ebédet rendezett a kert pázsitján (56. kép). A «*déjeuner sur l'herbe*» egyetlen európai vendége én voltam; az ifjú szerdár meg az öreg szerdár — amolyan udvarmester — képviselték még kívülem az «előkelőséget»; a fél-úrféle pandzsábi viszonyát a társasághoz az fejezte ki, hogy nem a pokrócon ült velünk, hanem önként, helyzetének szerény és dicséretes tudatában, a fűbe telepedett. A szolgák kicsomagolták az elemózsiát és felmelegítették az indus «hazri» fogásait, a paprikáshoz hasonló karrit és a fűszeres főzelékféléket. Édesség is volt bőven, de mindennél lényegesebb szerepet játszott — legalább a szerdár és köre szempontjából — a whisky. Barátom hamarosan a legrózsásabb hangulatban virult ki. A többiek, mint az már jóra való kullancsokhoz illik, jobban bírták a szopnivalót.

Az Acsibal Bághhoz tartozik egy állami pisztrángte-

nyésztő telep is. A keleti hegylánc szélső mészkődombja tövén a források egész sora fakad, ezek vize táplálja a kert és a haltenyésztő vízműveit. A kert fölött, a hegyoldal tövében terülnek el a haltenyésztő medencék és az összekötő csatornák. Friss víz folyik keresztül és a rengeteg hal — kor, illetve nagyság szerint elosztva — úgy nyüzsög benne, mintha a medencéket nem is víz, hanem sűrű, eleven, folyton ficáncoló anyag töltené meg. Hal hal hátán; a tisztavízű csatornák és medencék fenekét látni sem lehet a halak elképzelhetetlen sokaságától. Kasmirban sokhelyütt látni ilyen halastavakat, színültig telve halakkal. Iszlámábádban is van ilyen, de ott az egyik szent hírben álló forráshoz csatlakozik és a nép ájtatosságból kíméli a halak életét, sőt táplálja őket. De az acsibali pizstráנגgazdaság halait nem védelmezi meg a hely szent mivolta. Acsibal nem szent hely, de annál hathatósabban megóvjja halait a magántulajdon szentségtörő megsértőivel szemben a sok feliratos tábla. Kasmiri, hindusztáni és angol nyelven hirdetik ezek, hogy milyen súlyos pénz- vagy börtönbüntetés vár a vakmerőre, aki Őfensége halaiból akár egyet is ki talál markolni. Mert az acsibali halak, mint Kasmir legtöbb értéke és közjava, a mahárádzsa magántulajdonai. Ez pedig van olyan fontos, mint a szent helyek szentelt mivolta, sőt a mahárádzsa védett vadász- és halasterületeinek angol elnevezése — *game* vagy *fish sanctuary* — ama dicső helyekkel egyenrangúvá teszi Őfensége birtokait, hiszen *sanctuary* szentélyt jelent.

Autóval könnyen és gyorsan lehet eljutni mindenhová, a délutánt tehát további kirándulásoknak szenteltük. Ez ugyan inkább az én kezdeményezésemből eredt, mert a szerdár jobban szerette volna a napot a whiskys palackoknak áldozni.

A Liddar-völgy alsó végén fekszik *Bavan*. Sok bráhma lakik itt és egy szent tavacsát itt is színültig megtölt a halak nyüzsgő sokasága. Kis hindu templom és zarándokmenház — *dharamsála* — áll a vízmedence mellett. A templomi papok a díszes kíséret láttára már megsejtették, hogy a szerdárnál könnyű helyen áll a pénz; diszkrét érdeklő-

désükre persze a szolgák egyáltalán nem titkolták, hogy az ő uruk «bara szaháb», — az indus szolga hajlandó még tekintélyesebb színben mutatni a gazdáját, mint amilyen valójában, hiszen így a maga jelentősége is emelkedik. Eszerint a derék bráhmanok előzékenyen kalauzoltak minket. A szikheket a hinduk különben is félig-meddig a magukéinak tekintik és gyakori is, hogy szikhek betérnek a hindu templomokba, vagy hinduk a szikh *gurudvarákba*. A vége persze az volt, hogy «a halak ellátásához való hozzájárulás» címén jó pár kemény rupiát vasaltak ki a szerdárból.

Aztán elhatároztuk, hogy a martandi templomromok közt fogunk teázni és a szerdár kiadta a rendeletet, hogy szerezzenek egy nagy kasmiri teafőzőt. Ez olyasféle rendszerű, mint az orosz szamovár, de a sárgarézkancsót vörösrézveretek kasmiri mintái díszítik. Egy fiatal bráhman nyomban hozott egy teafőzőt és a szerdár a bráhman-legényt is szerződtette, mint a teafőzőedény fontos alkatrészét. A pendelyes bráhman szépen lekuporodott az autó felhágójára, azaz részben a sárhányóra, s elrobogtunk a bavani templom elől.

Előbb azonban még fölkerestük az úgynevezett *Bhomzu*-, helyesebben *Bhaumadzs*-barlangokat. *Bhomzu* egy régi hindu szent nevének az elrontott formája. Nem messze Bavantól gránit- és homokkőhegy meredek oldala emelkedik. A víz mély, hosszú barlangokat és barlangfolyósókat vájt a hegy testében. A hegyfalban, elég magasan a hegy lába fölött, egy barlang szűk torkán elég tágas barlangtemplomba lehet bejutni. A keskeny sziklalépcsőn feljutva a barlangtemplom előtt kis erkélyszerű térségen a Siva-kultusz szimbóluma, egy embernagyságú *lingam*kő fogadja a látogatót (58. kép). A *Sivalingam* a Pusztító és Újjáteremtő Istenség termékenyítő, új életet adó erejét jelképezi, ami egy a férfiú termőerejével. A hatalmas, kerek, felül gömbölyűen végződő kőoszlopra a föléje alkalmazott cserépfazékból szünetlenül csöpög a víz. Elszórt apró virágok emlékeztetnek a hívők hódolatára. Bár a jelkép erősen naturalisztikus, a hinduknak soha eszükbe sem jutna valami obszcén vagy

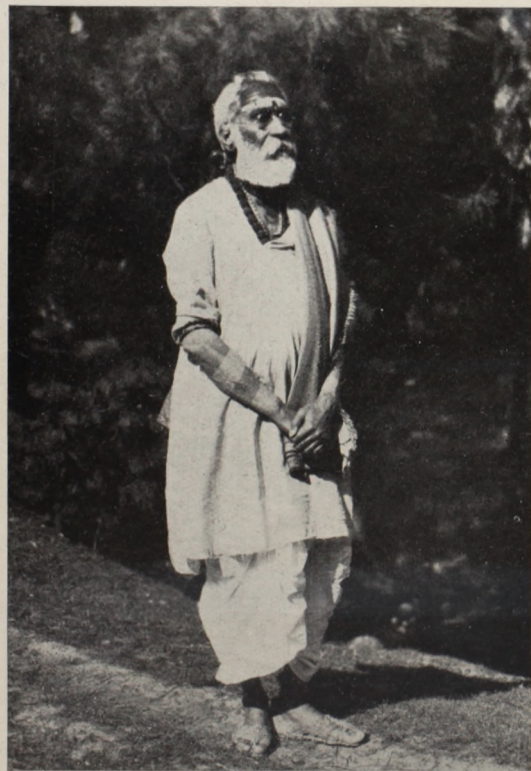

62. A Vulár-tó.

63. Bar mula. A Dzsélam itt válik hajózhatóvá Kasmírban.

64. Orthodox kasmiri bráhman.

65. A szerző sátra a tangmargi hegyi rétségen.

66. Fürdés a tangmargi patakban.

67. Úton Gulmarg felé, teherhordó kulikkal.

68. Kilátás Gulmarg nyaralótelepére.

csintalan értelmet fűzni hozzá. Még a hasonló tréfákra hajlamos szerdár sem talált benne semmi mulatságosat. Indiát annyira átítatta a Siva-kultusz, hogy az európaiakat és persze a mohamedánokat kivéve mindenki ismeri és érti a lingam-szimbolumot és éppoly kevésbé gondol ennek nyers és durva értelmezésére, mint ahogy a keresztény ember sem látja a szent keresztben az egykori «gyalázat fáját», a mai akasztófánál is megvetettebb régi római kivégzési eszközt. A szimbolumokat úgy kell tekintenünk, mint ahogy híveik tekintik. Némely európai nem győzi eléggé hangoztatni illedelmes felháborodását azon, hogy a lingam «trágár» jelképe Indiában mint templomok dísz szerepel! Pedig az ilyen európai maga a hibás, mert nem a Siva-kultusz hajlamos általában a trágárságra, hanem ő maga, ha csak obszcén módon képes szemlélni. Goethenek igaza volt: «Man darf nicht vor keuschen Ohren nennen, was keusche Herzen nicht entbehren können...» A Siva-kultusz és a lingam-szimbolum felháborodott elítélői gondolják inkább meg, hogy a jógik önmehtagadó aszkétizmusa, amely az élet örömeiről a kritikus urak számára elképzelhetetlen mértékben bír lemondani, szintén a Siva-kultusból fakadt s ennek még jellemzőbb formája, mint a lingam-tisztelet.

A barlangtemplom előtti erkélyről pompás kilátás nyílik a Liddar völgyére. (59. kép.) Itt, a völgy alsó szakaszában még üdén zöldel a táj, de följebb már magas, hófödte hegyek zárják be a folyó vad szurdokát. Lenn a hegy lábánál több barlangnyílás látszik. Az egyik hosszú, mély barlangsikátorba vezet. Amint fáklyafénynél behatolunk, nagy denevérek válnak le a mennyezetről és csapongva, vinnyogva igyekeznek a kijárat derengése felé. Az egyik csaknem leütötte fejemről a trópusi sisakot. Nem kellemes így érintkezésbe jutni ezekkel a kísérteties, kedélytelen állatokkal. Ahol már a külső világosság teljesen elenyésszik, alacsony nyílás tátong a sikátor sziklafalában. Lehajolva behatolunk és kietlen tanya tárul a szemünk elé a fáklya táncoló, gyér fényében. A kicsiny cellában kőfekhely nyúlik el. Itt élt évtizedeken át, sűrű sötétségben, Bhauma, a hindu Siva-hívő szent, akitől ezek a barlangok a nevüket nyerték. Kedélytelen

tanya. Aztán továbbmegyünk a sikátorban. Néhány száz lépés után azonban végetér a földalatti út. Kő- és kavics-halmaz tömi el a nyílást, az előző kasmiri maharádzsa rendeletére temették be a sziklafolyosót. Állítólag egy több tagú angol társaság elhatározta akkoriban, hogy átkutatja a barlangfolyosót, amelyről a néphit azt tartotta, hogy sohasem lehet a végére érni. A társaság több napra való élelmiszert és világítóanyagot vitt magával — de egyikük sem tért vissza többé. Ez lett volna az oka, hogy a fejedelem elfalaztatta a sikátort, nehogy mások is bemerészkedjenek. A nép száján forog az a história, vagy legenda is, hogy egyszer egy kasmiri pásztor behatolt az alagútba és napok múlva messze földön, a hegység másik oldalán napvilágot ért.

A hűvös, borongós alagúti séta után jólesett ismét a délutáni nap fényében fürdő völgybe kilépni. Elindultunk a martandi romokhoz. Az út meredek, éles fordulókbán visz fel a hegyek közé, egy fennsíkra. Az alaposan megterhelt gépkocsi recsegve, nyögve, zihálva törtetett fölfelé és az éles szögekben megtörő út fordulójánál nagyokat csúszott visszafelé. A szerdár ült a kormánynál, én mellette. Némileg aggódtam, mi vár reánk, hiszen cimborám nem eredménytelenül ürítgette a whiskys-poharak szériáit. Kapatos volt a jó fiú erősen és ugyancsak vakmerő módon vezette a kocsit. De nagyon ügyes vezetőnek bizonyult. Gyors iramban vette a fordulókat, mintha túraversenyben indultunk volna. Egyszer-kétszer a kocsi bizony egészen a meredély széléig csúszott a fordulónál, de a szerdár rákapcsolt a harmadik sebességre és a gépkocsi nagyot lódulva vágott neki a meredek, köves, komisz útnak.

Végre elértük a platót és a martandi templom gyönyörű romjait. Hatalmas, gazdag templom lehetett úgy ezer évvel ezelőtt. Stílusában az avantipuri romokhoz hasonlít, de a körülfutó falak maradványai nagyobb területet zárnak be. A régi templomok, mint a keleti ősvallások szent helyei mind, nemcsak a vallásos kultusz központjai voltak. A papok a nép gazdasági életét is irányították és a martandi templom — akárcsak az izráeliták régi jeruzsálemi temploma — bank, «safe» és kereskedelmi központ szerepét is

játszotta. A templom előtti térségen egymás mellett hevernek az óriási cserépuhnák, amelyek az ásatások folyamán kerültek elő (60. kép). Némelyik urna még a földben áll, csak éppen a száját takaró földréteget tisztogatták el. Ezekben a hatalmas urnákban tartották egykor a gabonát, amit a nép tizedbe fizetett, vagy háborús időkben letétként a templom gondjaira bízott. Az erős falakkal körülvett templom bizonytalan időkben vár gyanánt, menedékkül is szolgálhatott.

Már esteledőre fordult a nap, mire a tea elkészült a templom előtti téren. A bavani bráhma-*n*-ifjú nagy gonddal főzte meg a teát, faszenet, sőt egy kis cserépbögrében hamu alatt izzó parazsat is hozott magával. A szerdár és cimborái azonban nem elégedtek meg a nemes itallal, előkerült az utolsó «Black and White» whiskys-palack, s csöndes borzongással gondoltam a veszedelmes útra, ezúttal majd lefelé a meredek hegyi útnak úgynevezett «hajtű» (*hair pin*) fordulóján. De nem történt baj, bár a közben beállt sötétségben az autólámpák fénye elbujhatott volna a szerdár fejében szétáradó «illumináció» mellett. Lehet valami a régi megállapításban, hogy a gyermekeket és a részegeket külön gondviselés óvja a bajtól. Késő éjjel érkeztünk vissza Szrinagarba, a Rám Munsí Bágh alá, ahol bárkaházaink akkortájt állomásoztak.

Ugyancsak a szerdár társaságában jártam be gépkocsin a Dzsélám völgyének Szrinagartól lefelé elterülő vidékeit. A «Boldog Völgy»-nek ezen az északi részén két szép tó és néhány kisebb régi rom érdemes a látogatásra.

A Dzsélám mentén lefelé — északnak — haladva, Szumbal falunál keskeny csatorna ágazik el kelet felé a folyóból. Alacsony vízálláskor nehéz megközelíteni, mert a csatorna vize a Dzsélamba ömölve, egész kavicszátonyokat épített föl és a sikárát nem egy helyen át kell emelni ezeken az akadályokon. De végre mégis beléjutottunk a csatornába és a szumbali legények nagy igyekezettel húzták, tolták előre a járművet. Az egyik fickó befogta magát a csónak orrára erősített kötél hurkolt végébe és előredűlve húzta sikáránkat a víz ellenében. Egy zsilip alacsony vízesésén

is át kellett vergődnünk, aztán szélesebb csatornán folytathattuk utunkat a *Mánaszbal* tóig.

A Mánaszbal nem nagy tó, kisebb még a Dál tó bármelyik felénél is, de nagyon szép és valami leírhatatlan béke és nyugalom ömlik el táján (61. kép). A csendes, tiszta víztükrör szinte töretlenül veri vissza a part dombjainak szelíd vonalait és a parti jegenyék zöldjét. Mi sem természetesebb, hogy ez a fölséges, csöndes tópart éppúgy magára vonta Dzsehángir és Nur Dzsehán figyelmét, mint a «Boldog Völgy» többi szépséges pontja. Szemben egy kis faluval emelkednek a *Darógha Bágh* terraszaai a tóparton. Finom, hangulatos kert, de mai állapotában már nem vetekedhet a Dál-tavi kertekkel vagy az Acsibal Bághgal. A másik oldalon szép gyümölcsöskert közelében áll egy régi muzulmán *pir*, azaz szent sírja. Egykor ő ültette a kert fáit. Úgy látszik, olyan barátja lehetett a gyümölcsfáknak, mint Gül Baba, a budai török szent a rózsáknak. A tó keleti oldalán ömlik a tóba az a másik csatorna, amely a Szind folyóból ágazik ki. A kasmiriak szerették a viziutakat és a völgyben csatornákkal kötötték össze a tavakat és folyókat. A Szind folyóból nemcsak egyenes úton lehet a Dzsélamba jutni, ott ahol a Szind a Dzsélammal egyesül, hanem az Ancsar tó mocsaras víztükrén keresztül, majd csatornákon át is elérhetjük Szrinagart és a Dzsélamot. Magas vízállás idején a Mánaszbal tavon át is eljuthatunk sikárával a Szind vizéről a Dzsélamra.

A Dzsélam távolabb északnyugatra maga is egy nagy tóba ömlik, vagy helyesebben, keresztülfolyszik a *Vulár* tavon. És egyben irányt is változtat, mert a tóig nagyjából délkelet-északnyugati irányban hömpölygette sárga vizét, a tavat elhagyva azonban délnyugatnak fordul. Minthogy a Dzsélam még a tavon túl is hajózható, egészen *Barámuldig*, a bárkaházak olykor átkelnek a hatalmas tavon. Nem feltétlenül szükséges átvágni a Vulár tükrén, mert még a Mánaszbal-csatorna fölött, vagy kilenc kilométerrel följebb e ponttól, csatorna ágazik ki a Dzsélamból s ez a csatorna csaknem egyenes vonalban szeli át a Vulár tótól délre elterülő lapályt, hogy a tó délnyugati szegletébe torkoljon,

nem messze onnét, ahol a Dzsélam folyó alsó ága kilép a tóból. E szerint a tavat el is lehet kerülni, bár nagyobb járművek nehezen vergődhetnek keresztül a csatornán, ha nincs magas vízállás.

A Vulár tavon való átkelés feledhetetlen élmény, de a hándzsik rendszeren úgy intézik, hogy lehetőleg már a kora délutáni órákig elérjék a tó másik végét. Bármelyik irányban történjék is az átkelés, úgy osztják be, hogy közel a tóhoz éjszakázzanak és korán reggel vágjanak neki a 15—16 kilométeres víziútnak a tó vizén keresztül. Délután, úgy öt óra tájban, szinte szabályosan beköszönt a keleti szél és kegyetlenül fölkorbácsolja a hullámokat. A háborgó tavon ugyancsak veszélyes lenne átkelni a nehézkes bárkázakkal.

Mi gépkocsin érkeztünk a Dzsélam-menti *Szópur* városkába és nagyobbfajta csónakot kerestünk, hogy bejárjuk a tó egy részét. Arra, hogy az egész tavat bevezzük, gondolni sem lehetett, hiszen a Vulár 18—20 km hosszú és legkeskenyebb részén is kb. 6—8 kilométer széles. A víztükör kiterjedése rendkívül változó. Tavasszal és nyáron, az esőzések után, egy-két kilométerrel szélesebbre terül, ősszel aztán összezsugorodik, úgyhogy eladdig rejtett hosszú földnyelvek és partdarabok kerülnek szárazra. Mi októberben kerestük föl a Vulárt, de a tó ilyenkor is még túl nagy ahhoz, hogy egy nap alatt be lehessen járni csónakon. Ezért a déli part környékét, ameddig lehetett, gépkocsin jártuk be. Azután megalkudtunk egypár szópuri halással és két csónakra szállva elindultunk a tó felé.

Hatalmas látvány volt végigtekinteni a terjedelmes víztükrön. A keleti és délkeleti partokat még láthattuk, de észak felé a víz síkja már az égbolttal ölelkezett (62. kép).

Itt helyénvaló lesz egyet-mást elmondani a kasmiri tavakról általában. A hinduk régi legendája szerint egykor, az ősidőkben, az egész kasmiri fennsíkot víz takarta. A mai «Boldog Völgy» helyén hatalmas tó terült el a nyugati Himálaja magas katlanának hegyperemei közt. A rege szerint félelmetes viziszörny tanyázott ebben az óriási tengerszemben : *Dzsalódbhava* (Dzsala-udbhava : «A víz szü-

lötte») s ez a szörny rettentő pusztításokat vitt végbe, kiszállva a tóból. *Kásjapa*, a nagy risi (ős szent, félisteni bölcs) szabadította meg e rémtől a hegyvidék külső régióiban lakó embereket: közbenjárására Siva, a Nagy Isten, elpusztította Dzsálódbhavát, aztán háromágú szigonyával rést ütött a tavat körülzáró hegyfalban és a tó víztömege lefolyt. Így keletkezett volna a Dzsélam medre, amely Barámulánál töri át a hegyperemet. A Dzsélam régi szanszkrit neve Védászta volt, innen ered a *Hydaspes* név is, ahogy Nagy Sándor görögjei elnevezték és a *Vjáth* név szintén, ahogy a kasmiri nép nevezi a folyót mai napig. A Dzsélam (Jhelum) elnevezés későbbi, muzulmán eredetű. A rege nyilván a Föld-alakulás régi fázisainak, tehát — mint az ősidők homályába vesző legtöbb hagyomány — tényeknek az emlékét őrizte meg. A kasmiri plató valóban vízfenék lehetett valamikor, mint azt a völgy geológiai formációi bizonyítják.* A mai kasmiri tavak, a hegyek közé zárt magaslati katlan legmélyebb horpadásaiban, az őstó vagy tengerfenék maradványai lehetnek. A Vulár tó északnyugati részén, a mészkősziklás parthoz közel, vízalatti forrás bugyborékol föl a tó színére. Iszlámábádban, tehát az egykori tófenék délkeleti szélén, kénes források törnek fel. Feltehető tehát, hogy az ősrégi hindu hagyománynak tény az alapja. Különben is a modern tudomány a legtöbb hindu őshagyományról megállapíthatta, hogy legendás formában kétségbevonhatatlan tényismereteket őriztek meg. A tóból időnkint ki-kitörő démon is valószínűleg azokat a katasztrófákat jelképezi, amelyeket a hóolvadás és az esőzések után rendkívül megdagadt víztömeg okozott, amint hol itt, hol ott elérte a katlan hegyperemének legmélyebb bevágásait és alkalmi utat törve magának, végigpusztította az egykori partvidéket és a környező, a tó átlagos szintjénél rendes körülmények közt magasabban elterülő fennsíkakat és völgyeket.

Az óriási őstó legnagyobb maradványa a Vulár. Való-

* A platót környező alacsonyabb hegyek felső rétegei főként édesvízi mészkőből valók, a fennsík maga egykori vízfenék üledékeire vall.

ban impozáns víztömeg. Nyugati, lapályos partjait nádas és sűrű vízi növényzet borítja s a legalacsonyabb vízállás ezt a mocsaras zónát kilométerekkel szélesíti.

Ősónakjainkat négy-négy evezős hajtotta és gyorsan siklottak előre a tavon. A félmeztelen, tagbaszakadt, napbarnította legények magas jókedvvel dolgoztak, ők is felismerték a szerdárban a «bara szaháb»-ot és tekintélyes baksist reméltek. Kasmiri szokás szerint mindenféle ünnepélyes mókával igyekeztek az uraságok kedvében járni. Olykor a fővezős felemelte a lapátját és harsányan kiáltott:

— *Szerdár Szaháb ki...!*

Mire a többi is felegyenesedett és karban ráüvöltötte:

— *Dzsaj!*

Vagyis: «A szerdár úrnak — győzelem!» Másként: «Éljen a szerdár úr!» Persze rólam, a fehér úrról sem feledkeztek meg és nem egyszer felharsant a kiáltás:

— *Szaháb bahádur ki...!*

— *Dzsaj!*

«Szaháb bahádur» (ami azonban «szaháb bádur»-nak vagy «baádur»-nak hangzik a kiejtésben) általában a fiatalabb európaiak címzése. Féligmeddig «fiatalúr»-nak felel meg és én hízelgőnek találhattam, hogy reám alkalmazták a fiatalító címzést. Szó szerint «vitézlő úr»-at jelent, mert a *bádur* szó pontosan a magyar *bátor*-nak, vitéznek felel meg. Ez is egyike azoknak a szavaknak, amelyek hasonlítanak egymáshoz a hindusztániban és a magyarban. Legtöbbjük keleti-török eredetű, némelyikük perzsa kölcsönszó.

A derék baksislesők azonban kasmiri lojalitásukról sem feledkeztek meg és olykor uralkodójuk éltetésével tették változatosabbá a műsort:

— *Mahárádzs Szaháb ki...!*

— *Dzsaj!*

A kiáltásra a legények egyszerre csapták lapátaikat a vízre, hátrafelé fröccsentve a habot, ünnepélyes csattanás kíséretében.

Jól künn jártunk a tavon, amikor apró fekete pontok sokasága bontakozott ki a messzeség párájából. Halász-

csónakok rajai voltak és egyre növekedve igyekeztek felénk. Négy óra körül járt az idő és a halászok ilyenkor hazatérnek, nehogy a csaknem mindennap beköszöntő vihar a tavon érje őket. Csakugyan, a szélcsöndes melegbe egy-egy könnyű szélroham hasított bele, majd állandóvá vált a szélfúvás. Még nem volt erős, de már hosszan elnyúló hullámokat vert föl a víz színén, ringatva csónakunkat. A másik csónakon a szerdár lógósainak alantasabbjai ültek és aggódva kiáltoztak át hozzánk, hogy ajánlatos lesz már visszafordulni. De a szerdárnak kedve szottyant egy kicsit kikapasztatni a hullámverést — egy üveg whisky a csónakkirándulásra is jutott — és elrendelte, hogy várjuk meg, míg a halászokkal találkozunk. Beljebb eveztek hát a fickók és az egyre erősödő hullámmásban végre elértek bennünket a szembejövő halászsajkák. Erősen dolgoztak, de meglátva a «Szaháb log»-ot (úrinépet) körénk verődve megálltak, hogy halat kínáljanak megvételre. A szerdár meg is vett néhány szépen fejlett példányt, aztán magunk elé bocsátva a halászokat mi is visszafordultunk. Hanem közben a szél meg a hullámverés meglehetősen erőre kapott és jól megtáncoltatta csónakjainkat. A szerdár csatlósai ugyancsak meg voltak szeppenve és görcsösen markolták a hánykolódó csónak oldalát, mintha ezzel lecsöndesíthették volna a hullámverést. Mire elértük a Dzsélamnak a tóból kilépő ágát, odakünn a hátunk mögött már fehér tarajokat hánytak a felkorbácsolt habok. A leírhatatlanul felséges Naplementét már a partról csodálhattuk. A felhők szegélye izzó vörösre és folyékony arany színére vált, s a Napkorong lángsugarai visszaverődtek a hullámokon. Az égbolt hideg zöld színt öltött, amely a magasban mindegyre mélyülő ibolyakékbe olvadt át. Indus utitársaim dícséretére mondhatom, hogy ezt az isteneknek való égi színjátékot elragadtatva, szinte mindenről elfeledkező önkívületben bámulták. Természetszeretetüket a whisky csöppet sem befolyásolta.

Szóparttól délnyugatra, a Dzsélam mellett fekszik *Barámula* városka (63. kép). Ez a bárkaházak végállomása a folyón; Barámulán túl már csak rendkívül erősdongájú kisebb szállítóbárkák merészkednek még egy darabon, de

aztán a Dzsélam vad, harsogó hegyifolyóvá válik. Eltűnnek hátáról a járművek, helyettük csak a fakitermelő telepek szálas fatörzsei bukdácsolnak a tajtékzó hullámokban, amint a kivágott fákat leúsztatják. Helyenkint a kiálló szirtekben egy-egy szálfá fennakad, az utána következők összehatolódhatnak és egész fatörzs-hegy gabajodik össze a kritikus ponton, egyre gyarapodva. Nem könnyű vagy veszélytelen feladat a szálfákra merészkedni és hosszú kampókkal, esetleg balta vagy fűrész segélyével kimozdítani helyéből a «kulcsgerendát», hogy a feltorlódott szálfák folytathassák útjukat lefelé a folyón.

Barámula szent hely a hinduk szemében. Az ősrégék egyik fontos mozzanata fűződik hozzá. A név eredeti szanszkrit formája *Varáhamula* volt és Visnu istennek egyik *avatárjára*, megtestesülésére utalt. *Varáha vadkant* jelent, ugyanis Visnu vadkan formáját öltve magára mentette meg a Földet, amely egy rettentő ellenlábas istenség (*aszura*) mesterkedésére elsüllyedt a világtengerben. Visnu, mint óriási vadkan, a vízbe merült, agyarára kapta a Földet és kiemelte a tengerből. A hitrege szerint Visnu a mai Barámula helyén ragadta meg az elmerült Földet.

Barámulánál elértük a «Boldog Völgy» északnyugati határát. A Dzsélam további útját leírtam, amikor a Rávalpindiből Szrinagarba vivő útról volt szó. Most bejártuk a Dzsélam-völgy fennsíkjának legfontosabb és legszebb pontjait. Ezután be kell még barangolnunk a völgyet környező hegyvidék érdekesebb részeit és a Dzsélam-platóba torkolló nagyobb folyók völgyeit, hogy nagyjából megismerkedjünk a voltaképpeni Kasmir egész területével.

Kasmir hegykoszorúja. Vándorélet a Himálaja bércei közt. Tangmarg és Gulmarg. Érintetlen hegyormok.

A kasmiri belső katlant, a «Boldog Völgy»-et környező hegyláncok a Himálaja nyugati kiágazásai. Észak felől a Karakóram és a Hindukus hegyláncainak nyúlványai merednek be Kasmir területére, de ezek szintén a Himálaja hegyrendszeréhez csatlakoznak és inkább azokra a területekre szorítkoznak, amelyek eredetileg nem számítottak Kasmirhoz. Ezek a később meghódított tartományok csak politikai értelemben vehetők a «Kasmir-állam» gyűjtőneve alá; a régi időkben Kasmir csupán a Dzsélam belső fennsíkját és az ezt keretező hegykoszorút jelentette. Kasmir, mint földrajzilag meghatározott terület, ma is csak ennyit ölel fel.

Itt a Himálajáról lévén szó, meg kell jegyeznem, mennyire helytelen ez a szokásos írás- és kiejtés mód: «*Himalája*». Miért Himalája? Az indusok nem így mondják és a szó etimológiája is arra utal, hogy a helyes kiejtés *Himálaja*. Ez a név két régi szanszkrit szó kapcsolásából keletkezett: *hima*, magyarul hó, és *álaja*, magyarul *otthon*, *tartózkodási hely*. A szanszkrit hangtan szerint az első szó *a* hangja egybeolvad a második szó behangzó hosszú *á*-jával, sőt még fokozza ennek hangzási időtartamát. E szerint a Himálaja szóban a második szótag *á*-jának kell nyújtottan és nyomatékkal hangzania. A teljesen hibás Himalája kiejtés- és írásmód, mint sok más helytelenség, idegen, még pedig német eredetű a magyar szóhasználatban. A német nem tűnteti fel ékezettel vagy más jellel a magánhangzó rövid vagy hosszú voltát, ezért egyszerűen Himalajat ír, de a németes, illetve latinós hangsúlyozás szabálya szerint

a nyomatékot az utolsóelőtti szótagra teszi: Himalája. Minthogy azonban a magyar orthográfia, mint a keleti nyelvek írásmódjai, igenis különbséget tesz rövid és hosszú magánhangzók közt, nincs semmi értelme, hogy idegen, még hozzá helytelen kiejtés szerint írjuk le és mondjuk ki az indus szavakat, holott a magyar írásmód lehetővé teszi ezeknek csaknem tökéletes fonetikai lejegyzését. Legalább földrajzi tankönyveinkben arra kellene törekednünk, hogy az exotikus helyneveket a helyes kiejtés szerint tüntessük fel. Ehhez persze ismerni kell az illető szavak eredeti írásmódját és kiejtését. De még az is jobb, ha magyar fonetikai érzékünknek megfelelő hibákat követünk el az idegen szavak kiejtésében, semhogy éppen a németet utánozzuk még ebben is.

A Himálaja jelentése tehát: a Hó Otthona, a Hó Hazája. Találók ez a név, hiszen a Föld legmagasabb, leg-hatalmasabb csúcsai sorakoznak Földünk e legnagyobb hegységében. Bár az örök hóhatár a Himálaja déli oldalán átlag 1000—1500 méterrel magasabb, mint a középeurópai, vagyis mérsékelt égövi hegységekben, azért még éppen elég magasság marad a hó számára, hiszen a Himálaja legnagyobb hegytömege átlagosan is felülemelkedik a 4—5000 méteren, a 6—7000 méteres hegytetők egészen gyakoriak, nem ritkák a 7000 métert meghaladó csúcsok sem, míg a legemelkedettebb pontok mind magasabbak 8000 méternél. A Himálaja legmagasabb csúcsa, a *Mount Everest*, 8850 méterre emelkedik a tenger szintje fölé. Ez és a többi megközelítően hasonló magasságú csúcs a keleti Himálájában emelkedik, légvonalban is 1300—1500 km-nyire Kasmirtól. De északi Kasmirban is szökkennek az ég felé 8000 méteres és ennél magasabb csúcsok, pl. a *Nanga Parbat* (8120 m). De már az északkeleti hegyláncban emelkedő *Haramukh* hegytetőjét és csúcsát (5160 m) is örök hó takarja, míg a keleti hegylánc legmagasabb csúcsa, az *Amarnáth*, 5280 m magas. A platót nyugatról övező hegyek legmagasabb pontja 3700 m, délen pedig 4575 méterig emelkedik a fennsíkot körülzáró hegylánc. Amiből kitűnik, hogy Kasmir hegykoszorúja elég tekintélyes védő-

bástya, és kitűnik az is, hogy Siva isten, amidőn szigonyával Barámulánál rést ütött az összegyűlt víztömeg lefolyásának, mennyei magasságából helyesen ítélte meg a hegyvidék földrajzi viszonyait, mert, láttuk, a platót körülzáró hegysorok tényleg a nyugati oldalon legalacsonyabbak, s itt nyílik az egyetlen hegyszoros, amely a kasmiri fennsík gyűjtőmedencéjének vizeit levezetheti a pandzsábi síkság felé. Ha valami hihetetlen arányú kataklizma betemetné a Dzsélam szűk sziklavölgyét a nyugati hegyek közt, Kasmir fennsíkja hamarosan ismét tófenékké változnék, hiszen a környező hegykoszorú gerincvonalai mindenütt vízválasztót alkotnak, úgyhogy a katlan felé forduló hegyoldalak minden megolvadt hótömege és folyóvize a benső fensík felé siet. Ezért nyilvánvaló, hogy a Természet nivelláló törekvése szerint el fog következni az idő, amidőn a hegyek tömegét folytonosan lepusztító hó és víz lassanként feltölti hordalékaival a kasmiri katlant. Hanem a felől nyugodtak lehetünk, hogy odáig még néhány milliárd ember fog születni és meghalni Kasmirban és még a turisták milliói fogják élvezhetni a «Boldog Völgy» szépségeit.

A hegyöv déli és nyugati fő útvonalait már megismer-tük, amikor Szrinagar felé vezettem az olvasót Dzsammu, majd Rávalpindi felől. De érdemes letérni az útvonalakról, hogy legalább a nyugati hegység néhány szép pontját fölkeressük.

E hegyvidék legjelentékenyebb pontja *Gulmarg*. Ezt a Kasmirba ránduló idegennek feltétlenül meg kell látogatnia. Én Szrinagarból gépkocsin mentem *Tangmargra*, a 460 méterrel Gulmarg alatt elterülő hegyi rétségre, s két hetet töltöttem ott sátorozva. Ez a kirándulás összefüggésben állt a maláriával. Említettem, hogy kasmiri orvosom, dr. Bálkisan Kaul, miután — nézete szerint — kikúrált a lázból, meghívott Tangmargra üdülni. Saját gépkocsiján vitt ki oda. Nem mindennapi, sőt igazán exotikus látvány volt a bráhman orvos az automobil kormánykerekénél. A régmúltak és a modern idők találkoztak, amint a pandit keze a volánra nehezedett. Mert dr. Bálkisan, ellentétben fivérével, Rádzsa Dajakisannal, a volt főminiszterrel, szigo-

rúan ragaszkodik az ősi bráhman hagyományokhoz. Orthodox bráhman, akit a nyugati orvostudomány s az ettől elválaszthatatlan modern természettudományos szemlélet sem tudott eltéríteni őseinek sok évezredes világnézetétől. Világért sem öltött volna európai ruhát, hanem vagy a pandzsábi hinduk stílusában öltözködött, vagy az igazi, ősi hindu viselet egyszerű köntösében járt (64. kép). Az előbbi a városokban alkalmazta, míg otthonában, vagy tangmargi nyaralójában külseje miben sem ütött el kétezer év előtt élt őseitől. Homlokára és fülcimpáira minden reggel felpingálta a *Saivja* (Sivakövető) bráhmanok misztikus jeleit, szigorú vegetáriánus volt és soha nem evett egy asztalnál sem alantasabb kasztbeli hindukkal, sem pedig nem-hindukkal. Ám ez nem akadályozta meg abban, hogy mindjárt első találkozásunkkor barátságába fogadjon. Azonnal melegen megszorította kezemet (ez már engedmény a modern szellemmel szemben) és nagy meggyőződéssel jelentette ki:

— Mi nem most találkozunk először! Mult életeinkben útjaink már sokszor keresztezték egymást és jövődő születéseinkben is fogunk még találkozni. *Karmáink* kapcsolatban állnak egymással és mi már régi, nagyon régi ismerősök vagyunk!

Hogy sorsom nem volt független dr. Bálkisantól, az nyilvánvalóvá lett előttem akkor, amidőn a körülmények éppen őt vezérelték hozzám maláriás lázamban. A nélkül, hogy a kétségtelenül jóakarátú doktort hibáztatni akarnám, tagadhatatlan, hogy része volt abban a szörnyű, krónikus maláriás állapotban, amely több mint egy éven át kegyetlenül gyötört és kevés híján kitessékelt ebből az árnyékvilágból. De, noha talán megszabadulhattam volna a hosszas szenvedéstől, ha történetesen körültekintőbb, modern orvos kezébe kerülök annakidején, más szempontból csak nyereségnek tekinthetem dr. Bálkisannal való ismeret-ségemet, mert barátsága folytán abba a kiváltságos helyzetbe kerültem, hogy közvetlen közelből megismerhettem egy orthodox bráhman gondolkodásmódját, világgépét és vallásgyakorlatát. Pedig mindez rendes körülmények közt

hét pecséttel zárt könyv szokott maradni az idegen számára.

Elég az hozzá, hogy az első kúra után, amikor a láz elmaradt, a pandit-doktor meghívott és magával vitt Tangmargra. Ő maga vezette gépkocsiját, még pedig egészen jól. Abdullát magammal vittem a hegyi üdülésre, mint szolgát, és minden szükségeset beszereztem a sátoros életmódra. Ugyanis dr. Bálkisannak fából épült kis tangmargi nyaralója nem volt vendéglátásra berendezve, ellenben egy jókora sátrat bocsátott rendelkezésemre, egy kisebb sátorral egyetemben Abdulla részére. Előbb persze meg kellett tennünk a kb. negyvenkilométeres utat Szrinagarból Tangmargig. A plató nyárfaszegélyes útjain gyorsan elértük a nyugati hegysor lábát, aztán szelíd emelkedőn, patak mentén fölfelé haladva jutottunk a tangmargi fennsíkra. Ez vagy 300 méterrel emelkedik a Dzsélam-völgy platója fölé, vagyis kb. 1830 méterrel a tengerszint fölött terül el. Széles, remekszép völgyön át értük el a föléje magasodó Tangmargot. Ez a völgy a Firozpur-Nalla,* amelynek felső vége a Firozpur-szorosba torkol. A völgyet kétoldalt bezáró dombhátaikat sűrű erdők borítják. Nyír, szilfa, majd magasabban a himálajai fenyőfajta (deodár) váltakozik bennük. Lenn a szétterülő völgyben csenárfa-ligetek nagy lombdómjai közt a rizsföldek erős sárgászöld foltjai nyúlnak el. A táblákat feltöltött földperemek szegélyezik, úgyhogy a rizsföldek szakaszai terrasszokban emelkednek egymás fölé. A rizsvetésnek tudvalevően víz alatt kell állania, míg ki nem hajt és magasra növekszik; ezért kell a rizstáblákat vízszintesre feltölteni. A völgyön végigfutó patak vizéből már kilométerekkel följebb csatornák ágaznak ki, a csatornák a völgy oldalában magasán, a patakénál kisebb eséssel vezetik a vizet az elosztó csatornába, amelyekből aztán a rizstáblákat eláraszthatják. A kasmiri öntözőcsatornák az ősi módszerrel készülnek, a hegyoldalokban nagy természetes kövekből és földhányásokból építik meg a csatornák medrét. A patakból jóval feljebb kiágazó csatorna Tangmarg

* Nalla (angolosan írva Nullah) kasmiri nyelven *völgyet* jelent.

közelében már a fennsík szegélyén folyik, legalább harminc méterrel magasabban, mint a vele párhuzamosan, de már alantabb folyó patak. A Tangmargról a völgy felé siető másik patakot is igába fogták és mesterséges mederbe térítve arra kényszerítették, hogy hosszú darabon a völgyoldal lejtőjén jó magasán, a mélyben zúgó patakkal párhuzamosan hömpölygessen vizét és a völgybe lefutó mellékcsatornákat táplálja.

Tangmarg, mind neve mutatja, egyike a kasmiri *marg*oknak, alpi mezőknek. Mint valami széles terraszmelkedik a Dzsélam völgye fölé, míg másik széle a meredeken fölmagasló hegyfalhoz támaszkodik. E hegyfal tetején terül el Gulmarg, a «Virágmező», alig 460 méternyire, csaknem egyenesen Tangmarg fölött. Tangmargról föltekintve, egészen közelnek tetszett a gulmargi fennsík szegélye s az ott álló házak, amint a hatalmas deodárok és szurkofenyők közül előtűntek. Hanem a Tangmargról Gulmargra vezető ösvény már kb. 4 kilométer hosszú, mert hosszú szerpentinekben kígyózik föl a meredek hegyoldalon.

Tangmarg rétségén patak folyik át és a partokra árnyaszilfa- és deodárligetek árnyéka borul. Végtelenül nyugalmas, elbűvölően kedves táj. A marg térségein *gudzsárok* legeltetik kis csordáikat és nyájaikat. A kolomp szava hol közelebbről, hol távolabbról zeng és egybeolvad a sebes patak mormoló zenéjével. Itt, a patak jobbpartja fölötti tágas tisztáson ütöttük fel a sátrammat (64. kép), míg a pandit-doktor faháza a balparton túl, táborhelyemtől vagy 200 lépésnyire állt, de a fák kárpítja csaknem egészen eltakarta előlem. Az indiai vendéglátásnak egyik legkellemesebb vonása az, hogy a házigazda lehetőleg úgy intézi a dolgot, hogy sem ő ne zavarja vendégét, sem az őt. Ideális állapot! Nem foglalkoztatják, nem cipelik a vendéget ide-oda nap-hosszat, úgy élhet a vendég náluk, mint ahogyan a régi jó időkben egy-egy életművész «lengyel» élhetett a magyar kúriákon. Sőt még jobban, mert a «lengyel»-nek részt illett vennie a huzamos lakomákban és a mélyreható magyar poharazásokban (bár valószínűleg nem érezte ezt áldozatnak), míg a jó módú indusok vendége úgy élhet, hogy ha

nem óhajtja, hát jóformán nem is látja házigazdáját és házanépét.

Nagy, tágas, úgynevezett kabuli sátorban tanyáztam. A doktor elrendelte szolgálinak, hogy parancsom szerint állítsák föl és rendezzék be sátrammat. A kabuli sáortípus méretei változók, de mindegyikben legalább egy nagy, magas helyiség van, amihez hátul még egy félköralakú fürdőhelyiség járul. Oldalfalai merőlegesek, a háztetőalakú borítólapot jó magasán emeli a két erős bambusz tartórúd s az ezeket fönn összekötő vízszintes rúd. A tartórudak túlnyúlnak a sáortetőn és kb. egy méternyire a belső sáortető fölött második sáortetőt emelnek, s ez kétoldalt lejtősen beborítja a tulajdonképpeni sátrat. Az alsó szélén kötelekkel leerősített külső sáortető megóvjá a lakósátrat a sátraknak ama legkellemetlenebb sajátságától, hogy ha napfény süt rájuk, belsejükben elviselhetetlenné fokozódik a hőség. Esőben a nedvességet is felfogja, úgyhogy a külső vászontető alatt álló sátor pompásan el van szigetelve esőtől és napfénytől. Így aztán a legforróbb déli napsütés idején is kellemesen hűvös a sátor belseje. Indus ágy (csarpái), egy asztal és néhány fonatos karszék állt a sátorban, a fürdőfülkében pedig rendelkezésre állt az indiai *guzal* céljaira szolgáló apró bádoggád. Szóval kényelmes és kellemes tanya volt. Abdulla sátrát oldalt, valamivel odébb állíttattam föl; az ő vászontanyája persze igénytelenebb, egyszerű kis háztető-alakú sátor volt, igaz hogy viszont nem a tisztáson, hanem a lombok árnyékában állt. Mint vérbeli kasmiri, Abdulla is egy félóra alatt kitűnő szabadtűzhelyet ásott és épített a földben. De nem sokat kellett bajlódnia a főzéssel, mert csak megszokott angolos reggeli- és uzsonna-teámat, meg a hozzátartozó pirított kenyérszeleteket készítettem vele, egyébként a pandit vendége voltam étkezés dolgában is. Ez éppoly kényelmes volt számomra, mint az egész vendégeskedés, mert délben és este egyszerűen elküldehettem Abdullát a pandit konyhájához és ő házhoz, azaz sátorhoz szállította a kosztot. Az orthodox bráhmannel úgysem étkezhettem volna együtt. A muzulmán Abdulla persze tisztátalan *mleccsha* (barbár, idegen) volt a pandit

69. Gulmargi nyaraló «kunyhó».

70. A «kunyhó» ebédlője, kasmiri fafaragásokkal.

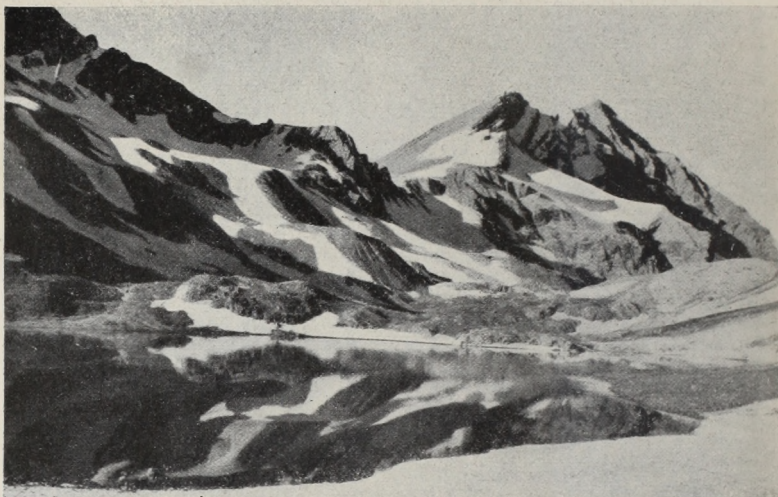

71. Gulmargi részlet.

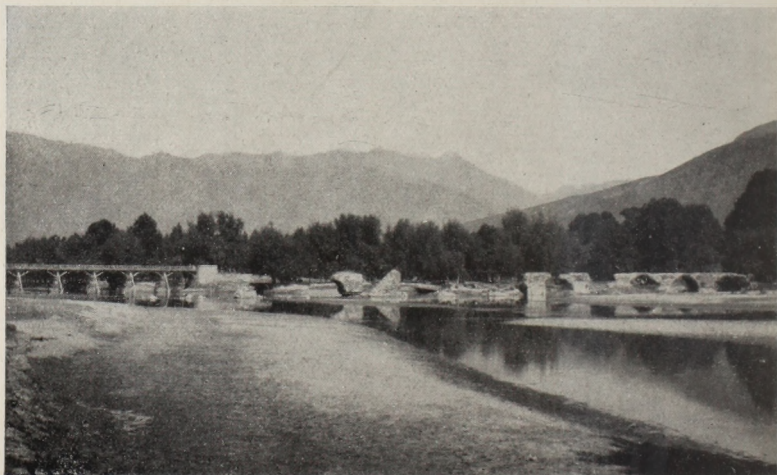

72. Kasmirban nyaraló szikh család istentisztelete a bárkaházban.

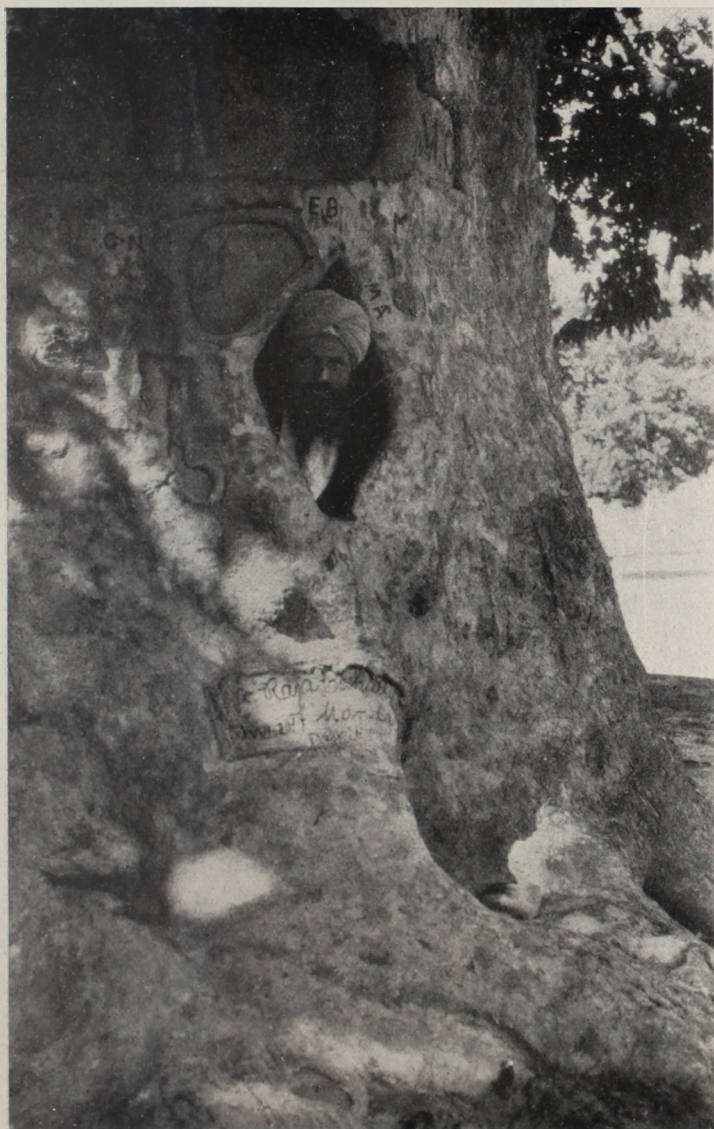
Phot. Ind. Rwys.

73. A Hatiára-tó, az Amarnáth barlang felé vivő ösvény mellett.

74. Ganderbal, a Szind-folyó torkolatánál.

75. Öreg csenárfa szobanagyságú odvának «ablaka».

76. Kidőlt öreg csevár. A törzséből új hajtások sarjadnak.

77. A Szind-folyó völgye.

78. A Szind völgye Szónamarg alatt.

orthodox házanépének szemében és csak a konyha ajtajáig bocsátották. Ott lerakta az én ételhordó edényeimet és a bráhma szakács nagy óvatosan, nehogy érintkezésbe jusson a rituálisan tisztátalan lábasokkal és tányérokka, beléjük pottyantotta a különböző hindu étékfogásokat. De meg kell adni, hogy jól főzött az ipse. Hús persze nem szerepelt az étrenden, sőt még hal sem, de akkoriban magam sem éltem hússal. Hanem a különböző főzelékek, a rizs, meg a csapáti-kenyerek kitűnőek voltak és oly sokféle változatos formában szerepeltek, hogy egy-egy étkezés szinte lakomaszámba ment.

A marg üde, erősítő levegője nagyon jót tett. A mindennapos magas láz két hete után bizony az első tangmargi séta már egy negyedóra alatt halálosan kifárasztott. De néhány nap múlva már annyira megerősödtem, hogy hosszabb, másfél-kétórás hegyi sétákra indulhattam és egy héttel később félnapos túrákat is tettem a marg környékén és a Firozpur Nalla fölött elnyúló hegyhátakon. Rendkívül élveztem a szabadban való fürdést is. India, sajnos, alig nyújt alkalmat a vizisportra, vagy a szabadban való fürdésre. Nekem, aki a Duna mellett nőttem fel, nagyon hiányzott Indiában a szabad fürdőzés. Eszerint még a tangmargi kis patakot is örömmel üdvözöltem és a térdig érő vízben «majád»-ként éldelegtem (65. kép). Napon azonban csak kora reggel vagy késő délután lehetett sütkérezni, mert még a nyárvégi nap is túl erős azon az égtájon. Percek alatt gyulladásos lesülést okozhat, födetlen fővel még nap-szúrást is. A sütkérezésre, sajnos, nem találtam alkalmasnak a patakpart pázsitját, mert apró békák százai mászkáltak összevissza a margon. Az alig két centiméternyi kis rusnya férgek nem ugrálnak, csak ide-oda csúszkálnak és reggelente, amikor ágyamról leléptem a sátor gyékénnyel takart földjére, balett-táncosnő módjára «spiccelnem» kellett, óvatosan lépkedve, hogy szét ne tiporjam a kis nyavalyásokat. De máskülönben a csöpp békák nem okoznak alkalmatlanságot és nem oly ellenszenvesek, mint a sors mostohaságából oly rútra sikerült varangyok.

Esténként meglátogatott a doktor (66. kép), vagy én

vizitelttem nála. Remek típus volt ősz szakállával, tarkóján kontybakötött hosszú ősz hajával, a homlokára, fülére és karjára festett bráhma-jelekkkel, könnyű, tunikaszerű muszliningében és a derekára csavart, s a lábszárait festői redőkben borító *dhóti* leplében. Sokat beszélgettünk a hinduizmus kultuszairól és világnézetéről. Érdeklődésemben és abban a képességemben, hogy könnyen meg tudtam érteni az európaiak számára olyannyira bonyolultnak tetsző hindu tanokat, a pandit igazolását látta nézetének, már t. i. annak, hogy előző életeimben már kapcsolatba kerültem Indiával, sőt talán mint hindu születtem erre a kerek világra. Ez hindu szempontból visszaesést jelentett jelen életformámban, mert nézetük szerint hindunak születni kívánatosabb és magasabbrendű fejlődés, mint hogyha a hindu igazságoktól elzárt idegen fajok közt születik újra az ember. A hinduk legszentebb könyve, a *Bhagavad-Gitá* («A Magasztos Éneke») szerint ugyan minden Istentkereső hívő útja ugyanahhoz a dicső célhoz vezet, de azért a Megismerés teljességét mégis az az ösvény tárja fel, amelyet *Krisna*, Visnu legfenségesebb megtestesülése mutatott meg az emberiségnek.

A Visnu-szekta és a Siva-szekta közt távolról sem tátong olyan áthidalhatatlan szakadék, mint azt némely európai tudós — köztük még olyan jeles ethnográfus is, mint *Leo Frobenius** — állítja. A Siva-kultuszhoz tartozó bráhma, vagy műveltebb hindu éppoly lelkes érdeklődéssel mélyed el a Visnu-kultusz mithoszaiba, legendáiba és tanaiba, mint ahogy a fejlettebb *Vaisnava* (Visnu-Követő) is otthonos a Saivja-kultusz misztériumaiban. Bár igaz, amit Frobenius és mások is kimutattak, hogy a Visnu-szekta a Napkultusból, a Siva-szekta pedig a Holdkultusból merítette alapeszméinek javát, azért ez a két, látszólag és eredetileg ellentétes szellemű irányzat mégis sokkal mélyebb egységbe olvadt a hinduizmus magasabb fokozatain, semmint azt a tárggyal csak kívülről, adatkutatások révén foglalkozó nyugati tudósok képzelnék. A *Bhagavad-Gitá* például, noha kifejezetten a Visnu-kultuszban gyökerezik, a Saivja-

* L. Leo Frobenius: Indische Reise. Verlag R. Hobbing, Berlin, 1931.

bráhmanok szemében is éppoly szent és igaz tan, mint a Vaisnaváékban. A *Mahábhárata* hatalmas époszában elválaszthatatlanul olvadnak egybe a Siva-kultusz és a Visnu-kultusz elemei, pedig a Mahábhárata a hinduság legeggyetemesebb, közös szellemi alapja. Akármilyen legyen is a Nyugat véleménye a hinduizmusról, kétségtelen az, hogy egyetlen nagy vallásrendszer sem tudta oly fölényes, magas szempontu egységbe forrasztani a legheterogénebb világnézeti elemeket, mint a hinduizmus. S ez természetes is, ha megértjük a régi bráhman bölcsek gondolatát, azt, hogy *minden jelenség, tehát minden eszme is csak felszín, látszat, amely ezer és ezer formát ölthet, de e sokrétű változatosság mögött egy-ugyanazon oszthatatlan Igazság és Valóság honol*. Ha tehát az eszmélő lélek megközelítette ezt az egyetemes Valóságot, akkor a sok-sok, látszólag ellenmondó tüneményt és megnyilatkozást már könnyűszerrel tudja beilleszteni a nagy Értelem egészébe. És éppen ez az a leglényegesebb szempont, amelyet a Nyugat tudósai figyelmen kívül hagynak, még pedig azért, mert ennek az igazságnak a teljes megértéséhez csak az elmélyült, belülről való megismerés, az átélés vezet. A *csak* tudományos módszerek legföljebb a logikus rendszerezés és fogalmi adatfelsorolás területének végső határáig juthatnak; ám nem nyithatják meg a közvetlen megismerés szentélyét.

A doktor házának emeletén kis szoba szolgált házi szentély gyanánt. Az orthodox bráhmanok oly áhitatos féltekenységgel őrzik az ilyen helyet, hogy a nem-hindu idegen még a közelébe sem férközhet. Rendkívüli kegy volt tehát a pandit részéről, hogy engem egészen a szentély küszöbéig engedett. Láthattam, amint a *púdza* (áldozati szertartás) ceremóniait végezte alacsony oltárasztala előtt. Az orthodox bráhman ezzel mintegy elismerte, hogy félig-meddig engem is hindunak tekint. Dr. Bálkisan télenyáron hajnalban, a Nap érkezte előtt kelt föl és reggeli tisztálkodása után leült házioltára elé, hogy a mindennapos áldozat szertartását elvégezze. Ebben többnyire résztvett a házi pap (*puróhit*) is. A *púdza* órákat vesz igénybe és nem szabad félbeszakítani. A pandit-doktor tehát a *púdza*

tartamára, vagyis hajnaltól úgy délelőtti tíz-tizenegy óráig, megszűnt létezni a világ számára. Ilyenkor nem tekintette magát orvosnak, s házanépének eszébe sem jutott volna, hogy a púdzsa közben megzavarják, még akkor sem, ha történetesen beteghez hívták volna. De minthogy pácienseinek túlnyomó része Lahorban is a hinduk és az ezekhez közelálló szikhek közül került ki, nem is küldött érte senki az áldozat ideje alatt. A mi felfogásunk szerint ugyan helyesebb, ha az orvos mindenkor hajlandó szenvedő embertársainak rendelkezésére állni és segítségükre sietni, de hát orthodox bráhmanunk azt tartotta, hogy elég, ha a nap húsz óráján át embertársait szolgálja, ám az áldozatra szánt idő alatt Istenen kívül minden más megszűnik számára, lelkének ekkor egyedül Istennel kell eltelnie. Nehéz eldönteni, melyik felfogásnak van igaza. Az ilyesmben végtére is csak a lelkiismeret lehet a legfőbb bíró, s ha mi azt tartjuk is, hogy felebarátaink segítése mindenkor csak istenes és tiszta cselekedet lehet, azért még nem szabad pálcát törnünk az orthodox bráhman fölött: az dobja reá az első követ, aki még sohasem cselekedett lelkiismerete sugallatának ellenére.

Talán kissé túl hosszan beszéltem ezekről a dolgokról, holott arra vállalkoztam, hogy az olvasót végigvezetem Kasmir földjén. De azt vallom, hogy a Föld felszínének és az emberi életet keretező természeti dolgoknak leírásában is mindennél előbbrevaló maga az Ember. A szaktudományok értékes feladata, hogy az Élet egészét részletkérdésekre bontsák és az elhatárolt területekre vonatkozó ismereteket összegezzék, de az emberhez általánosságban semmi sem állhat közelebb, mint az Ember, és minden egyéb csak akkor kap lelket és értelmet, ha az Embert látjuk meg bennük, mintegy változó keretben. S ezért nem fogunk veszíteni azzal, ha a Föld messze tájait járva, elsősorban az Ember mivoltának sajátos változatait igyekszünk megismerni, minden egyéb szempontot pedig úgy csoportosítunk köréje, hogy az egész annál élesebben mutassa meg az Embert — önmagunk létének sokarcú tükörképét.

A pandit házában élt egy fiatal bráhma *sásztri*.* Ez is szigorúan orthodox volt, sőt e tekintetben túltett dr. Bálkisanon, mert boroltvált feje tetején az úgynevezett *csótit*, a hinduk jellegzetes hajtincsét viselte. Angolul nem tudott, mert a modern iskolák helyett az ősi bráhma tanulmányi rendszert követve haladt végig a hindu tudomány és bölcsesség fokozatain. Rendkívül értelmes tekintetű, gyorseszű fiatal férfi volt. A doktor gyermekeit oktatta a hindu vallás, a bölcsélet és a szent szanszkrit nyelv ismeretére. Az ősi szabályokat követve, az ifjú sásztri a teljes önmegtartóztatás (*brahmácsárja*) elvei szerint élt, napjában csak egyszer étkezett és kemény deszkafekhelyen aludt. A brahmácsárja a régi bráhmani életbeosztás második fokozata, midőn az ifjúvá serdült gyermek a tanulmányoknak szenteli magát. Ez idő alatt aszkétikus életet kell élnie. A brahmácsárja-fokozatot követi az az életfázis, amelyben a bráhma *grihaszthá*vá, azaz háztartó családfővé válik, megnősül, utódokról gondoskodik és a világi élet kötelességeit teljesíti. Amikor legidősebb fia férfivá érik és maga is grihasztha-ként gondoskodhatik a családról, az apa eléri életének újabb szakaszát. Ekkor *vanaprasztha* (erdőlakó) vagy *szanjászi* (hontalan vezeklő) lesz belőle, mindenét átadja fiának és hátralévő éveit a vallásos elmélyedésnek, az Istenhez való közeledésnek szenteli. Manapság már kevés orthodox bráhma tartja be ezeket a több évezredes szabályokat, de dr. Bálkisan kijelentette előttem, hogy mihelyt idősebbik fia eléri a férfikort, ő maga a szanjászi útjára fog térni. Fia akkor nyolc-kilencéves lehetett, tehát remélhetőleg megérem és értesülhetek majd róla, szavának állt-e orthodox bráhma.

A tangmargi napok kellemesen teltek. Két hét után elég erősnek éreztem már magam, hogy nagyobb kirándulást tegyek. Rádzsa Dajakisan, a doktor fivére, még mielőtt elhagytam volna Szrinagart, felajánlotta gulmargi nyaraló-

* *Sásztri* a szanszkrit *sásztra* (tudomány, ismeret, vezérfonal) szóból ered. Egyike a bráhma tudományosság rendfokozatainak, amelyek közt legmagasabb az «ácsárja» (mester, a bölcsesség tanítója).

ját, ha felmennék oda. A nyaraló éppen üresen állt, elfogadtam hát a kedves figyelmességet és írtam a rádzsának, hogy Gulmargra készülök. Harmadnapra megjött a válasz — ez nem keleti elintézési mód! — és a rádza értesített, hogy egyidejűleg tudtul adta érkezésemet a gulmargi nyaraló felügyelőjének. Kellemes üdülést kívánt és biztosított, hogy mindenben készséggel szolgálatomra áll. Rádza Dajakisant igazi gentlemannek, úrnak ismertem meg, a szó legjobb nyugati és keleti értelmében egyaránt.

Másnap reggelre tűztem ki az indulást. Négy kilométeres út valóban gyerekjáték, de a betegség után nem voltam biztos teljesítőképességem felől. Egy tangmargi ghoréválától lovat béreltem és Tangmarg apró községének bazárjában néhány teherhordó kulit fogadtam. A kasmiri hegyvidéken már ilyen nomád módon kell utazni. A gépkocsik feljöhetnek Tangmargig, de innen csak gyalogszerrel, vagy lóháton lehet továbbjutni. A tangmargi hegyilovacska olyan csöpp állat volt, hogy jó magasra fel kellett huzatnom a kengyelt, különben földigérő lábammal túlságosan emlékeztettem volna Petőfi juhászára (67. kép). Hanem a kis ló vígan poroszkált fölfelé a meredek, de árnyas hegyi úton. Különben is tetemes kilókat lerágott rólam a malária. A kulik nyakukba szedték bőröndjeimet és ágynemű-kötegemet s vitézül nekivágtak az útnak. Még hozzá nem is az útnak, hanem a még meredekebb hegyoldálnak, mert ahol csak tehették, átvágták a serpentinek közét, egyenesen fölfelé kapaszkodva a fák közt, vízmosásokon végig, nyakukban a tekintélyes teherrel. A kasmiri teherhordó igazán kemény legény és szükség esetén jó hegymászó is. A fickók szalmából font szandált viseltek, ezt maguk készítik, amikor a régi szétmállik és el kell dobni.

Én persze apró lovam hátán az utat követtem. Magányosan lovagoltam fölfelé a sűrű erdőn keresztül, mert Abdulla is jónak látta megrövidíteni a sétát, egyenesen felkapaszkodva a hegyoldalon. Egy patak mellett, az erdő szélén egy tehén hullája hevert. Lovacsám ugyan huzódott tőle, de azért odatereltem és szemügyre vettem az állatot. Egészen friss seb tátongott az oldalában; a nagy, tépett

nyílásból még szívárgott a vér, s a vértócsa sem aludt még meg egészen a tehen alatt. Farkas nincsen Kasmirban, eszerint hegyi párdúc, leopárd, vagy fekete medve ejtette el az elkóborolt tehenet, még pedig röviddel ezelőtt. Lehet, hogy közeledésem zaja riasztotta el a lakmározó vadállatot. Kasmirban két medve-fajta él, az említett fekete medve és az úgynevezett vörös medve. Ez utóbbi a mi barnamedvénkkel rokon és nem él hússal, míg a fekete medve eléggé veszedelmes ragadozó. A bozótos fűvel és kórókkal belepert erdőszeleén hosszadalmas dolog lett volna nyomok után kutatni, továbbmentem tehát. Úgysem segíthettem volna már a boldogtalan áldozaton, akár leopárd, akár medve pusztította el. Följebb gudzsárokkal találkoztam és figyelmeztettem őket a megölt tehenre. Ezeknek a félnomád pásztoroknak meglehetősen sok bajt okoznak a hegyvidék ragadozói, hiszen állataikat még éjszakára sem szokták karámba csapni.

A rövid, de nagyon szép út hamarosan végetért és a hegyoldal erdejéből tágas fennsíkra jutottam. Embereim már az útszélen üldögéltek. Kissé megizzadtak, de máskülönben föl se látszottak venni a kemény kapaszkodót.

E fennsík rétségét *Gulmarg* néven ismerik. Gulmarg a perzsa *gul* vagy a török *gül* (rózsa) szótól nyerhette nevét, de Gulmarg a kasmiri nyelvhasználatban «virágos hegyi mező»-t jelent. Valamikor a magaslati rétséget egészen beleperte a vadvirágok tarka szőnyege. Ma már csak a téres mező szélein, a környező erdő peremén tarkálnak a virágok. A marg legnagyobb részét az üdülőtelep foglalja el. Gulmarg ugyanis a Kasmirba igyekvő angolok üdülőhelye, úgynevezett «hill sanatorium»-a. 2590 méter magasán fekszik a tengerszint fölött. Bár csupán 1000 méterrel emelkedik a kasmiri plató fölé, a különbség erősen érezhető. Hűvös éjszakák még a nyár legmelegebb idején sem mennek ritkaságszámba. Gulmarg idénye éppen ezért Kasmir két legmelegebb hónapjára, július és augusztusra esik.

A gulmargi fennsík (68. kép) kb. három kilométer hosszú és átlag háromnegyed-egy kilométer széles. Az angolok ezt a területet egészen modern nyaralóteleppé fejleszt-

tették. Van rajta minden, ami az angol szívet gyönyörködteti. Póló-, cricket- és tennispályák foglalják el a sík terep jórészét, míg a kevésbbé egyenletes terepen, s a rét széléhez csatlakozó lankás oldalakban, kitűnő golfpálya áll Albion fiainak és leányainak rendelkezésére. Nem csoda, hogy az angolok és a tehetősebb modern indusok annyira kedvelik Gulmargot. Gulmarg nagy előnye a többi Himálajabeli modern üdülőhelyekkel (Marri, Szimla, Masszuri, Naini Tal, Dardzsiling) szemben az, hogy ezekkel ellentétben nem részesül az esős évszak túlméretezett égi áldásában. Említettem könyvem elején, hogy a Himálaja első hegysora feltartóztatja a dél és délnyugat felől érkező esőfelhőket, ezért Kasmirban sincsen szabályos esős évszak. Azért Gulmarg nem mondható száraz helynek, a lokális esők éppen Kasmir nyugati hegyvidékében elég gyakoriak. De mik ezek a *bar-szát* esőzéséhez képest!

Gulmargon nagy szálloda áll a telep közepén, s a szokásos bazársoron kívül modern üzletek is szép számmal akadnak. Ezek, és természetesen a szálloda is, csak a nyári idényben állnak nyitva, télen Gulmarg ugyancsak elnéptelenedik. Van néhány penzió is, de a tehetősebb angolok vagy indusok kis faházakban, nyaralókban laknak. Ezeket angolosan *hut* (kunyhó) néven emlegetik, de akárhány olyan akad köztük, amely igazán nem érdemli meg a szerény «kunyhó» nevet. A kasmiri építők és faragók valóságos kis palotákat emeltek a margot övező ligetek árnyas fái közt. Ilyen pompás és csinos kis nyaraló volt Rádzsa Dajakisan gulmargi «kunyhó»-ja is. (69. kép.) Mivel mindig «hut»-ot hallottam emlegetni, úgy képzeltem, hogy valami kis gerendaviskóról, vagy hétvégi házikóról * van szó. Igen kellemesen csalódtam tehát, amidőn teherhordó embereim élén bevonultam Rádzsa Dajakisan «kunyhó»-jának udvarára. A *csaukidár* (olyan ör- vagy házmaster-féle) már várt és könnyen megtaláltunk, hiszen a volt főminiszter nyaralóját a legtöbb gulmargi indus ismerte.

* Fonák és fölösleges dolog, ha *Weekend*-házat mondunk. Ez semmivel sem mond többet a magyar kifejezésnél.

A kis nyaraló belül is éppoly kedves és otthonos volt, mint kívülről nézve (70. kép). A földszinti kis szalont és ebédlőt kasmiri fafaragások díszítették; az emeleti hálószobák is tiszták, világosak voltak. Gulmarnak még vilanyvilágítása is van.

A modern nyaralótelep legkevésbé sem vonzott. Sőt inkább zavart. Elképzelttem, milyen csodaszép lehetett Gulmarg, mielőtt sportpályákat hasítottak ki a virágos mezőből. Tindale-Byscoe tiszteletes leírja emlékezéseiben, hogy amikor ő elsőízben Gulmargon járt — jó harminc esztendővel ezelőtt — még csak egypár kezdetleges viskó állt a réten. Az anglikán templom sem volt olyan tetszetős épület, mint manapság, hanem csak valami pajtaféle. Télen a gudzsárok kerestek védelmet benne állataiknak és maguknak a legzordabb hónapok hóviharai ellen. Ma Gulmarg már túlságosan civilizált. Legalább én annak találtam. Inkább a környék remek deodár- és szurokfenyő erdeiben barangoltam (71. kép), vagy elsétáltam a Gulmarg fölött, az erdőn túl elterülő másik magaslati rétre, *Killanmargra*, vagyis a «Kecskemező»-re. Mindennél fenségesebb azonban a gulmargi fensík széléről nyíló kilátás a Dzsélam katlanára és a távoli hegyekre. A gulmargi magaslat szegélyéről, amely szinte egyenesen emelkedik Tangmarg és a Dzsélamplató fölé, mint valami páholyból órákon át csodáltam a páratlan képet. Szerencsére eloszlottak az esőfelhők, amelyek az első napon elfődték a láthatárt és ködpárába vonták az alant elnyúló völgyet.

Lábam alatt elhagyott tangmargi táborhelyem feküdt, előttem pedig, odalent a messzeségben kitérült a «Boldog Völgy». Csak így, amikor nagy kiterjedésében és pompázó szépségében terül szét előttünk, érthetjük meg, milyen találó a régi költők elnevezése. A széles, sík völgykatlan ezer színárnyalatban vibrál. A rizs, málé, árpa és búza tarka táblái közé sötétzöld ligetek és pusztá homokcsíkok vegyítenek mélyebb vagy világosabb foltakat. A középén a Dzsélam csillámló ezüstszalagja kanyarog. Szrinagar csupán kis sötétlő folt rajta és a Takht-i-Szulejmán jellegzetes alakzata szinte eltörpül a mögötte emelkedő magas

hegylánc hátterén. A Dál tó olyan, mint két kerek tükördarabka. Északnak tekintve, a Vulár vízlapja nagyobb ovális tükörként hever a síkság hímes takaróján. A hegyek innen nézve sokkal magasabbra emelik hókoronás fejüket, mint amikor a Dzsélem síkjáról tekintünk feléjük. Odalenn a hegyláncok első hegysora elfödi a mögötte tornyosuló magasabb sorokat, de most büszkén emelkednek az alacsonyabb hegyek fölé. Északkeleten a *Haramukh*, keleten az 5420 m-es *Kolahoi* hófehér csúcsai vakítóan hasítanak az égboltba, északon pedig, nagy messzeségből, még a kéklő párán át is megdöbbenő fenségben áll a *Nanga Parbat*. Ez a hegyóriás már Kasmir szorosanvett határain túl, bár még Kasmir állam területén, az Indus folyó völgye fölött emelkedik.

Hogy vonzott, hívott ez a királyi hegyóriás! Milyen lenyűgözően hatalmas látvány lehet közelből! Sajnos, a betegség nagyon szűkre vonta kasmiri barangolásaim határát és keresztülhúzta terveim jórészét. Nem is gondolhattam a 8—10 napos nehéz útra Gilgit vad tájai felé, sátorozva, lóháton és gyalog, hogy megközelíthessem a nyugati Himálaja legmagasabb hegyét. Pedig akik közelről látták, azt mondják, hogy imponálőbb, magasztosabb még a Mount Everestnél és a Kincsandzöngánál is. A keleti Himálájának — s a Földnek — e legmagasabb csúcsait megközelítően magas csúcsok és igen magas hegyhátak környezik, ezért inkább csak úgy hatnak, mint az egész irdatlan hegytömeg legkiemelkedőbb pontjai. De a Nanga Parbat körül csoportosuló csúcsok mind közel 3000 méterrel alacsonyabbak, mint a 8120 méteres Nanga Parbat, a «Csupasz Hegy». Sőt az Indus felől, *Górnál*, csak aránylag egészen alacsony hegyek takarják el a hegyóriás lábát, úgyhogy a Nanga Parbat titáni testéből 6000 méter leplezetlenül, szabadon emelkedik a magasba. Iszonyú gleccserek szántják végig a Nanga Parbat oldalait és a szörnyű hólavínak a kutatókat és hegymászókat mind mainapig távoltartották a szűz oromtól. Hólavina temette el a Nanga Parbat egyetlen ostromlóját, az angol *Mummaryt* is, kísérével együtt, 1895-

ben. Tudtommal azóta sem történt újabb kísérlet a hegy megmászására.

Gulmarg remekszép környéke és a messze havasokra nyíló kilátás fogvatartott néhány napra. Hanem az esték már ugyancsak csípősek voltak. Jólesett a «kunyhó» kandallójában ropogó tűz mellett üldögelni. Lábadozó állapotban még erősebben éreztem a hideget, mint máskülönben, azért hát nemsokára ismét mozgósítottam csekély hadaimat, hogy visszavonuljak Tangmargra.

XI.

A kasmiri völgyek. A Szind völgyében. Szónamarg. Magyar nyomok Kasmirban. Mohandmarg, Stein Aurél havasi táborhelye. Búcsú a Boldog Völgytől.

Tangmargot is csakhamar elhagyva visszatértem Szrinagarba s innen folytattam kirándulásaimat. Egy ideig azonban Szrinagar mellett, de messzebb a várostól, a Dzsélamon tanyáztam bárkaházamban. A folyó túlsó partján állt szerdár cimborám társaságának két nagy bárkaháza. Igen kényelmesen berendezkedtek. A parton rögtönzött lugas emelkedett a fák közt, a magukkal hozott pandzsábi szakács is szerkesztett magának egy kis konyhát és ponyva árnyékában főzte a cifra eledeleket. Ugyanilyen rögtönzött földél alatt álltak az öreg szerdár két vejének gépkocsijai. Mindennap áteveztem sikárámon hozzájuk, vagy ők látogattak meg engem. Igen jó barátságban álltam az öreg szerdárral, a családfővel is. Érdekes ember volt. Magas, szép szál férfi, rendkívül finom, jellegzetesen szép fejfel. A hosszú szürke szakáll még jobban kiemelte vonásait. Ilyenek lehetnek a régi idők nagy szikh vezérei, akiknek vezetése alatt ez az aránylag kicsiny törzs vagy felekezet vitézül megállta a helyét a túlnyomó ellenséggel szemben. Szerdár H... Szingh a szikh nemzetségek egyik legelőkelőbbikéből származott s ő volt a nemzetség feje. Ősei a *miszl* (törzs) vezérei voltak, s a szerdári rang kb. megfelelt a középkori nyugat örgrófjának. Ma már ez a cím is csak olyan, mint az európai arisztokrácia címei; inkább az ősök kiválóságának emlékéét őrzi. De Szerdár H... Szingh személyes kvalitásai révén is előkelő szerepet játszik a szikhek közt. Otthonában, a pandzsábi Amritsárban, a felekezet vezetői közé tartozik. Vallásos, bölcselkedésre hajló ember, lelkes, meggyőződés-

ses szikh volt, de filozófiáját sok derű és vídám életszeretet aranyozta be. Sokat beszélgettünk egymással és élvezettel hallgattam fejtegetéseit. Témáink nem szorítkoztak mindig csak fennkölt dolgokra, olykor bizony az élet vidorabb jelenségeit is megtárgyaltuk. A rossz nyelvek szerint az öreg szerdár, aki már jóideje özvegyen maradt, egyáltalán nem idegenkedett az élet örömeitől és némelyek egy kis farizeusságot is rovására írtak. Kétségtelen, hogy a még mindig férfias és imponáló megjelenésű szerdár gondosan megőrizte ájtatos fölényét, a csintalanabb témákhoz inkább úgy szólt hozzá, mint aki megértő és megbocsátó módon szemlél valami régen túlhaladott, számára közönyös dolgot.

A szikh vallás szokásos szertartásait ő végezte az úszó otthonban. A nagyobbik bárkaház egyik szobáját házi szentélyé alakították át. Itt állt a szent könyv emelvénye, ezüsttel-arannyal hímzett selyemtakarókkal gazdagon bevonva. Az állványon feküdt a szikhek szentírása, a *Granth Szaháb*, s az ősz Szerdár minden reggel ott ült keresztbevetett lábakkal, hófehér köntösben és turbánnal, a nagy könyv előtt (72. kép). Ilyenkor összegyűlt a háznép is és körben a padlóra telepedve, ájtatosan figyelte a szent himnuszok ígét, a kellő helyen litániásan ráfelelgetve a Szerdár szavaira :

— *Vá Guru ! Vá Guru !* (Dicsőség a Mesternek!)

*Guruk*nak nevezték a szikhek egykori vallásfőit, az alapító *Nánaktól* az utolsó guruig, *Góbind Szinghig*. Az utolsó vallásfő (a XVIII. század elején) elrendelte, hogy a szikhek ne válasszanak több gurut, hanem tekintsék azontúl vallási vezérüknek a *Granth Szaháb* szentírását. Ezért áll a szent könyv oly megkülönböztetett tiszteletben a szikheknél ; valóban az örökké jelenlévő vallásfőt, szellemi vezetőt látják benne. Szinte megszemélyesítik, *Granth Szahábnak*, «*Könyv Úr*»-nak nevezik és amikor a papi tisztséget végző szikh kinyitja a könyvet, kezében fehér lófarkat, vagy pávatoll-köteget tart, hogy ezeket folyton lóbálva, távoltartsa a legyeket a szentírás lapjától. Az említett eszközök az indiai uralkodók ősi jelvényei, a maharádzsák ünnepélyein ma sem hiányoznak azok az udvari

tisztek, akik a pávatoll- és a lófark-legyezőt lóbálják a Nagyúr háta mögött állva.

A házi istentisztelet hallgatói végül pénzt tettek le a szent emelvény elé, az összeget aztán a családfő a szegényeknek vagy a szikh *gurudvaráknak* (templomoknak) juttatta. Fiatal szerdár-cimborám ilyenkor nem sajnálta a pénzt és öt-, vagy tízrupiás bankót rakott a Granth Szaháb állványa elé. Ez dícséretére válik, mert bizony sok olyan ember van, főként nálunk nyugaton, aki hozzá hasonló módon szívesen és sokat költ italra és mulatságra, ellenben még a fillért is sajnálja az önzetlen céloktól.

A szerdárékkal átellenben tanyázva bárkaházamban, kiélvezhettem a szép kasmiri őszt. Reggelenként, amint jó korán kitekintettem hálószobám ablakán, mesészerű kép tárult elém. A folyót megülte a sűrű fehér köd. A tovasikló teherhajók kísértetiesen bukkantak elő a szürke fátyolból. Már jóelőre hallani lehetett a lapátok és tolórudak nesztét, a hándzsik hangos kiáltásait, de látni nem láthattam semmit. Egyszerre csak halvány árnyképben bontakozott ki a ködből a szellembárka, körvonalai lassanként testesebb vízióban váltak el a formátlan szürkéségtől, a kísértetek hajója elsuhant előttem, aztán ismét elhalványult és beléveszett a gomolygó ködbe. A nap végül foszlányokra tépte a ködtakarót és enyhe, kellemes órák váltották föl a hűvös reggelt.

Szemközt velem a túlsó parton angolok bárkaháza állt kikötve. Egy reggelen hangos jajgatás és sírás zajára lettem figyelmes. Kinéztem és láttam, hogy egy sikára símul a bárkaház mellé és valami mesteremberféle kasmiri ordít benne, mintha nyúznák. Az ablakban állt a bárkaház angol lakója és tökéletes hidegvérrel egy-egy «No»-t vetett oda a fogai közül a zokogó, sírángozó kasmirinak. Ez minden tagadó feleletre újabb rohamban tört ki, böggve, vonyítva sírt, a fejét verte és odavagdalta magát a sikára fenekéhez — akárcsak valami komisz, neveletlen kölyök. Pedig ékes szakáll koszorúzta az arcát! Később megtudtam, hogy az ipse nem tett eleget valami elvállalt megbizatásnak, de azt már nem akarta belátni, hogy miért ne kapjon

mégis baksist érte. Kasmirban nem ritka látvány az ilyesmi. A kasmiri, ha már más eszköz nem segít, bögni kezd, végső tromfként pedig földhözvágja magát és kijelenti, hogy azonnal meghal. Az önérzet vajmi csekély szerepet játszik lelkialkatában. Sok hasonló néprajzi tapasztalatot szerezhettem ott a Dzsélomon, míg föl nem kerekedtem, hogy hegyvidéki kirándulásaimat folytassam.

Abban az évben már csak kis részét járhattam be a kasmiri hegyvidéknek és a völgyeknek. Kasmir hegyi tájainak legszebb pontjait a Dzsélamba ömlő folyók völgyein át lehet megközelíteni. Ilyenek a *Szind*, a *Liddar* és a *Pohru* völgyei. Az utóbbiból nyílik a *Lólab* völgye, Kasmir egyik legszebb tája.

Hanem a hegyek és völgyek ösvényeit már csak nomád módon utazva kalandozhatjuk végig. A kasmiri hegyvidékre tett kirándulások kicsinyített kiadásban már az expedíciókra emlékeztetnek. A turistának minden, vagy majdnem minden szükségletét magával kell vinnie, mert csak helyenként, a látogatottabb pontok közelében talál egy-két olyan boltot, ahol pótlások szerezhetők. A kalandozáshoz szükséges felszerelés meglehetősen költséges: sátrak, tábori ág és bútorzat, a készletek elcsomagolására pedig megfelelő málhakosarak, tartályok kellenek. Sok olyan nyaraló van Kasmirban, akik egyszersmindenkorra beszerzik a tábori felszereléshez tartozó dolgokat, mert évről-évre visszatérnek, hogy a nyári hónapokat Kasmir szépséges hegyvidékén töltsék. Akárhány angol urat vagy hölgyet ismertem, a jómódú indusokról nem is szólva, akik valósággal rajongói, szerelmesei voltak Kasmirnak.

De, szerencsére, nem feltétlenül szükséges a rupiák százait elköltenünk, ha nomád életet akarunk élni Kasmirban. A szrinagari ügynökségek mindennel ellátják a kirándulókat; aránylag mérsékelt összegért lehet bérelni sátrakat és tábori felszerelést. Ezek az ügynökségek mindenről gondoskodnak, raktáraik dúsan fel vannak szerelve, hiszen még nagy, komoly expedíciók is gyakran fordulnak hozzájuk.

A hegyek közt való barangoláshoz elsősorban sátrak

kellenek. Tangmargi tanyámról szólva már leírtam a leginkább használatos sátor típust. Az összerakható tábori bútorokon kívül még konyhafelszerelés is kell. Aztán málhaládák, vagy kosarak. Kasmirban igen alkalmas *jakdanokat* és *kiltákat* készítenek. Az előbbi bőrrel bevont faláda, az utóbbi dob-, illetve henger alakú, szintén bőrrel bevont málhakosár. Szolgák is kellenek, sőt aki teheti, külön szakácsot, szolgát és tábori tisztogatót is visz magával. Ezeket a fickókat, ha hosszabb nomádkodásra van kilátás, egyszerű ruházattal is el kell látni. Élelmezésükről azonban nem kell gondoskodni; az indiai szolgaszemélyzet még az állandó háztartásokban is maga gondoskodik az élelméről. De készleteiket — főként a rengeteg rizst — már az utazónak kell szállíttatnia. A völgyekben és a hegyvidék könnyebben elérhető tájain málháslovak szállítják a poggyászt, míg a nehezen járható ösvényeken kulik cipelik a kötegeket. Aránylag elég olcsó szállítóeszköz, akár a kasmiri kuli, akár a ló. Egy-egy kuli napi 4—6 annát (50—65 fillért) kap, a málháslovak bére átlag 1 rupia naponta. Az már persze a kiránduló igényeitől függ, hány málháslóra vagy teherhordó emberre van szüksége. Láttam olyan angol kirándulótársaságot, amelyiknek majdnem több poggyásza volt, mint egy hasonló létszámú közép-ázsiai tudományos expedíciónak. Magam bizony sokkal szerényebb felszereléssel róttam Kasmir hegyvidégeit, sőt még hosszú és nehéz nyugattibeti utamra sem vittem magammal valami fényűző fölszerelést.

Első kasmiri tartózkodásom alatt, a már többször említett betegség következtében, nem tehettem már túlnagy kirándulásokat. A nomád táborozás és utazás nagyon élvezetes, de meglehetősen fárasztó. Így hát 1927 nyarán csak rövidebb utakra vállalkoztam. 1928-ban aztán, nyugattibeti utam első szakaszán, végigjártam a legszebb kasmiri völgyet, a Szind folyó völgyét és a környező tájakat.

A kasmiri kirándulók leginkább ezt a völgyet és a Liddar völgyét kedvelik. A Liddar-völgy alsó szakaszát már láttuk, amikor kirándultunk Bavanba és a Bhaumzu-barlangokhoz. De ha tovább követjük a Liddar völgyét fölfelé,

79. Szónamarg alpi rétsége.

80. Mohandmarg havasa, Stein Aurél táborhelyéről nézve, a szerző sátraival.

81. Stein Aurél és a szerző a mohandmargi táborhelyen.

82. Stein Aurél tábora Mohandmargon. (A sátrak a dombtető fái alatt állanak).

83. Stein Aurél a Dál-tavi táborhelyen.

még szebb, még vadregényesebb tájakra érünk. *Ejsmakam* (Eishmakam) kb. 25 kilométernyire a Liddar torkolatától, a sátoros nyaralók egyik legkedveltebb tanyája. A kiszélesedő völgyben számtalan szép hely kínálkozik tartósabb táborozásra s a kis faluban pótlások is szerezhetők egy-két idényüzletben. Újabb 20—25 kilométeres vándorlással eljutunk *Péhlgamig* (Pahlgam). Itt két vad hegyifolyó, jobban mondva patak egyesül. A nyugati ág a felső Liddar, amely a *Kolahoi* körül csoportosuló hegység vízválasztójának déli oldalán ered. A magas hegylánc tulsó, északi oldalán ered a *Szind* folyó és északnyugati, majd nyugati irányban siet a Dzsélam felé. A Liddar völgyéből átmenni a Szind völgyébe, vagy megfordítva, egyike a legszebb túráknak, de egyáltalán nem könnyű dolog. A vízválasztó hegység magas nyergeit és hágóit hó takarja és a meredek oldalakon gyakoriak a hógörgetegek vagy hegyomlások. De ezek nélkül is éppen elég fáradságos feladat átvergődni az elhanyagolt ösvényeken és úttalan utakon.

A Péhlgamnál északkelet felől betorkoló patak Kasmir legvadabb tájainak egyikéről zúdul alá. Ott, a gleccserekkel borított szakadékok és hegyoldalak tövén terül el a *Sisa Nag*, ez a felségesen szép tengerszem. Erre vezet a nehéz ösvény az Amarnáth-barlanghoz (73. kép).

Ez a barlang a Siva-hívők egyik legszentebb helye. Augusztusban évről-évre megindul a zarándokok vándorlása Amarnáth felé. Csakhogy ezek a hívő hinduk nem úgy utaznak ám, mint a civilizált kirándulók! Legtöbbjük csak egy kis batyút cipel, a legszükségesebb holmival és élelmiszerral, de a *szádhuk* — az igazi vezeklők és szent zarándokok — csaknem egészen meztelenül, egy szál bottal a kezükben és jóformán minden élelemtartalék nélkül vágnak neki a fagyos magasságnak. Még egészen meztelen vezeklők is akadnak az ezer meg ezer zarándok közt. A *digambhara* vezeklők még a legcsekélyebb kényelmet és a legminimálisabb ruházatot is megvetik. Mint régi szanszkrit nevük mutatja, megelégszenek azzal, hogy az *égtájak* *

* *Dig*, *dis*, égtájat, *ambhara* öltözetet jelent.

szolgáljanak egyedüli öltözékük gyanánt. Az angolok persze nem tűrik ezeket a túlságosan dekoltált vezeklőket a lakott és angoloktól látogatott helyeken, ezért a digamzbarák manapság többnyire az emberjárta tájaktól távol tanyáznak. De az augusztusi Amarnáth-zarándoklásban már résztvesznek és ebbe bajos is beleszólniuk a kasmiri hatóságoknak. Annál is inkább, mert az «égtájakba öltözött» szádhuk elvesznek a zarándokok óriási tömegében. Valóságos falanxokban igyekeznek ezek az Amarnáth-barlang 3960 méteres magassága felé. Néhány évvel ezelőtt súlyos katasztrófa történt. Nem emlékszem pontosan (Indiában olvastam az erre vonatkozó adatokat), a hegyi folyó áradása vagy lavina okozta-e a szerencsétlenséget, de száz meg száz zarándok lelte halálát az Amarnáth felé vezető ösvényen. Kisebbarányú szerencsétlenségek minden évben történnek: az esetleg éppen megáradt vizek, a földomlások, vagy az éjszaka fagya szedik áldozataikat a nyomorúságosan öltözött, sokszor öreg, gyenge emberek közül. De a hitbuzgóság nem ismer akadályokat és a rajongók szemében még elpusztulni is dicső dolog, ily szent cél felé törekedve. Elvégre Siva, ki a Himálaja elérhetetlen jégcsúcsai fölött honol, a Pusztulásnak is ura és a hívő hindu szerint az Istennel való egyesülésnek nem a legsikertelenebb módja az, ha maga *Mahésvara*, a Nagy Isten — a Hegyek Ura — vet véget a feléje igyekvő ember nyomorúságos földi létformájának...

Derűsebb, barátságosabb benyomások fűződnek a Szind völgyéhez. A tudományos expedíciók szempontjából is ez a legfontosabb kasmiri útvonal. A Középázsia vagy Tibet felé igyekvő expedíciók a Szind völgyén fölfelé haladnak Kasmir határa felé. Kiindulópontjuk, ahol az utolsó előkészületek végbemennek, rendszerint *Ganderbal* (74. kép), kb. 20 kilométernyire Szrinagartól. Ganderbal a Szind mellett fekszik és a bárkaházak nyaralóknak is kedvelt tanyája. A bárkaházakat felvontatják Szrinagarból, az *Ancsar*-tó vizinövényekkel sűrűn belepert tükrén át, a Szind-folyóra és Ganderbal alatt, a part óriási csenárjainak árnyékában kikötve, hosszabb-rövidebb időt töltenek ott.

Egész Kasmirban ezen a környéken láttam a leghatalmasabb, legöregebb csenárfákat. A folyó jobbpartján, amelyet a ganderbali hídon át érünk el, egész liget áll ezekből a faaggastyánokból. De magas koruk ellenére is friss életerő feszíti dús, terjedelmes lombsátrukat, pedig némelyikük törzsét már egészen odvasra vájták a férgek, meg a harkályok. Olyik törzs megvan négy méter széles is és a bennük tátongó ajtónagyságú nyílásokon át valóságos szobákba léphetünk be. Kisebb, magasabban tátongó odvak nyílásai akár ablakul is szolgálhatnának (54., 75. kép). A pásztorok vihar idején akárhányszor menedéket keresnek és találnak is ezekben az üres törzsekben. Még tüzet is raknak oda-benn, az ajtó gyanánt szolgáló nyílást pedig nagy fakéregdarabokkal támasztják be. Két-három ember kényelmesen ellakhatnék e természetalkotta tanyákban. A három-négy méter magas odvak fölött emelkedik a még ép törzs, messzire szétterjesztve derékvastagságú ágait. A csenár nem egykönnyen adja meg magát az elmúlás végzetének. És életerejével kifog még a pusztuláson is. Éppen Ganderbalban láttam egy ilyen hatalmas, kidőlt csenárfa-törzset (76. kép). Úgy látszik, valamelyik előző év áradása alámosta a parton álló nagy fa gyökereit és a csenár, kifordulva helyéből, a folyóba zuhant. A víz széles csatornát vájt a kidőlt fa és a part között. De a csenár nem halt meg. Ágai, lombjai elkorhadtak, elpusztultak, de kiszakadt gyökerei belekapaszkodtak a vízfenékbe és tövéhez közel új hajtások sarjadtak. A vízszintesen heverő, félig már elkorhadt törzsből évről-évre erősödve szökkennek nyílegyenesen magasba az új, leendő fatörzsek. Mintha a hinduk hitét példáznák, az újjászületés gondolatát. A halálból új élet fakad és maga az egyén, noha látszólag elpusztult, újjászületve folytatja életét.

A Szind folyó szebbnél-szebb tájakon át kanyarog. Fölfelé haladva a folyó mentén, már a harmadik menetnapon pompás vadonba érünk (77. kép). A folyó harsogva, fehér tajtékot hánnyva száguld tova az összeszűkülő völgyet kétoldalt bezáró szirtek között. Mikor 1928 nyarán, júliusban, végigmentem a völgyön, már itt, a folyó partján, havat

találtam. A szűk szurdok mélyére csak ritkán tekint a Nap és a téli hó egészen augusztusig megmarad. Három napi menettel elérjük Szónamargot, Kasmir legszebb hegyi rétségét. A Szind nagy kanyarulata körülöleli Szónamarg fennsíkját (78. kép), míg a másik oldalon magas hófödte hegyek zárják be a terjedelmes alpi mezőt (79. kép). A hegyoldalakon jégárak nyúlnak olá és megolvadt vizük ereken és keskeny zuhatagokban omlik a hegyek lába alatt zajgó vad patakba és ezzel együtt a Szind folyóba.

Szónamarg éppoly kedvelt üdülőhely, mint Gulmarg, de azok, akik felkeresik, nyilván nagyobb örömet lelik a Természet érintetlen szépségében, mint a golf- és tennispályákban. Szónamargon nyoma sincs a civilizáció alkotásainak, ha ugyan nem számítjuk ezekhez azt a vörösre mázolt levélszekrényt, amely árván áll gerendatalpain a rétség közepén. Ennyi az egész, ami a civilizációt képviseli Szónamargon. A kis falu, néhány indus üzlettel, a postahivatallal és a dák banglő láthatatlanul bújik meg a marg fennsíkja alatt, lenn a folyó partján, egy jó kilométernyire a hegyi mezőtől.

Aki a margon akar üdülni, annak sátorban kell tanyáznia. Igaz, hogy az angol nyaralók egész sátorpalotákat emelnek Szónamarg térségén. De a marg oly nagy, hogy a táborozók nem zavarják egymást. A rétségbe lenyúló erdők és az elszórt ligetek szépen elleplezik a sátortanyákat úgy, hogy széttekintve alig pillantjuk meg ezeket. De ha a civilizáció jelenségei nem ötlenek is a szemünkbe, azért a nyaraló angolok nem mondanak le kényelmükről. Egész szolgasereggel, rengeteg poggyással vonulnak fel Szónamargra. Még társadalmi életet is élhetnek: meghívják ismerőseiket és szomszédaikat egy-egy *tea party*ra vagy *dinnerre* s a tágas, nyitott sátrak alatt elegánsan terített asztalnál fehérruhás *khitmadgárok* szolgálják fel a tábori tűzhelyen készült, de kifogástalan vacsorát a szintén kifogástalan dresszben összegyűlt gentlemaneknek és hölgyeknek.

De Szónamargon túl alig egynapi járóföldre, ahol a Szind folyó éles fordulóval kanyarodik elő dél felől egy hegyfok mögül, végetér Kasmir zöld, üde tája. Meredek

ösvény vezet innen tovább keletnek, föl a magasba tornyosuló sziklafalon. Keskeny sziklapárkányon járunk és alattunk a mélyben a Zodzsi folyó bukdácsol át medrének kőakadályain a Szind felé. Egy fordulónál új kép tárul elénk és visszatekintve, nem látjuk többé Kasmir smaragdos csodakertjét. Névszerint még mindig Kasmir földjét tapodjuk, de valójában már más, idegen táj környez. A *Zodzsi La* hágó hófödte vad ösvényén túl már rideg, kopár sziklák és terméketlen völgyek következnek s a gyér termőföldfoltokon már a *balti* nép elszórt csoportjai tanyáznak. Még tovább haladva arrafelé néhány nap múlva elérjük *Ladákhot*, azaz Nyugati Tibetet. Ott már tibetiek, buddhisták laknak és a hegymokon álló bizarr lámakolostorok a kínai kultúra hatásairól beszélnek.

Hanem a Földnek ezt a táját, sőt a Szind völgy nagy részét is már leírtam «A Világ Tetején» című könyvemben. Nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni, de meg kell emlékezmem nyugattibeti utam céljáról és arról a nagy magyarról, akinek elmosódott nyomdokait követtem.

Mert a Szind völgyéhez magyar emlékek fűződnek. Régi és új magyar nyomok húzódnak végig a csodaszép kasmiri völgyön. Több mint száz évvel ezelőtt több ízben is végigjárta *Kőrösi Csoma Sándor*, a nagyenyedi tudós vándor, a Tudomány önzetlen, mindent feláldozó hőse. Hónapokat töltött Szrinagarban, miután elsőízben megtette a hosszú és fáradságos utat Kasmirból Nyugati Tibet fővárosáig, Lehig, onnan ismét vissza Kasmirba. Gyalogszerrel, sátrak, szolgák, kíséret nélkül utazott, hasonlóan azokhoz a zarándokokhoz, akik a Himálaja zord ösvényeit róják. Középázsiaiba, a mongol puszták felé igyekezett, de Lehből visszafordult, mert arról értesült, hogy a Karakóramon át aligha fogja elérhetni célját. Az ősmagyarok nyomait akarta kutatni Középázsiaiban, visszatért tehát Kasmirba, hogy majd más úton próbáljon behatolni kínai Turkisztánba. De sorsa más célra rendelte. Útközben egy angol utazóval találkozott és *Moorcroft* — így hívták az angolt — a tibeti nyelvkutatásra irányította a fiatal magyar tudós figyelmét. Csomát érdekelte a feladat, elfogadta

Moorcroft ajánlatát és ismét útrakelt Leh felé. Lehből aztán *Zanszkárba*, a Himálaja e legmagasabb fekvésű országába ment, ahol éveket töltött az ottani lámakolostorokban. Megtanulta a tibeti nyelvet, elsőnek hatolt be a tibeti irodalom rejtelseibe és így vált a tudomány egyik nagy úttörőjévé! Évek multán végre Kalkattába (Calcutta) került, a Bengáli Ázsiai Társaság támogatásával kiadta tibeti nyelvtanát és szótárát, majd 58 éves korában újra felszedelőzködött, hogy régi álma után induljon. Ezúttal kelet felől igyekezett Tibet felé, ahonnan Középázsiaába akart jutni, de útközben utólérte a halál. Dardzsilingben lehelte ki lelkét a magányos magyar vándor, és ott nyugszik az, ami belőle mulandó volt.

A Szind völgyében járva minduntalan fölrémlett képzeletem előtt a «szegény, árva magyar» alakja, amint magányosan törtet messze, ismeretlen magasságok felé! De a régmúlt nyomain kívül új, élő magyar kapcsolatok is fűződnek a Szind völgyéhez és Kasmirhoz általában. Egy másik jeles magyar tudós, a világszerte ismert *Stein Aurél* több ízben is végighaladt a Szind völgyén, nagyjelentőségű közép-ázsiai expedíciói alkalmával. De Stein Aurél nemcsak átutazóban járta e tájakat, hanem Kasmir lakójává is lett. Több mint harminc év óta tölti a nyarakat Kasmirban, *Mohandmarg* havasán, a Szind völgye fölé emelkedő hegy tetején. Ha expedíciói, vagy európai útjai nem szólítják el Kasmirból, sátortáborával minden évben fölmegegy a magas hegyi rétségre, s ott tanyázik, távol minden lakott helytől, kora tavasztól egészen októberig. Stein Aurél odafönn, a csöndes, nyugalmas hegytetőn, ahol csak a vihar vagy zivatar dölja föl hébe-hóba a táj békéjét, dolgozza föl előző expedícióinak, kutatásainak és ásatásainak összegyűjtött anyagát.

Stein Aurél magyarnak született, de immár közel négy évtized óta brit állampolgár. Mégpedig nem egyszerű polgár, hanem az angol nemesség tagja. Érdemei elismerésül elnyerte a lovagi rangot (knighthood) és a velejáró *Sir* címet. *Sir Aurel Stein* néven ismeri az angolul beszélő világ és e névnek a kiváló magyar tudós rendkívül nagy becsületet

szerzett a tudomány terén. De Stein Aurél nem tagadta meg soha szülőföldjét, eredeti hazáját. Hiszen itt, Magyarországon született, az első nyelv, amit a későbbi jeles linguista megtanult, a magyar szó volt; itt nőtt fel, itt végezte iskoláit, sőt itt katonáskodott is, mint honvéd önkéntes, a Ludovika Akadémián. Ezt az utóbbi emlékét különös szeretettel szokta emlegetni és még ma is hálával gondol egykori katona-tanáraira, akiktől a tereptant és a térképezést megtanulta. Bizony, az egykori honvédönkéntes tanára akkor aligha sejtette, hogy tanítványa a Ludovikán szerzett ismereteket az egyetemes tudomány szolgálatában, Ázsia aligjárt, vagy még egészen szűz területeinek térképezésével fogja gyümölcsöztetni!

Stein Aurél korán külföldre került. Bécsben folytatta egyetemi tanulmányait. Egészen fiatalon már magára terelte a tudományos világ figyelmét egy tanulmányával, amelyet egy nemzetközi orientálista kongresszuson olvasott föl. Majd Angolországba került, ahol a fiatal tudós tehetségét hamarosan fölismerték és értékelték. Ez érdeme, de egyben szerencséje is volt Stein Aurélnak, mert bizony nem tagadhatjuk, hogy hazai szűkös viszonyaink közt a tudomány művelői súlyos megterheléssel indulnak a nemzetközi versenyben. Sajnos, nálunk nemcsak a tehetség, a rátermettség az egyedüli mérték az érdemek elismerésében, a mellett a messzire tekintő, nagyobb, általánosabb célok felé törekvő tudós útjába számtalan akadály — közöny, kicsinyes okvetetlenkedés, sokszor megokolhatatlan rosszakarat — torlódik. A magyar tehetségnek, ha szülőföldjén annyit akar elérni, mint valamely más, szerencsésebb nemzet nagyképeségű fia, sokkal nagyobb erőfeszítésre, sokkal keserűbb magárahagyatottságra kell készen állania, mint az utóbbinak.

Stein Aurélban a tehetség és a hivatottság eleve megvolt. Szerencséje pedig már korán oly körülmények közé vezérelte, amelyek lehetővé tették, sőt nagy mértékben elősegítették képességeinek kiteljesedését és érvényesülését. Harmincadik éve körül már Indiában találjuk, mint a pandzsábi egyetem (Punjab University) professzorát, La-

horban.* Aztán a brit-indiai közoktatásügy egyik előkelő vezetőállását töltötte be. De Stein Aurél nem arra született, hogy a tanárság évről-évre egyhangúan ismétlődő, bár értékes tevékenységében élje le éveit. Nagyobb, szélesebb körre terjedő munkásság hívta és a brit tudományos fórumok megértő támogatásával 1900-ban elindulhatott első közép-ázsiai útjára. Az első, eredményekben gazdag expedíciót a többi jelentékeny kutatóút követte. Azt hiszem, alig akad olyan művelt ember, aki nem olvasta volna a «Homokba temetett városok» vagy a «Romvárosok Ázsiai sivatagiban» című műveket, nem is szólva Stein Aurél más, magyar nyelven is megjelent munkáiról. De talán azok közt is, akik a műveket ismerik, csak kevesen vannak tisztában Stein Aurél kutatásainak jelentőségével. Stein Aurél nemcsak Ázsia multjának homályos szakaszaira vetített világosságot felfedezéseivel, hanem az egyetemes történelem és a művelődéstörténet rendkívül fontos, eladdig csak alig, vagy egyáltalán nem tisztázott kérdéseire is feleletet adott. Ezeken az eredményeken kívül pedig mint geográfus is nagy szolgálatot tett a tudománynak. A tibeti határvidék, keleti Turkisztán és Mongolország kiterjedt területeit térképezte elsőnek. Az indiai északnyugati határvidéken is fontos szolgálatot tett a tudománynak és a brit-indiai impériumnak földrajzi kutatásaival és kartográfiai tevékenységével. Stein Aurél sokoldalú tudós: elsősorban archeológus, de szakavatott művelője a földrajzi tudomány nem egy ágának, sőt kivételes készségsű nyelvész is.

De könyvemnek nem az a feladata, hogy Stein Aurél munkásságát és ennek tudományos eredményét ismertesse. Ehhez a rendelkezésre álló tér sem elegendő. Stein Aurélról, az *emberről* akarok csupán megemlékezni, s azokról a kapcsolatokról, amelyek Kasmirhoz fűzik.

Mikor 1928-ban másodízben kerestem föl Kasmirt, nem mulaszthattam el, hogy tiszteletemet tegyem kiváló hazánkfiánál. Csakhogy ez nem volt egyszerű dolog. Nem

* Megjegyzendő, hogy a pandzsábi egyetem alapításában is már tevékeny részt vett egy magyar tudós: *Leitner Pál*.

tudtam pontos címét, de bízva abban, hogy a posta jól ismeri a tudós világhírű nevét, egyszerűen csak Szrinagarba címeztem leveletem.

Nem ismeretlenül kerestem fel soraimmal: néhány évvel azelőtt, amidőn Stein Aurél rövid ideig Budapesten tartózkodott, hogy előadást tartson előző expedíciójáról, műveinek magyar fordítója, Halász Gyula bemutatott neki. Azután sem szakadt meg az összeköttetés a nagy tudós közt és köztem; nem egy becses levelét őrzöm emlékképpen.

Szóval, írtam Stein Aurélnak és négy nap múlva kézhez is kaptam válaszát. Mohandmarg havasáról keletzte sorait és nyilván azonnal felelt levelemre, hiszen csak minden másodnap szokott küldöncöt meneszteni havasi táborából a ganderbali kis postahivatalba. Nagy szívességgel invitált és leírta a Mohandmargra vezető utat.

Levelét már Ganderbalban kaptam meg. A ganderbali táborozó térségen tanyáztam embereimmel és sátraimmal, előkészületeket téve a nyugattibeti útra. De mielőtt elindultam volna Ladákh felé, előbb még örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy Stein Aurélt meglátogassam havasi táborában.

Felesleges poggyászsomat egy ganderbali muzulmán kereskedő gondjaira bízva, egy szép júliusi reggelen kilovagoltam Ganderbalból. Csak két kasmiri szolgámat és sátrainkat vittem magammal, no meg a pár napra szükséges készleteket. Mindezt kulik cipelték. Ganderbaltól kb. 10 kilométernyire híd ível át a Szind fölött s a hídon túl, a folyó jobbpartján emelkedő hegy tövéen kis falu fekszik, *Moingam*. Innen visz föl az ösvény Mohandmargra. Két út is kínálkozik, az egyik könnyebb, de hosszabb és két napot vesz igénybe, a másik nehezebb, de ezen hat-nyolc óra alatt föl lehet kapaszkodni a hegytetőre. Mohandmarg kb. 3200 méterrel emelkedik a tenger szintje fölé,* vagyis a Szind völgyéből még kb. 1700 méteres magasságba kell

* «A Világ Tetején» c. könyvemben is megemlítettem Mohandmargot, de ott véletlen hiba csúszott az angol lábak átszámításába és Mohandmarg 3350 m magassággal szerepel.

fölkapaszkodni. Lovamat, sajnos, Moingamban kellett hagynom. A másik útvonalon a félútat lóháton tehettem volna meg, a hátralévő darabon szelídebb emelkedésű lejtőn juthattam volna föl Mohandmargra, de — említettem — akkor félúton meg kellett volna állnunk éjszakára.

Moingamban szélnek eresztettem a ganderbali kulikat és a falubeliek közt toboroztam teherhordó embereket, akik ismerik az utat. Könnyen ment a dolog, mert Sir Aurel Stein neve varázserővel hatott. A jó moingami parasztok lelkesülten, szinte áhítattal emlegették Stein Aurélt. «Bara szaháb»-nak nevezték és hozzátették, hogy ő a falubeliek jótevője. Mintegy uruknak és pártfogójuknak tekintették. És nem ok nélkül, mert a tudós nem egy esetben segített rajtuk ügyesbajos dolgaikban; nevének megvolt a kellő súlya ahhoz, hogy a kasmiri kormány és a különböző hivatalok megtegyék, amit Stein Aurél a moingamiak érdekében kért tőlük.

Néhány izmos, kemény moingami fickó hátára szedte paksamétáimat és elindultunk a hegyoldalon fölfelé. Eleinte, a falu fölött, árnyékban lépdeltünk előre és az ösvény sem volt meredek. Egy szép forrás medencéje mellett, terebélyes csenárfák alatt rövid pihenőt tartottunk, mert onnan kezdve már ugyancsak meredeken kanyargott fölfelé az ösvény. Nagy kövek és sziklák közt igyekeztünk előre és igazán csak a moingamiak voltak a megmondhatói, merre visz az ösvény, mert én bizony csak helyenkint fedeztem föl valami ösvényre emlékeztető csapást. Őtnak egyébként híre-hamva se volt, csak úgy a hegyoldal alakulásait követve kerestük a legalkalmasabb irányt az írdatlan hegyoldalon. Fa csak helyel-közzel akadt, az is nyomorúságos volt és csak kinnal vert gyökeret a meredek lejtő sziklái közt. És a júliusi nap kegyetlen erővel tűzött le reánk. A kasmiriak persze föl se vették, félmeztelen, bronzszínűre edzett izmos testükön érces fényben csillogott a napfény. Hanem én ugyancsak megizzadtam, pedig könnyű angol kháki vászonruha volt rajtam. Le is vetettem a kabátomat mihamarább és egyik szolgám gondjaira bíztam. De a trópusi kháki ingeknek rendszerint csak könyökig ér az

ujjuk, s mire észbe kaptam, födetlen alsókaromat rákvörösre marta az erős napsütés. Jó pár napig gyulladt, gennyedő égési sebek sajogtak a karomon. Akkor mégcsak nemrég, 1928 tavaszán estem át az első komoly kinin-injekciós kúrán; a hosszantartó krónikus malária alaposan legyőngített. Így aztán a hegymászást rendkívül fárasztónak találtam.

Igaz, hogy a rövid pihenők idején, amint valamely szirt fukar árnyékában letelepedtem, felséges látvány jutalmazott a fáradalmakért. Lábam alatt terült el a Szind páratlanul szép völgye. Nagy messzeségbe szállhatott a pillantásom. Délkelet felé tekintve a Szind ezüstös fényben csillámló vizét követhettem, amint a völgy utolsó magaslatai közül kilépve, szétterült a síkon és szétágazva, valami óriási fehér kéz újjaira emlékeztetve, sietett a Dzsélam felé. Az Ancsar-tó víztükrén és a színén lebegő vizinövények zöld szőnyegén túl a Boldog Völgy síksága nyúlt el a messzeségben kéklő hegyek lábáig. Északnyugat felé fordítva tekintetemet, a szemközt száguldó hegyifolyó útját figyelhettem, amint a völgy távoli kanyarulata mögül előtörve hömpölygette tajtékzó áradatát a hegysorok között. A Nap kápráztató ragyogásba vonta a feledhetetlen képet; a finom, gyöngyházcsillogású színek szinte lobogtak, vibráltak a melegben.

Aztán megint folytattuk a kapaszkodást. A kasmiriak jóval gyorsabban elérték volna a hegytetőt, de bizony én sem kedvet, sem erőt nem éreztem ahhoz, hogy rekordot csináljak. Végre, a hegytetőhöz közeledve, szelídebbé vált a lejtő és árnyékos csalítba értünk. Milyen jól esett levenni a trópusi sisakot és felfrissülni a lombok alatt! A bozót szélén számóca piroslott, legényeim egész csokrot szedtek belőle és az édes gyümölcs kellemesen felüdített. Aztán elértük a hegytetőt, de még jókora utat kellett megtennünk a ritkás erdőben Mogandmargig.

Egyszerre csak elmaradtak a fák és téres, nyílt magaslati rétre jutottunk. Egy talajhullám tetejére érve, elém tárult Mohandmarg (80. kép). A hosszan elnyúló mező északkeleti szegélye hirtelen hullott alá a mélységbe, míg

a másik oldalon alacsony gerincevonal szegélyezte. Szemközi végén szirtek és sötétlő erdő zárta le. A mélység felőli oldalon, közel a szakadék széléhez, nagy fák alatt, egész kis sátorváros fehérlett. Stein Aurél «főhadiszállása» Ázsiában!

A marg hosszában föl-alá hullámozó ösvényen egy férfi jött felénk. Európai ruhát és trópusi sisakot viselt, tehát akkor sem lett volna nehéz kitalálni, hogy Stein Aurél az, ha még nem ismertem volna.

Melegen üdvözölt és mindjárt érdeklődött, nem fáradtam-e el túlságosan. Levelemből tudta, hogy beteg voltam és szinte atyailag dorgált, amiért a nehéz kapaszkodásra vállalkoztam. Aztán a tábor felé vezetett, közben megmutatta Abdullának a helyet, ahol sátrainkat felüthetjük és a forrást, amely a marg lakóit ellátja vízzel. A sáortáborból úgy két-háromszáz lépésnyire, egy párhuzamos földnyelven, amelyet mélyedés választott el a nagy tábortól, terült el a nekünk felajánlott tanyahely. Míg embereim továbbmentek arrafelé, Stein Aurél engem nagy lakósátrába invitált teára.

A sáortábor a marg egyik kiszögelésén állt, nem messze a szakadék szélétől. Ötven-hatvan lépéssel távolabb a személyzet sátorvároskája sorakozott. Volt vagy 15—20 sátruk. A tér közepét Stein Aurél sátrai foglalták el. Egy kisebb, de azért kellőképpen tágas kabuli sátor szolgált a tudósok hálószoba gyanánt. Vele szemben nagy sátor terpeszkedett, ez volt az étkező és dolgozószoba (81. kép). Odébb még egy-két kisebb sátor volt felütve, ezek raktárokul szolgáltak. Belépve a nagy sátorba, a keskeny előtér vászonzalán túl tágas, magas helyiség fogadott. Két vastag sátorkaró emelte a kettős födelet. Középen étkezőasztal és tábori karosszékek álltak, oldalt polcok, telistele könyvekkel és folyóiratokkal. A földet egészen a sátorfalakig erős gyapotszálakból szőtt, úgynevezett *darri-* (durrie-) szőnyeg borította. Ez Indiában, a kaunpuri (*Cawnpore*) nagy szövőgyárakban készül, ahol sátoranyagokat és más pamutárut is gyártanak. A nagy sátor másik végének félkör alakban kiugró része volt a tudós dolgozószobája. A sátorfalakat itt a középen széthúzták, úgyhogy a világosság széles és

magas nyíláson át özönlött be. Ebben a félkörű fülkében állt az íróasztal, vele szemben még egy másik asztal, néhány polc és ezeken még egy sereg könyv. Egy magasabb polcon az íróasztalhoz közel régiségek, cserép- és kőtárgyak, figurák, régi eszközök, edények, töredékdarabok sorakoztak. Az asztalon is hevert belőlük egynéhány. Stein Aurél legutóbbi útján kerültek fölszínre az ásatások folyamán. A tudós itt, a mohandmargi zavartalan magányban dolgozta fel előző útjának és kutatásainak eredményeit. Az íróasztalon kézirat feküdt; Stein Aurél nyilván akkor hagyta félbe munkáját, amikor szolgája jelentette, hogy a «vendégszaháb»-ék közelednek.

Kitűnő tea és harapnivaló mellett rövid ideig elbeszélgettünk. Fáradt, poros és izzadt voltam a nyolcórás kapaszkodástól, tea után tehát elköszöntem, hogy átöltözzem. Stein Aurél elkísért a margon át táborhelyemig, ahol már álltak szerény kis sátraink. A tudós lelkemre kötötte, hogy meleg gunyát öltsek, mert az éjszakák meglehetősen hűvösek a hegytetőn. Aztán beszédbe ereszkedett szolgálaimmal és a moingami teherhordókkal, akik nagy tisztelettel vették körül. Nem értettem, miről van szó, mert nem hindusztániul, hanem kasmiri nyelven folyt a beszélgetés. Stein Aurél aztán közölte a vacsora idejét és visszatért táborába, míg én sátramban alaposan megmosdottam és átöltöztem. Amikor kiléptem és ki akartam fizetni a moingamiakat, kiderült, hogy ezek követték Stein Aurélt a táborba. A vacsora ideje közelgett — későn érkeztünk föl a margra — elindultam hát a tábor felé, hogy a teherhordó embereket kifizessem és meghagyjam nekik, hogy harmadnap reggelre jöjjenek fel ismét lecipelni a málhát. De amikor Stein Aurél sátra elé értem, a moingami fickók már útrakészen álltak és indulni készültek. Kijelentették, hogy a «bara szaháb» már kifizette őket, baksist is kaptak bőven és az a parancsuk, hogy ötödnapi reggel jöjjenek föl a holmiért. Ekkor kilépett Stein Aurél és én szabadkozva érdeklődtem, mennyit fizetett az embereknek. De a tudós hallani sem akart az összeg megtérítéséről:

— Ez már így szokásos nálunk Mohandmargon! Kérem, ne is beszéljen róla! És hallottam, hogy már holnaputánra

ide akarta rendelni a kulikat. Az sem lehet ám! Az is szokás itt Mohandmargon, hogyha már valaki ilyen fáradságos úttal meglátogat engem, legalább három napig maradnia kell!

Olyan ellentmondást nem tűrő, de végtelenül kedves és lekötelező módon adta ezt tudtomra, hogy bele kellett nyugodnom. Hiszen én örömmel maradtam, de attól féltem, hogy netalán zavarom a tudóst munkájában. De Stein Aurél e felől is megnyugtatót és megegyeztetünk abban, hogy az étkezések idejét nála töltöm, hosszabb ideig pedig estefelé, úgy hat óra után leszünk együtt, amikor már befejezte napi munkáját. Angolosan úri módon rendezett el mindent, így aztán nem kellett aggódnom, hogy zavarom, s én is szabadon csavaroghattam napközben.

A moingamiak sűrű szelámok közt elindultak. Föl se vették a sétát, s alig egyórai pihenő után ismét nekivágtak az ösvénynek, lefelé a hegyoldalon. Ismerték az utat és a holdfényre is számíthattak.

Nemsokára vacsorához ültünk a petróleumlámpa mellett. Igazi tábori felszerelés szerepelt az asztalon: dupla-fenekű fehérzománcos bádogtányérok és tálak, amelyekbe forró vizet töltöttek a csavarral zárható lyukon. Így aztán akár még a Pamir hideg éjszakáin is meleg maradhat az étel. Egyszerű, de jó vacsorát szolgáltat fel a szolgál. Ha jól emlékszem, pandzsábi legény volt és Stein Aurél hozzá is az anyanyelvén, pandzsábiul szólt. Általában minden embe-rét annak tulajdon anyanyelvén szölongatta: kit hindi, kit urdu, kit pandzsábi, kit meg kasmiri nyelven, míg pathán szolgájával pasthu nyelven beszélt. Mindez azonban csak csekély része nyelvismereteinek. Magyar anyanyelvén kívül, Stein Aurél otthonos a klasszikus nyelvekben éppúgy, mint a mai legfontosabb európai nyelvekben és ezekhez egy sereg élő és holt ázsiai nyelv ismerete járul. A felsoroltakon kívül tud még törökül, perzsául, arabul és szanszkritul. Azt hiszem, a mongol és a tibeti nyelv sem ismeretlen előtte. Vacsora után, amint sok mindenféléről elbeszélgettünk, egy megfelelő kérdés kapcsán azt mondotta, hogy kínaiul, sajnos, nem tud, hiszen *csak* alig egy-két ezer írásjelet, ideogrammát ismer!

Persze magyarul folyt a társalgás. Stein Aurél kifogástalanul, folyékonyan beszél magyarul, pedig az elmúlt három évtized alatt vajmi ritkán és vajmi rövid ideig nyílt alkalma anyanyelvének gyakorlására. Csak itt-ott tűnt fel beszédében egy-egy különös fordulat, szokatlan mondatfűzés vagy kifejezés, ami úgy hatott, mintha angolból fordította volna. Nem is csoda. Idestova harmincöt év óta második anyanyelvévé vált az angol és csaknem állandóan ezt a nyelvet használja. Műveit is angolul írja. Inkább az a bámulatos, hogy még mindig olyan símán, zökkenők és idegen kiejtés nélkül beszél magyarul.

A vacsorához whisky és cigaretta is járult. Ez csak a figyelmes házigazdára vallott, mert Stein Aurél nem él sem szesszel, sem dohánnyal. Vacsora után még jó sokáig folyt a kedélyes beszélgetés. Elsősorban természetesen a hazai közös jóismerősökről folyt a szó. Szeretettel és meleg érdeklődéssel emlékezett meg róluk, aztán indiai ismerősökre és lahori emlékeire került a sor. Stein Aurél megjegyezte, hogy *én vagyok az első magyar, aki öt valaha ázsiai táborhelyén fölkereste, és hogy harminc év óta én voltam az első, akivel Indiában magyarul beszélt.* Harminc évvel azelőtt *Justh Zsigmond*, a korán elhunyt nagytehetségű magyar író töltött egy telet Lahorban. Stein Aurél akkoriban egyetemi tanár volt ott és egyik legrégebb angol jóbarátja, *Dunsterville* vezérőrnagy (akkor persze még csak fiatal hadnagy!) hívta meg Lahorba Justhot, akivel még valahol Franciaországban barátkozott meg. Stein Aurél át is adta nekem *Dunsterville* emlékezéseit és a következő napokon nagy élvezettel olvastam a brit-indiai tábornok érdekes könyvét. *Dunsterville* kedves humorról és figyelemreméltó jellemzőerővel írta meg emlékezéseit az indiai katonaéletről és egyebekről. Több oldalt szentelt *Sigismond de Justh*nak is és sok érdekeset jegyzett föl a fiatal magyar író lahori tartózkodásáról. Justh az ő révén ismerkedett meg Stein Auréllal, akiről *Dunsterville* gyakran és nagy szeretettel beszél könyvében.*

* *Dunsterville*nek *Justh Zsigmond*ra vonatkozó emlékezéseit közltem annakidején a *Pesti Hirlapban* (1928. december).

Az első estén nem időztem nagyon sokáig Stein Aurélnál. Siettem sátramba bujni és kiheverni a nap fáradalmait. Másnap reggel csodaszép látvány fogadott, amint sátrambal kiléptem. Ragyogó napfény özönlött végig a havasi mezőn, s a messzeség páráján át felém villant a *Haramukh* fehér orma. Stein Aurél, mint azt később elbeszélte, annakidején a *Haramukh* magaslatairól látta meg először Mohandmargot. Úgyszólván fölfedezte a remek hegyi rétet, hiszen azelőtt csak a félnomád gudzsárok hajtották fel a margra állataikat a nyár derekán. Kérésére a kasmiri kormány átengedte neki Mohandmargot, úgyhogy Stein Aurél mintegy birtokosa, de mindenesetre egyedüli jogos használója a havasi rétnek. Tőle függ, megengedi-e a gudzsárok vagy az esetleges turisták ottartózkodását. Turisták ugyan nem zavarják, az elmúlt évtizedek folyamán összesen talán kétféle három ízben járt odafönn európai ember, ezek is a tudós angol barátai voltak és az ő látogatására jöttek. Éppen ebben áll Mohandmarg előnye: Stein Aurél igazán zavar-talanul dolgozhat a természet békéjében. És azt hiszem, Stein Aurél jobban is szereti a magányos vadont, mint a zajos, tülekedő, okvetetlenkedő városi élet zenebonáját. S ebben nyilván igaza van. Amikor másnap hosszabb sétára indultam vele a marg környékén, úgy éreztem, mintha Stein Aurél lelkének minden gyökérszállával odatartoznék ahhoz az ázsiai tájképhez. Otthon érzi magát a szűz természet világában; minden követ, minden virágot, sőt minden állatot is ismer a marg fenséges táján. Önkénytelenül ez a hasonlat jutott eszembe: «A tudomány remetéje!» Ezt meg is említettem egy cikkemben, amit annakidején írtam a «Pesti Hírlap»-nak, beszámolva mohandmargi benyomásaimról. De ki is kaptam ám azért az epithetonért Stein Auréltól! Valamelyik budapesti barátja elküldte neki a cikket. A tudós nem talált benne semmi kivetni valót, de amikor hazatérésem után egy alkalommal idehaza járt, kedves korholással illetett a «tudomány remetéje»-kítélért:

— Hát csak nem mondhatja, hogy az én mohandmargi tanyám valami remetebarangra emlékeztette volna?!

Persze hogy nem! A modern kultúrember minden nélkülözhetetlen szükséglete megvolt a havasi táborban. Stein Aurél még ott a hegyi magányban is úgy élt, úgy öltözködött, mint az gentlemanhez illik. Vendéglátása, figyelmessége, minden, ami vele összefüggött, igazi úrra vallott. Azt is tudom, hogy Európában, Amerikában, vagy előkelő indiai angol körökben Stein Aurél egyáltalán nem hat úgy, mint egy világtól elfordult, elidegenült remete, hanem mint igazi gentleman, szinte mondhatnám világfi, otthonosan mozog mindenütt. (Csak ki ne kapjak tőle megint a «világfi»-ért!)

De nem is erre gondoltam én, amikor ott, a mohandmargi havason eszembe ötlött a remete hasonlata. Stein Aurél mögött a nehéz, sokszor életveszéllyel megtett nagy utazások ezer meg ezer mérföldje áll, akárhányszor nagy lemondások és testi szenvedések árán kellett kivívnia eredményeit; és a fáradságos küzdelmek, a civilizált világtól távol eltöltött hosszú évek vagy hónapok után nem vágyódik a nagyvárosi élet kényelmére és szórakozásaira, nem találja örömét abban, hogy az «érdekesség» és a hódoló elismerés dícsfényében sütkérezzék, hanem, amikor csak teheti, elvonul a kasmiri hegytető magányába és ott nem él másnak, mint komoly, értékes munkájának, meg a természet csöndes örömének. Amidőn kora tavasszal felüti sátrait a margon, odafenn még hó takarja a földet és a tudós nem hagyja el addig magas tanyáját, amíg újra hó nem borul Mohandmagra.

Bizony remeteség ez az olyanok életéhez mérten, akiknek a város, a mozgalmasság, a polgári jólét cifra örömei jelentik a kultúra netovábbját! Vajjon nem remete-e az, aki megelégszik azzal, ami benne lakozik és nagyobb, önzetlenebb célok szolgálatára szenteli erőit, semmibe se véve sok olyat, ami nélkül az átlagember egyhangúnak, örömtelennek érezné a létet? Ha így tekintjük, azt hiszem találó «a tudomány remeté»-jének nevezni a mohandmargi magyar tudóst.

Rendkívüli élvezet volt Stein Aurél oldalán bejárni a margot. Mint vérbeli fölfedező, Stein Aurél neveket adott

a környék minden fontosabb részletének. Még pedig stílusos neveket: szanszkrit nyelven. Például egy fantasztikus sziklaodut, amelybe szűk sikátoron át lehet bejutni, s ahol vad, kopár, kísérteties szirtek vesznek körül egy különös kőkatlant, *Krittika-pákaszhánának*, vagyis «Boszorkányok Konyhájá»-nak nevezett el. Amikor átléptünk a margot egyik oldalán szegélyző alacsony gerincevonulaton, újabb marg-szerű lejtős térségre jutottunk. Sivító hangok fogadták közeledésünket. A réten szerteszét heverő nagy kövekre marmoták ültek ki, a Himálaja magaslati tájainak ezek az elmaradhatatlan őrszemei. Stein Aurél baráti lábon áll mohandmargi barnabundájú szomszédaival: sípot vett elő és gördülő, éles fütytyentésekkel üdvözölte a marmotákat. Ezek meg feleltek neki. Egész eszmecsere indult meg közöttük. Sajnos, nem értek marmotául, mint Stein Aurél, aki egy sereg emberi nyelven kívül még állatokkal is tud ezek anyanyelvén értekezni, s így nem mondhatom el, mit beszéltek meg egymás közt a tudós és a köveken fölegyenesedve ülő marmoták.

A marg egyik végén a rét szegélye hirtelen hull alá egy meredek sziklaszakadékba. Amikor a lefelé ereszkedő ösvényre léptünk a vad sziklák közt, Stein Aurél ismét elővette sípját és háromszor éleset fütytyentett.

— Medve tanyázik itt — magyarázta. — De nagyon jól megértjük egymást. Ha jelt adok, szépen félrekotródik az útból. Még sohasem gyűlt meg egymással a bajunk!

Ez a medve harmadnap reggel nagy nyugodtan átsétált táborhelyem mögött a réten. Szolgáim nagy megilletődéssel rohantak sátramhoz, hogy «Bálu átá he!» — vagyis hogy «jön a medve!», — de mire kikászolódtam tábori ágyamból, a medve már elérte a gerincet és nem is hederítve reánk, eltűnt a túlsó lejtőn.

Stein Aurél nagy szeretettel és hozzáértéssel mutogatta nekem a szakadék csodálatos virágait. Nem egy fajtát ő maga honosított meg itt, másokat pedig, a kasmiri hegyvidékek növényi bennszülötteit, elterjesztette még Európában is, magokat küldve belőlük virágkedvelő barátainak.

Minden egyes virágnak tudta a nevét és úgy beszélt róluk, mint személyes ismerőseiről. És milyen könnyűséggel, milyen frissen járta a sziklák úttalan útját a hatvanesztendős tudós! Elszégyelhettem magam mellette, amint lihegve igyekeztem lépést tartani vele s egyedül az vigasztalt némileg, hogy betegségokozta gyöngeségemmel mentegethettem nehézkességemet.

Reggelimet és délutáni teámat, Stein Aurél szíves invitálásának ellenére, táborhelyemen költöttem el, mert nem akartam terhére válni. De ebédhez már a nagy sátorban ültem le Stein Auréllal szemközt és a kedélyes vacsorák után órákhosszat beszélgettünk. A tudós megmutatta régebbi műveinek remek angol kiadásait, különösen a pompás színes reprodukciókról szeretett beszélni. Ezek az «Ezer Buddha» barlang-templomában és más hasonló helyeken fölfedezett régi falfestményeket ábrázolták, az eredeti színekben. Ahogy Stein Aurél magyarázta a remekművek finomságait, ez megint új oldalról mutatta a nagyszerű embert. A művészlelkű esztétikus, a szép dolgok kíváló értője szólt méltatásaiból.

Említettem előtte tervemet is, hogy Nyugati Tibetbe készülök, fölkeresni azokat a zanszkári lámakolostorokat, amelyeknek egykor Kőrösi Csoma Sándor évekig remetelakója volt. Stein Aurél óva intett, hogy legyöngült egészségi állapotomban nekivágjak a nehéz vállalkozásnak. De látva elhatározásomat, azontúl inkább a tapasztalt utazó jótanácsaival látott el.

A három nap hamar eltelt Mohandmargon. Az ötödik nap reggelén megjöttek a moingami legények. Összeszedtük málhámat és elindultunk. De előbb persze még elbúcsúztam Stein Auréltól. Elkísért a marg széléig, ott aztán melegen megszorította a kezemet és sok szerencsét kívánt a ladákhí úthoz. És mielőtt elváltunk volna, még mosolyogva megjegyezte :

— Kérem, ne tessék rossznéven venni, de a kulik már megkapták fizetségüket a mostani útért is. Nálam már ez a szokás, ebbe bele kell nyugodni!

Útközben lefelé derék Abdullám nem győzte magasz-

talni a «bara szaháb»-ot. Kisült, hogy még ő is szép baksist kapott Mohandmarg urától!

Ősszel, amikor visszatértem Nyugati Tibetből, Stein Aurél már lejött havasi tanyájáról és a Dáltó partján, a Nisát Bágh közelében, egy régi, kisebb mogul-kertben, az *Isábar Bágh* csenárjai alatt táborozott (82. kép). Ezt is a kasmiri kormány bocsátotta rendelkezésére. Egy délután sikárán kimentem hozzá Szrinagarból. Stein Aurél megszokott kedves vendégszeretetével fogadott a szép kertben, de — megint kikaptam tőle! Látva rettentően leromlott állapotomat (a nyugattibeti úton ismét teljes erővel kitört rajtam a malária), atyai módon szidott le könnyelműségemért, hogy ilyen körülmények közt végigjártam tervezett útvonalamat.

— Könnyen otthagyhatta volna a fogát!

Node sebj! Ha már én voltam az első magyar, aki Stein Aurélt ázsiai «főhadiszállásán» meglátogatta, legalább én lehettem az első magyar is, akinek Stein Aurél Ázsiában megmosta a fejét!

*

Kasmirt a magyar emlékek és kapcsolatok még közelebb hozhatják érdeklődésünkhöz. Nem lehet egészen idegen számunkra az az ország, ahol egy évszázaddal ezelőtt a tudománynak egy világjelentőségű, nagy magyar hőse járt, s ahol napjainkban egy magyar születésű, világszerte ismert nevű jeles tudóst egyaránt tisztelnek a nép urai és egyszerű gyermekei. De még ezektől a nekünk oly fontos és értékes kapcsolatoktól eltekintve is, a Boldog Völgy és a kasmiri hegyek tájait járva, a Föld egyik legszebb, legvonzóbb részét ismertük meg és remélem, hogy igénytelen tolmácsolásom is megcsillanhatta az olvasó előtt egy-egy örök-szép mozaikdarabját annak a hatalmas, kimeríthetetlen remekműnek, amelynek neve — a *Föld*.

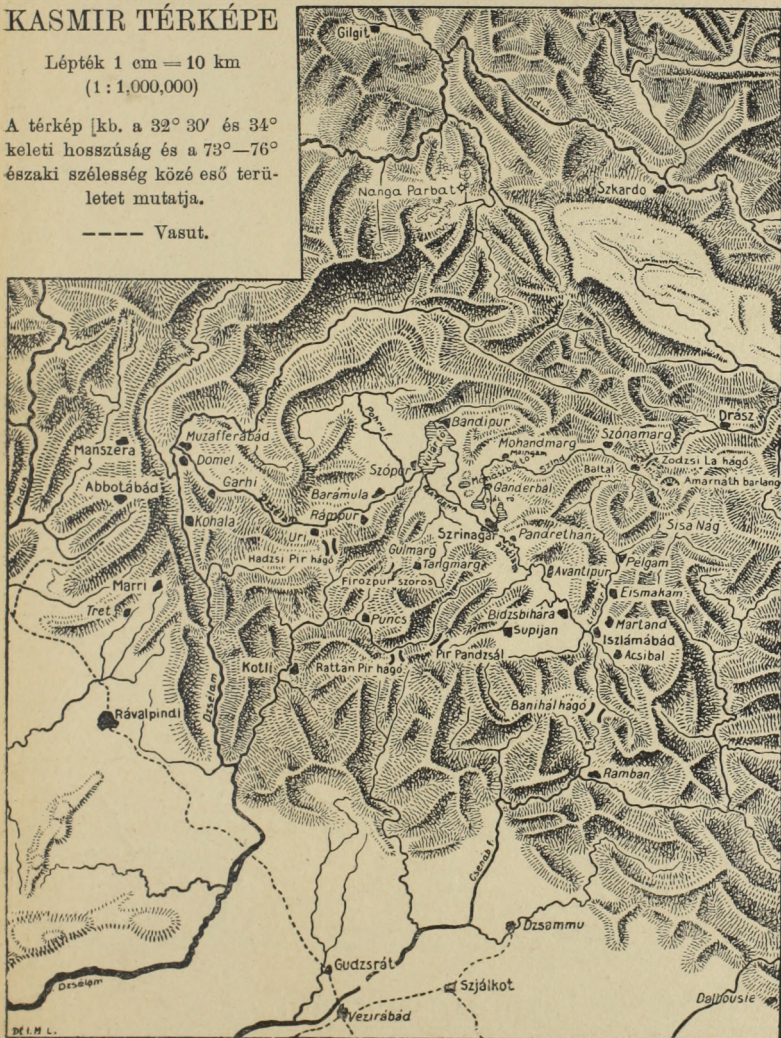
KASHMIR TÉRKÉPE

Lépték 1 cm = 10 km

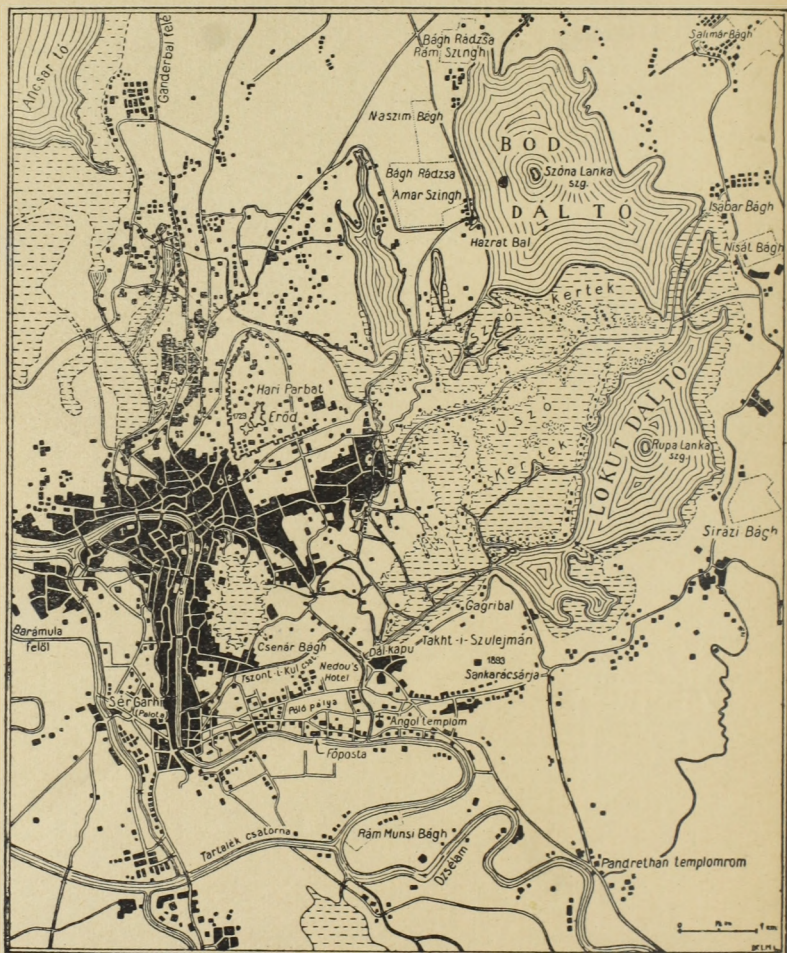
(1:1,000,000)

A térkép [kb. a $32^{\circ}30'$ és 34°
keleti hosszúság és a 73° – 76°
északi szélesség közé eső terü-
letet mutatja.

----- Vasut.

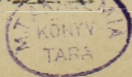

SZRINAGAR TÉRKÉPE

1. Zenana-kórház.
2. Dzsama Maszdzsíd.
3. Patar Maszdzsíd.
4. Sáh-i-Hamadán.
5. Misszió-iskola.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 2134 AB 50. N. SZ

TARTALOM.

	Olda
I. Kasmir és India. Évszakok. Az utazás módjai. Dzsammu....	5
II. Utazás Kasmirba. A Dzsammu—Szrinagar útvonal.....	23
III. Rávalpinditől Szrinagarig. A Pir Pandzsál-útvonal. A Nagymogulok útja Kasmirba.....	39
IV. Kasmir a múltban. A kasmiri nép	49
V. Szrinagarban. A hándzsik. Viszontagságok a bárkaházzal.....	66
VI. Víziélet Szrinagarban. A főváros. «Kelet Velencéje».....	84
VII. Bazár-élet. Üzletek. Műipar. Zenészek. A maharádzsa ünnepélyes bevonulása. «Jézus sírja»	108
VIII. A Dáltó. Úszó szigetek. A Nagymogulok díszkertjei	130
IX. Víziutak Kasmirban. A Dzsélam völgye. Régi romok és emlékek. A kasmiri tavak	152
X. Kasmir hegykoszorúja. Vándorélet a Himálaja bércei közt. Tangmarg és Gulmarg. Érintetlen hegyormok.....	178
XI. A kasmiri völgyek. A Szind völgyében. Szónamarg. Magyar nyomok Kasmirban. Mohandmarg, Stein Aurél havasi táborhelye. Búcsú a Boldog Völgytől	196

